

धातव .	पुटसङ्ख्याः.	धातव..	पुटसङ्ख्याः.
शुभ प्रसवे	३७९	शसु स्तुवौ	४००
यूप हिसागम्	"	चह परिस्परने	४०१
जूष च	३८०	मह पूजायाम्	४०२
भूष अलङ्कारे	"	रह त्यागे	४०३
ऊष रुजायाम्	"	रहि गतौ	४०४
ईष उच्छे	३८१	रह दृहि वृह वृहि वृद्धौ	"
कष स्वप शिप जप क्षप राप वप		बहि शन्दने	४०७
मप रूप रिप हिताया	"	तुहिर दुहिर उहिर अदने	"
भष भर्त्सने	३८५	अई पूजाराग	४०८
उष दाहे	"	पुष दीप्तौ	४०९
जिषु विरु मिषु सेचने	३८६	धिता वणे	४१०
पुष पुष्टौ	३८८	नि मिदा स्नेहने	४११
श्रिषु श्रिषु प्रुषु प्लुषु दाहे	"	नि प्विदा वेहस्य मोचने च	"
प्रुषु वृषु मृषु सेचने । मृष्ट सहने		रुच दीप्तावभिप्रीतो च	४१२
च । इतरी हिसासङ्गशययोध	३९०	शुष्ट परिवर्तने	४१३
घृष सङ्घप	३९२	रट टुट लुठ प्रतीकाते	४१४
हप अळीके	"	शुभ दीप्तौ	"
तुस हस हस रस शदे	३९३	क्षुम सञ्चलने	"
लस श्लेषणनीजनयो	३९४	गम तुम हिसायाम्	४१५
घस्तु अदने	"	दसु धवसु भ्रसु अयससने	"
जङ्ग चर्च शर्श परिभाषणहिसातर्ज		धवसु गतौ च	"
नेषु	३९५	वम्मु विन्वासि	४१६
पिसु पेम् गतौ	३९६	मृतु वतने	४१७
हस हसने	"	मृषु मृद्धौ	४१८
जिज्ञ समाधा	३९७	शृषु शब्दकुत्सायाम्	४१९
मिज्ञ मश श दे रोपटते च	३९८	स्वन्द प्रस्तरणे	"
शव गतौ	"	रूप सामर्थ	४२१
शश प्लुतगती	"	घट चेष्टाश्रम	४२२
शमु हिसायाम्	३९९	ध्यय भयतश्चलनयो.	४२४

धातवः.	पुठसङ्ख्याः.	धातवः.	पुटसङ्ख्याः.
प्रथ प्रत्याने	४२१	स्मृ आन्वने	४४१
प्रथ विस्तारे	४२७	वृ भये	४४२
प्रथ नर्दने	४२८	वृ नये	४४३
स्वाद स्वादने	४२९	श्रा पाके	४४४
क्षणि गनिदानयो	४३०	मारणतोपणनिरामनेषु क्षा	४४५
दक्ष गनिदानयोः	४३१	कम्पने चालि	४४६
क्षप कृपाया गती	४३२	छर्त्स् लर्त्तने	४४७
कदि कदि कृदि वैकृत्ये	४३३	जज्ञोन्नयने लडि	४४८
वि त्वरा सम्भ्रमे	४३४	नदी हर्षग्लानयो	४४९
उत्तर रोमे	४३५	धन शब्दे	४५०
गृह भचने	४३६	स्वन अयतमने	४५१
हेड वेष्टने	४३७	शमोऽदर्शने	४५२
वट नट परिभाषणे	४३८	यमाऽर्गवेषणे	४५३
नट तृती	४३९	स्तदिरवपरिभ्यां च	४५४
टक् प्रतिपाते	४४०	पण गतौ	४५५
चक्र तप्तौ	४४१	रात्र दीप्तौ	४५६
कण हर्मो	४४२	टु भ्राग टु भ्राग टु भ्रागु दीप्तौ	४५७
रगे शङ्कायाम्	४४३	म्यनु स्वन धन शब्दे	४५८
लो सङ्गे	४४४	पम दम भवैकृत्ये	४५९
हमे हगे पगे छगे सवरणे	४४५	ज्वल दीप्तौ	४६०
को मोच्यते	४४६	चड कम्पने	४६१
वड अग कुटिलाया गती	४४७	जल घानने	४६२
कण रण गती	४४८	टल टल वैकृत्ये	४६३
चण शण थण दने	४४९	दृष्ट स्थाने	४६४
भ्रण कथ थण ह्यव द्विसार्था	४५०	हृष्ट विलेपने	४६५
चन च	४५१	णड गन्धने	४६६
घु च मोच्यने	४५२	पल गती	४६७
ज्वल दीप्तौ	४५३	पल प्राप्ते धान्यावरोधे च	४६८
द्वल द्वल चलने	४५४		

धातवः	पुटसङ्ख्या	धातवः	पुटसङ्ख्या
पुल महत्त्वे	४६५	शृधु मृधु उन्दने	५०२
कुल सारत्वानि बन्धुषु च	४६६	शुविर् बोधने	५०३
शल हल पत्त्व गती	४६७	उ बुन्दिर् निशामने	५०४
हुल हिंसासवरणयोश्च	"	वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादि-	"
क्थे निष्पाके	४७५	त्रप्रहणेषु	"
पथे गती	"	खनु अशदारणे	"
मथे विलोडने	"	चीवृ आदानसवरणयो	५०८
टु चम उद्गरणे	४७६	चायर् पूजानिशामनयो ..	"
भ्रमु चलने	"	व्यय गती	५०९
क्षर सम्बलने	४७९	दाशु दाने	"
पह मर्षणे	"	भेषु भवे	५१०
रम श्रीढायाम्	४८३	भेषु गती	"
पत्त्व विशरणगत्यवसादनेषु	४८६	अस गतिदीप्यादानेषु	"
शदत्व शातने	४८९	स्पस बाधनस्पर्शनयो	"
कुश आह्वाने रोदने च ..	४९०	रुप कान्ती	५१२
कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भवि	"	चप भक्षणे	"
लेखनेषु	४९१	छप हिंसायाग्	"
शुध अकारमने	४९२	झप आदानसवरणयो	५१३
रह धाजजन्मनि प्रादुर्भावे च	४९३	भ्लक्ष अदने	"
कस गती	४९४	दास्य दाने	"
हिव् अव्यक्तं शब्दे	४९५	माह माने	५१४
अञ्जु गती याचने च	"	गुहू सवारणे	"
टु याचृ याचकायाम्	४९६	श्राञ् सेवायाम्	५१६
रेट् परिभाषणे	४९७	भृन् भरणे	५१८
चते याचने च	"	हन् हरणे	५२०
प्रोषृ पर्याप्ती	५०१	धृन् धारणे	५२५
मिट् भेट् मेधाहिंसनयो	"	णान् प्रापणे	"
भेषु सङ्गमे च	५०२	धेत् पाने	५२७
गिट् षेट् कुरसासत्रिकर्षयो	"	ग्लै ग्लै हपक्षवे	५३३
			५३७

धातवः.	पुटसङ्ख्याः.	धातवः.	पुटसङ्ख्याः.
द्ये न्यकरणे	.. ५३८	धु स्थये	... ५४८
द्वे स्वप्ने	... ..	दु गतौ	... ..
ध्रि वृषी	... ..	जि जि अभिभवे	... ५५१
धै चिन्तायाम्	.. ..	जिङ् ईपदमने	... ५५२
रे शब्दे	.. ५३९	गुङ् अव्यक्ते शब्दे	... ५५१
स्त्वै श्ये शब्दसङ्घातयोः...	५४०	गाङ् गती	५५४
रे खदने	.. ५४२	कुङ् घुङ् उङ् डङ् शब्दे	५५६
क्षे जे प क्षे	.. ..	च्युट् जुट् प्रुट् प्रुङ् गती	५५७
के गे शब्दे	... ५४३	रुङ् गतिरेषणयो	... ५५८
श्र खे पाके	... ५४५	घृङ् अवधंसने	... ..
पे औ वे शोषणे	.. ५४६	मेङ् प्रणिदाने	... ..
ष्टे वेष्टने	... ५४७	रेट् रक्षणे	.. ६००
देष् शोषने	.. ५८८	र्येङ् गती	.. ..
पा पाने	... ..	घ्येङ् वृद्धौ	.. ६०१
घ्रा गन्धोपदाने	... ५५३	त्रैङ् पालने	... ..
ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः	.. ५५	पृङ् पवने	... ६०२
ष्टा गतिनिवृत्तौ	.. ५५५	मूङ् बन्धने	... ६०३
म्रा अभ्यासे	.. ५६३	डिङ् विदायसा गती	... ..
दाण् दाने	.. ५६४	तृ ऋन्नतरणयो.	.. ६०४
हृ कौटिल्ये	.. ५६७	गुण शोषणे । तिज्ज निदाने । मान	
स्त्वृ शोषतापयोः	... ५६८	पूजायाम् । यध बन्धने	६०७
म्बु चिन्तायाम्	... ५७०	रभ रभस्ये	.. ६०९
मृ गती	.. ५७१	डु सभप् प्राप्ता	.. ६१०
ऋ गतिप्रपणयो	... ५७५	प्यञ्ज परिष्यङ्गे	.. ६१२
गृ घृ सेवने	... ५८०	हृद् पुगियोन्तर्गे	... ६१४
घृ हृष्टने	.. ५८१	जि द्विवदा अव्यक्ते शब्दे	.. ..
छु रता	.. ..	म्बुटिङ् गतिशोषणयो	... ६१४
पु प्रगर्भशययो	... ५८३	यम विपरीतर्मयुने	... ६१६
श्रु श्रवणे	... ५८५	णम प्रहृत्ये	.. ६१७

यातव	पुटसङ्ख्या	यातव	पुटसङ्ख्या
गम्भट् गृह गतां	६१८	पच समवाय	६५०
यम उपरमे	६२१	भग स्या नाम	६५१
तप सन्ताप	६२२	रज राग	६५२
स्यत हानौ	६२६	शप आक्रान्त	६५५
पत्र सङ्ग	६३७	सिप दाप्ता	६५६
दृशिर प्रक्षणे	६३९	यत्र दयपूजानङ्गतिकरणदानपु	६५७
दग द्योन	६४२	हु वपु वीपासतान	६६१
कृप अत्यने	६४२	बहु प्रापणे	६६२
दह भस्मीकरण	६४५	वस अन्यास	६६५
मिह सचन	६४६	वज सन्तुसतान	६६९
वित निवात रागापनयने च		यज खवरण	६७१
दान अग्रस्तण्डने	६४७	हेन स्पन्नारा शदे च	*६७०
शान तन्ने		वद व्यक्तावा वाचि	६७५
हु पचपु पात्रे		हु वा श्वि गातरुद्धवा	६७८

ईक्ष दर्शने ॥ ६०१ ॥

ईक्षते । ईक्षाञ्चक्रे । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ईक्षताम् ।
 ऐक्षत । ईक्षेत । ईक्षिषीष्ट । ऐक्षिष्ट ॥ ईक्षिष्यते ॥
 ईक्षयति । ऐचिक्षत् ॥

देवदत्तायेक्षने । नैमित्तिकः पृष्टस्मन् शुभाशुभं पर्यालोचयती-
 त्यर्थः । 'राधीश्वोर्यस्य विप्रश्नः' अनयोस्तत्कारकं सम्प्रदानं
 यस्य विप्रश्नः । यद्विषयं पृच्छते इत्यर्थः । स्वसम्बन्धिनः
 शुभाशुभस्य विप्रश्नयोग्यत्वान् कारकमपि तयोच्यते । तदिह
 धातु अर्थान् शुभाशुभपर्यालोचनवृत्तिः । अन्यत्र देवदत्तमीक्षत
 इति द्वितीयैः ॥

सुप्तं प्रतीक्षते सुरप्रतीक्षः—सुरप्रतीक्षा—'ईक्षिष्यमिभ्यां
 चेति वक्तव्यम्' इति कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः ॥

ईप गतिहिंसादर्शनेषु* ॥ ६०२ ॥

ईपते । ईपाञ्चक्रे । ईपिता । इत्यादि । 'नीपसहलुभरूपरिपः'
 इत्यत्र ह्रस्वादेश्चणान् ईपिता इत्यादौ नेङ्गिफलपः ॥

ईपा । मनस ईपा मनीपा—शुपोदरादिः ॥

ईप्ः आचार्य —'सर्वेनिवृत्तारिष्वलष्वशिवपट्टप्रद्वेषा अस्वतन्त्रे'
 इति वक्रन्तस्य निपातनमस्येति मंत्रेयः । उणादिवृत्तौ तु इपु
 इच्छायामित्यस्य तादादिकस्य निपातनमुच्यते इप्ः इति ह्रस्वादिः ।
 तन्मतेऽयमिच्छार्थः ॥

* परस्मैपदिषु 'इप गतो' इति दिवादौ । अयमिच्छार्थः
 तुदादौ । आभीक्ष्यार्थं क्रचादौ ॥

भाप व्यक्तायां वाचि ॥ ६०३ ॥

भापते । वभापे । भापिता ॥

विभापिपते । वाभाप्यते । वाभापीति, वाभाष्टि ॥

भापयति । अवभापत्, अवीभपत्—‘भ्राजभास’ इत्युप-
घादस्वविकल्प ॥

व्याभापक—‘निन्दहिंस’ इत्यादिना वुन् ताच्छीलिक ॥

वर्ष स्नेहने ॥ ६०४ ॥

दन्त्योष्टयादि । वर्षते । वर्षे । वर्षिता ॥

विर्वर्षिपते । वावर्ष्यते । वावर्षि ॥

लटि तिप्पिपो—अवावर्ते, अवावर्ई—‘रात्सम्य’ इति नि-
यमान्न सयोगान्तत्वेन ॥

वृष सेचने, इत्यग्रे परस्मपदी । शक्त्यर्थश्चुरादौ ॥

गेपृ अन्विच्छायाम् ॥ ६०५ ॥

ग्लेपृ इति मैत्रेय । अन्विच्छा अन्वेपणम् ॥

गेपते । जिगेपे । गोपिता ॥

जिगोपिपते । जेगेप्यते । जेगोष्टि । जेगेष्ट ॥

गेपयति । अजिगेपत्—ऋदित्त्वान्नोपघादस्व ॥

एपृ प्रयत्ने ॥ ६०६ ॥

एपते इत्यादि ॥

जेपृ णेपृ एपृ प्रेपृ गतौ ॥ ६०७—

६१० ॥

जेपते ॥

नेपते । प्रणेपते ॥

एपते । एपाञ्चके । एपिता । एपिप्यते ॥

एपयति । मा भवानेपिपत् ॥

प्रेपते ॥

रेपृ हेपृ अव्यक्ते शब्दे ॥ ६११—६१२ ॥

• रेपते—अय म्बभावात् वृक्विषय ॥

हेपते । अयमश्वविषय ॥

हेपृ इति सरिफ़श्चात्र द्रष्टव्य ॥

यदाह केशवस्वामी—

कौक्षे वर्द्धति पर्द्धते गुदरवे रेपेति वार्के भवेत्

बुक्कोपि श्वरवे भपेति हयने द्वेपोति हेपोति च । इति ॥

तया—‘हेषा द्वेषा च निस्वने’ इत्यमर ॥

कासृ शब्दकुत्सायाम् ॥ ६१३ ॥

कासते ॥

कासाञ्चत्रे—‘कास्रत्ययान्’ इत्याम् ॥

कासिता । कासिप्यते । कासताम् । अकासत । का-
मेत । कासिसीष्ट । अकासिष्ट । चिकासिपते । चाका-
स्यते । चाकास्ति ॥

लोटि हेर्धिभावे 'धि च' इति तलोपे—चाकाभि । न च 'धि च' इत्यत्र भाष्यकृता सिजित्पेक्ष्यते । लडि—तिपि ह्रस्वचादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन तिप्परत्वात् 'तिप्यनस्ते' इति अस्तिवर्जितस्य सान्तस्य पदस्य तिपि परे दकार इति दकारे तस्य चर्त्वे अचाकात् । सिपि तु 'सिपि धातोर्वा' इति सान्तस्य अस्तिवर्जितस्य धातो पदस्य पक्षे रुत्वे—अचाकाः इत्यपि भवति ॥

कासयति । अचकासत्—ऋटिश्चान्नोपधादस्व ॥

कास—'हलश्च' इति सज्ञाया षञ् ॥

कासरः—औणादिक अर ॥

कासार—बाहुलकादार ॥

कासू—शक्ति ॥

कासूतरी—'कासूगोष्ठीभ्या ष्टरच्' इति अल्पत्वे चोत्वे ष्टरच् । पित्त्वात् ङीप् । अस्मादेव निर्देशादूकारप्रत्यय ॥

कमति इति ज्वलादौ गत्यर्थे । कस्त इति गतिशासनयोरादादिकस्य । तत्रान्येऽनिदित्वादिन कस्त इत्याहु । अन्ये तु तालव्यान्तं पठन्त कष्ट इति ॥

भासृ दीप्तौ ॥ ६१४ ॥

भासते इत्यादि कासिवत् ॥

भासयति ॥ अवीभसत्, अवभासत्—'आजभास' इत्युपधादस्वविकल्प ॥

एव चास्य ऋटित्व तद्भात्रफलम् । अनुबन्धान्तराकरणे तु प्रकरणानुरोधात् ॥

भास्वरः—‘स्थेशभास’ इत्यादिना तच्छीलदो वरच् ॥

भाः । भासो । भासः—‘भ्राजभाम’ इत्यादिना ताच्छी-
लिकः कर्तरि क्प् ॥

णासृ रासृ शब्दे ॥ ६१५—६१६ ॥

नासते । प्रणासते ॥

रामत इत्यादि कासियन् ।

नामा—अरार ॥

नासिका—संज्ञाया केनि ‘केऽणः’ इति द्वस्वः । ‘प्रत्य-
यस्थान्’ इतीत्वम् ॥

नासायां भवं तस्ये हितं नास्यम्—‘शरीरावयवान्’ इति
यत् ॥

नामिकाशब्दात् यति ‘नस्नासिकाया यत्तन्क्षुद्रेषु’ इति
नस्भावे नस्यम् इति । एवम्—नस्त । नक्षुद्रः । इत्यादि ।
‘आद्यादिभ्य उपसहञ्चानम्’ इति सार्वविभक्तिरु तसि । ‘अपा-
दाने चाहीयरुहो.’ इति वा अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्स्वार्थे
तसिः हीयरुहो प्रयोगे नेति । नक्षुद्र इत्यत्र नासिकया क्षुद्र
इति ‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना ममासस्तृतीयाया । तत्र हि ऊन
इत्यर्थग्रहणम् ॥

नामिभ्यो वर्ग । नासिभ्य नगरम्—इत्यत्र यति ‘वर्ण-
नगरयोर्न’ इति नस्भावनिषेध ॥

*वांघ्रीव नासा यस्य वांघ्रीणस. अजविशेष—‘अन्नासिका-
यास्तंज्ञाया नसं चास्थूल्यात्’ इति नासिकान्तात् बहुव्रीहेः

सज्ञायामचसमासान्त । नासिजायाश्च नसादेश । अस्थूलादिति
वचनात् स्थूलनासिक इत्यत्र अनूनसम्भावो न भवत ॥

खुरणाः—‘खुरखराभ्या नस् वक्तव्य ’ इति नस्भाव ।
आदेशान्तरकरण प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिति कैर्यटपदमञ्जर्यादौ । अत्र
वृत्तावनपीप्यते इति । तेन—‘खुरणस । खरणस ’ इत्यपि भवति ॥

प्रगता नासिका अस्मात् प्रणस—‘उपसर्गाच्च ’ उपसर्गपूर्व
नासिकान्तबहुव्रीहे अचित्यच् । नासिकायाश्च नस्भाव । ‘उप
सर्गाद्बहुलम् ’ इति उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नसो नकारस्य णत्वम् ।
उभयत्रोपसर्गग्रहण प्राद्युपलक्षणार्थम् ॥

विगता नासिका अस्य विग्र—‘वेर्ग्रो वक्तव्य ’ इति आदेशो
नासिकाया ॥

‘यद्यह नाथ नायास्य विनसा हतान्धवा ’ इति मष्टिप्रयोग
विशेषविहितेन आदेशेन भाव्यमिति महान्तो न सहन्ते । केचित्तु
वार्तिक ‘वे खो वक्तव्य ’ इति पठन्तो विख इत्युदाहरन्ति ॥

तुङ्गनासिका—‘नासिकोदरौष्ठनद्वादन्तकर्णशृङ्गाच्च ’ इति ना-
सिकाद्यन्ताद्बहुव्रीहे वा ङीप् ॥

रास—क्रीडाविशेष ॥

रासभ—‘रासिबल्लिभ्या च ’ इत्यमच् ॥

रास्त्रा—‘रास्त्रासास्त्रास्थूणावीणा ’ इति नप्रत्यये निपातित ॥

णस कौटिल्ये ॥ ६१७ ॥

नसते । प्रणसते । तेसे । नासिता । इत्यादि ॥

नासयति । अनीनसत् ॥

भ्यस भये ॥ ६१८ ॥

भ्यमते । बभ्यसे । भ्यमिता । विभ्यसिपते ॥

वाभ्यस्यते । वाभ्यस्ति ।

भ्यासयति । अविभ्यसत् ॥

वाभ्यधि—इत्यत्र हे धिभावे 'धि च' इति सलोपः । त-
पामिद्धत्वात् 'अतो हे' इति टुक् न भवति ॥

एव नमेरपि नानधि इति भ्रति ॥

आडः शसि इच्छायाम् ॥ ६१९ ॥

आड शसीति पाठादयमाहूर्वं एव प्रयोक्तव्य । तथा च
तदयप—अयमाहूर्वं एव प्रयोक्तव्य इति । सम्मतायान्तु—न
त्रिलो नाप्युपसर्गान्तरपूर्वं इति ॥

आशसते । आशशसे । आशंसिता ।

आशिशसिपते । आशशस्यते—इदित्वाद्गुम्, नलोपाभावश्च ॥

आशाशस्ति । आशाशन्धि इत्यत्र 'धि च' इति सलोपे
श्रुत्स्वारपरसवर्णौ ॥

लडि—तिप्मिपो हल्ड्यादिलोपे सयोगान्तलोपे च आशाशन् ॥

आशसयति । आशशसत् ॥

आशसु—'सनाशसभिक्षड' इत्युप्रत्यय ॥

आंशसित ॥

आशस्य—कृो ल्यप् ॥

दौर्गास्तु । नोपधमनिदित पठन्तीति स्वामी । तेषा नलो-
षामावो विशेष ॥

शसु स्तुतो, इत्यग्रे परस्मैपदिषु । आड शसु इच्छायाम्,
शसु अनुशिष्टो इति द्वयमदादो ॥

ग्रसु ग्लसु अटने ॥ ६२०-६२१ ॥

ग्रसते । जग्रसे । ग्रसिता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

ग्रासयति पिण्ड देवदत्तम्—निगरणार्थत्वात्तित्य परस्मैपद, प्रयो
ज्यस्य कर्मत्व च ॥

ग्रसित्वा, ग्रत्वा—उदित्वात् इङ्ङित्त्वम् ॥

ग्रस्त—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् ॥

ग्रस्यत इति ग्रास क्वल् ॥

पिण्ड ग्रसते इति पिण्डग्र—‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घ ‘अ
धातो’ इति प्रतिषेधात् न भवति ॥

ग्रसिष्णु इति हेलारानीये लिङ्गनिर्देशे प्रयुज्यते । ‘भुवश्च’
इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् भ्राजिष्णुवन्निर्वाह्य । अत एव
‘भुवश्च’ इत्यत्र वृत्तौ चकारान् भ्राजेश्च भाषायामिति चशब्द
क्रियते ॥

एव ग्लसतीत्यादि ॥

ईह चेष्टायाम् ॥ ६२२ ॥

ईहते । ईहाञ्चके । ईहिता । ईहिष्यते । ईहताम् । ऐ-
हत । ईहेत । ईहिपीष्ट । ऐहिष्ट ॥

इजिहपते ॥

इहयति । मा भवानीजिहन् ॥

ईहा । एही पर्येही—आहुर्वत्पर्याहुर्वचिनन्नात् शाङ्गैरवादि-
पाठात् डीन् ॥

वहि महि वृद्धौ ॥ ६२३-६२४ ॥

वंहते । ववंहे । वंहिता । वंहिपीष्ट ॥

विवंहपते । वावंगते—इदित्त्वानुम्, नलोपाभावश्च ॥

वावण्ड—झलि पदान्ते च 'होट' इति हकारस्य ट्कार-
र । 'अपस्तथोर्धोः' इति तकारस्य वकारे, 'ष्टुना ष्टुः' इति
ष्टुत्वे, 'दोटे लोपः' इति पूरस्य लोपः । अत्र दत्वष्टुत्वे
आश्रयात्सिद्धे । नकारस्यानुस्वारपरसप्तर्णौ ॥

वावंक्षि—दत्वे, 'एकानो वशो भूप्लपन्तस्यस्थोः' इति व-
कारस्य भूप्लोपेन भकारे 'पदोः कस्मि' इति कत्वम् । वावण्डः ।
वावंहति । वावंक्षि । वावंडः ॥

लटि निष्पिषो होधात्पूर्वं हलुच्चादित्रोपः* इति रूपन्तच्चा-
भावान्न भूप्लान्—अवावन् ॥

वंहयति । अववंहन् ॥

एवं वंहते । इत्यादि ॥

अय भाषार्यश्रुरादाविति स्वामी । मह पूजायाञ्च, इतीहमात्रे
परम्पदिषु । महीयते इति 'महीह' इति कण्ठादिपाठान् ॥

*...र्ष सयंगान्तलोप,

अहि गतौ ॥ ६२५ ॥

अंहते । आनहे । अंहिता ॥

अज्जहिपते । 'कुहोश्चु' इति हकापस्य चुत्वे झकारे 'अ-
भ्यासेचर्च' इति जश्त्वेन जकारे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ ॥

अंहयति । आज्जिहत् ॥

अह —अमुन् ॥

अयं चुरादौ भाषार्थः ॥

गर्ह गल्ह कुत्सायाम् ॥ ६२६-६२७ ॥

गर्हते । जगर्हे । गर्हिता ॥

जिगर्हिपते । जागर्हते । जागर्हीति । इत्यादि बंहिवत् ॥

लटि तिप्सिपो हल्आदिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमात्
संयोगान्तलोपाभावात् हकारस्य ढकारे झपन्तत्वात् पदान्तविषय-
त्वाच्च भष्भावे—अजावर्ह ॥

अयमाधृपीयोऽपि ॥

गल्हते—इत्यादि । पूर्ववत् ॥

यद्भुक्ति, तिप्सिपो लोपे संयोगान्तलोपे च अजागल्ह ॥

वर्ह बल्ह प्राधान्ये ॥ ६२८-६२९ ॥

औष्ठ्यादी । वर्हते । बल्हते । इत्यादि ॥

वर्हते सर्वेष्ववयवेषु प्रधान भवतीति वर्हम् । वर्हिणः—
'फलवर्हाम्यामिनञ्जक्तव्यः' इति मत्वर्थीय इन्च् ॥

वर्ही—मत्वर्थीय इनिः ॥

इमौ भापार्थौ चुरादी । वर्हिस्तु हिंसायामपि तत्रैव । वृह
वृहि वृद्धौ इति अत्रेवाऽग्रे परस्मैपदिषु ॥

वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु ॥६३०-

६३१॥

दन्त्यौष्ठ्यादी । वर्हते । वल्हते । इत्यादि ॥

अत्र घनपालमंत्रेयो परिभाषणादौ ओष्ठ्यादित्वं वृद्धौ दन्त्यो-
ष्ठ्यादित्वं चाहतुः । 'छादयत्यनेनेति वर्हः घन्' इति वदन्
शाकटायनोप्यत्रैवानुकूलः । यथा वयं तथा स्वामी । यदाह-
वर्ह वल्ह प्राधान्ये मुनिप्रवर्हाः वर्हमिति । एवं हि मुनि-
प्रवर्हा इति प्राधान्ये प्रयोग उपपद्यते । प्रवल्हिका इति च
भापार्थे । तदुक्तं पुरुषकारे—'प्रवल्हिका प्रहेळिका' इति ।
तच्चोत्रैव अनुकूलम् । भाषाविशेषत्वात् प्रवल्हा इति—तथा च
बृहचब्राह्मणम्—'प्रवल्हिकादशंसति प्रवल्हिकाभिर्देवा असुरान् प्रव-
ल्हायेनानत्यायन्' इति । व्याकृतं चेतन् गोविन्दस्वामिना—
प्रवल्ह्य अनृतं भाषित्वा इति । यत्तुक्तं शाकटायनेन—'आच्छा-
द्यतेऽनेनेति वर्हः घन्' इति नैनदोष्ठ्यादित्वे साधकं, सर्वेष्व-
वयवेषु प्रधानं भवतीत्येवं* व्युत्पादितत्वात् । वृहू उद्यमने इति
तुदादौ ॥

प्लिह गतौ ॥ ६३२ ॥

प्लेहते । पिप्लिहे ॥ पिप्लिहिपते ॥

प्रिहित्वा, प्रेहित्वा—‘रलोव्युपवात्’ इति किञ्चविकल्पः ॥

प्रीहा—‘श्वशुक्षन्पूपन्प्रीहन्क्रेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जनयमन्विश्वप्सन्-परिज्मन्मातरिश्वन्मचवन्’ इति कनिनन्तो निपातित । उणादिनृत्तौ तु प्रीशब्दपूर्वाद्धन्तेष्टिलेषे व्युत्पादित । यथा वयं तथा मैत्रेयः । प्रीहानौ इत्यादौ ‘इन्हन्पूपा’ इति नियमो हन्शब्दस्यानर्थक्या-च्चेति भाष्यादौ स्थितम् ॥

वेह जेह वाह प्रयत्ने ॥६३३-६३५॥

आद्यो दन्त्योष्ठ्यादि । अन्त्यं केवलौष्ठ्यादिः । उभावपि केवलौष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्यौष्ठ्यादी इत्यन्ये ॥

वेहते । जेहते । वाहते । इत्यादि ॥

ऋदिच्चाणो चडि ह्रस्वाभावः—अविवेहत् इत्यादि ॥

वेहत्—गर्भोपवातिनी गौ—‘सश्चतृपद्वेहत्’ इति अतिप्रत्यये निपात्यते । गोवेहत्—‘पोटायुवति’ इत्यादिना कर्मधारयः ॥

वाहा—अजन्तत्वाद्याप् ॥

वाहम्—‘कुव्वस्वान्त’ इत्यादिना निठायामिडभावो मृशार्थे । अन्यत्र वाहितम् ॥

जेहतिर्गत्यर्थोऽपि—उक्तं च ‘अरेणुभिर्जेहमानं’* इत्यत्र क्षुर भट्टभास्कररीययोः ॥

द्राह निद्राक्षये ॥ ६३६ ॥

निक्षेप इति केचित् ॥

द्राहते । इत्यादि पूर्ववत् ॥

यद्भुक्ति 'दाद्वेर्गीतोर्गे' इति ब्रह्मि पदान्ते चेति हस्य वमारे
 'अपस्तथो' इति धत्वे जश्त्वे च—दाद्राग्नि, दाद्राग्ध इत्यादि॥
 सिधि भष्मभवेन वमारे 'खरि च' इति वमारेस्य
 चर्त्वेन वमारे सिष्मिगारेस्य पत्वे—दाद्राग्नि । लडि हृष्ट्या-
 दिना तिष्मिगारेपे भष्मभामन्त्वचर्त्वेषु—अदाद्राक् ॥

काशृ दीप्तौ ॥ ६३७ ॥

काशने । चकाशे । काशिना । काशिप्यते । काश-
 ताम् । अकाशत । काशेत । काशिपीष्ट । अकाशिष्ट ।
 अकाशिप्यत ॥

चिकाशिपते । चाकाशने । चाकाष्टि । ब्रश्नादिना
 पत्वे ष्ट्वम् । चाकाशि । चाकाश्मि । चाकाश्वः । चाका-
 श्म । चाकाष्टिः—इत्यत्र हेर्भिभावे ब्रश्नादिना पत्वे ष्ट्वे जश्त्वम् ॥

गटि, अचाकाद् ॥

काशयति । अचकाशत् ॥

काश —अच् षन् वा ॥

नीकाशः—'इत् काशे' इति इगन्तस्योपसर्गस्य काश
 उत्तरपठे दीर्घे ॥

काशि, काशी—अक्तिन्नन्तत्वाद्वा ङीप् ॥

काशिषु भग काशिका—'काश्यादिभ्यश्चञ्जिठौ' इति
 रोपिणौ षञ्जिठौ । षञ्जि 'टिड्वा' इति ङीप्—काशिकी ॥

काष्ठा । काष्ठा—'हनिदुपिनीरमिकाशिम्य कथन्' इति
 कथन् ॥

आकारोपधप्रकरणादयमिह पठिन । अय दिवादौ च ।
कश्च मतिशासनयो, इत्यदादौ ॥

अन्ये इन्त्यान्त्यमिदित पठन्ति । अनिदितमपरे ॥

ऊह वितर्के ॥ ६३८ ॥

वितर्क सम्भावनम् । ऊहते । ऊहाश्चेत् । ऊहिता ।
ऊहिष्यते । ऊहताम् । औहत । ऊहेत् । ऊहिपीष्ट ।
औहिष्ट ॥

ऊजिहिपते । ऊहपति । औजिहत् ॥

समूहति, समूहते—‘उपसर्गादस्यत्पूहोर्वा वचनम्’ इत्युपसृष्टाद-
स्मात्परस्मैपद् च ॥

समुह्यात् इत्यत्र ‘किदाशिपि’ इति कित्त्वे, ‘उपसर्गाद्भ्रस्व
ऊहते’ इति यकारादौ कृति ह्रस्व । एव यक्यपि समु-
ह्यत इति । यद्यपि ‘उपसर्गादस्यत्पूहो’ इति वार्तिकमकर्म-
वाधिकारपठित तथाऽपि वृत्तिकैय्यटादौ सकर्मकाकर्मकसाधारणमु-
क्तम् । ‘अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन’ इति प्रयोग आहर्-
स्येति सुधाकर । एव च सति ओहतीति गुण पठितव्य ॥

ओहते इत्यत्र अन्तादिवद्भावेन उपसर्गात्परत्वेन ‘उपसर्गा-
द्भ्रस्व ऊहते’ इति ह्रस्वो न भवति, ‘उभयतश्चाश्रये नान्ता-
दिवत्’ इति वचनात् । यद्वा—अत्राण इति वर्तते । स च
सामर्थ्यात्पूर्वेण णजारेणेति ह्रस्वात्सङ्ग । एव च समीह्यत
इत्यादावप्यादि कृदौ ह्रस्वो न भवति ॥

गाहू विलोडने ॥ ६३९ ॥

गाहते । जगाहे । जघासे । जघाहे—धामस्मेभावे
 'होहः' इति हत्वे भन्भावे ऋत्वम् । धामि—इत्वमन्भावयो.
 ष्ट्वे ढलोपः । ऋदिनियमस्य प्रतिषिद्धविषयत्वाद्गुदित्वादिङ्क्षे
 जगाहिषे इत्यादि ॥

गाढा, गाहिता । घाक्ष्यते, गाहिष्यते । गाहताम् । अगा-
 हत । गाहेत । आशिपि—घाक्षीष्ट, गाहिषीष्ट । अगाढ ।
 अघाक्षताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाङ्गम् । अघाक्षि ॥
 मत्राद्यै मिञ्जोपे, इत्वष्ट्वढलोपा । प्रत्ययउत्सणेन सादिप्रत्यय-
 परत्वान् भन्भावा नाशङ्क्यः, मिञ्जोपस्य प्रत्ययउत्सणे पूर्वत्रामि-
 ष्वन्वान् । अत एवासिद्धत्वात् मिञ्जोपात्पूर्वं न मप् भावः ।
 धामि तु परत्वाङ्गभावः ॥

इङ्क्षे—अगाहिष्ट इत्यादि ॥

जिघाक्षते, जिगाहिषते । जागायते । जागादि ॥

गाहयति । अजीगहन् ॥

गाढा, गाहित्वा ॥

गाढः, गाहितः ॥

'गाहू' इति पचाशै पाठान् टित्वान् स्त्रियां—गाहो ॥

गह्वरम्—'उच्चर' इत्यादिना ष्वगनि हस्ते निपात्यते । उगा-
 दिवृद्धौ तु गायतेनिपातनमुक्तम् ॥

गहनं करोति गहनायते—'मत्ररष्टरक्षरृच्गहनभ्य' ष्वगु-

चिकीर्षाया' इति द्वितीयान्ताद्ग्रहणात् कण्वचिकीर्षाया क्यङ् ।
कण्व पापम् । सत्रादयश्च वृत्तौ पापवचना इति हरदत्तादिभि-
रुक्तम् । अत्रैव वार्तिके निदेशात् ल्युटि द्वस्व ॥

गहे भव गहीयम्—'गहादिभ्यश्च' इति शैपिकु उ ।
अत्रैव 'गह' इति निदेशात् अचि द्वस्व ॥

गृहू ग्रहणे ॥ ६४० ॥

गर्हते । जगृहे । जगृहिपे, जगृक्षे । जगृहिद्वे, जगृ-
द्वे । गर्हिता, गर्हा । गर्हिष्यते, घर्क्ष्यते । गर्हिताम् ।
अगर्हत । गर्हत । गर्हिषीष्ट, घृक्षीष्ट—'लिङ्गिचात्मानेपदेषु'
इत्यनिट्क्षे कित्त्वान्न गुण ॥

अगर्हिष्ट, अघृक्षत । अगर्हिषाताम्, अघृक्षाताम् । अग-
र्हिषत, अघृक्षत । अगर्हिष्ठा, अघृक्षथाः । अगर्हिध्वम् ।
अगर्हिद्धम् । अघृक्षद्धम् । अगर्हिषि, अघृक्षि । अगर्हिष्वहि,
अघृक्षावहि । अनिट्क्षे । 'शल इगुपधादनिट क्त' 'क्तस्या
चि' इत्यल्लोप । यत्रादौ 'अतो दीर्घो यनि' इति दीर्घ ।
दत्त्वादि तु पूर्ववत् ॥

जिगर्हिषते, जिघृक्षते—इडभावे 'हल्न्ताच्च' इति सन
कित्त्वम् ॥

जरीगृह्यते—'रीगृह्यत' इति रीक् ॥

जगृहीति, जर्गादि । जग्गृहः स्त्रिकोरप्युदाहार्यम् ॥

गर्हिन्वा, गृद्वा । गृदम् ॥

गृहम्—इगुपधलक्षण क । अत्र मंत्रेय—'गेहे क'

इति, गृह्यतेः कविधानं तस्यापि गृहमिति यथा स्यात् इति ।
अयं कर्त्तव्यकोशे ग्रह इत्यदुपच. पञ्चने; तदनार्पम् । यदाह देव—

; ष्यन्तस्य ग्रहगे ग्रहेर्ग्रहयने तत्रानदन्ताद्गृहे

भूमादेशापि गर्हते क्षि तु परे गृह्णात्यगृहीत च । इति ॥

अत्र पुरुषकारे गृहेरित्यनेनैव पूर्वस्माद्दन्तत्वमात्रं* विशेषः
गृहित्वं त्वविशिष्टमिति दर्शयता मन्दानां ग्रहपाठाशङ्का निरव-
काशनां नीता । इह ग्रह इति स्वामिवाशयपमम्भनाकारादयः
पठन्ति; तदपि ग्राह्यम् । तथा च 'अक्षेषु गृहः' इत्यत्र
वृत्तिः—गृहिः प्रकृत्यन्तरमिति ॥

गृहते इत्यादि पूर्ववत् ॥

गृहः अक्षस्य—'अक्षेषु गृहः' इत्यप् ॥

असादन्यत्र ग्लाह इति घञ् । येषां तु निपातनं ग्रहेरिति-
मनं तेषामनक्षे ग्राहः इति प्रत्युदाहार्यम् । उल्थाभावो विशेषः ॥

घुपि कान्तिकरणे ॥ ६४१ ॥

घुंषते । जुघुंषे । घुंषिता ॥

जुघुंषपते । जोघुंष्यते । जोघुंषि । लोटि हेविमाने घृ-
नश्त्वानुस्वारपरमवर्णेषु जोघुंषि । लटि निष्मिपोः छेपे—अ-
जोघुन् ॥

घपीत्यदुपचं पेटनुश्चन्द्रादयसौ । स्वामी—'यम' इति दन्त्या-
न्तमदुपचं पठाठ । यथा ययं तथा देवमेत्रेयदुर्गाः । पहा-
रान्तोऽप्ययं 'घुपिरभिशाब्दने' इत्युत्तरघानुमाभ्यादेह पठितः ।
घुसादय उदाता अनुदात्तेन ॥

घुपिरविशब्दनार्थः ॥ ६४२ ॥

इतोऽर्हत्यन्ता उदात्ता उदात्तेत ॥ विशब्दन प्रतिज्ञानम् । तच्च शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनमिति न्यासे । अस्मादन्यस्मिन्नर्थे यथाप्रयोगमय घातुर्वर्तत इति पुरुषकारे । सर्वत्र क्षीररवामिध नपालभागवृत्तिकारा 'घुपिरविशब्दनार्थ' इति पठु । चन्द्र-दुर्मौ तु अर्थशब्दमपहाय 'शब्दे' इत्येव पठतु । 'घुपृ शब्दे' इति पठन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुसूल । तेन चेरित्स्थाने ऋदित् क्रियते । यदि शब्द इत्यर्थस्स्यात् तर्हि 'घुपिरविशब्दने' इतीत्प्रतिषेधेऽपि लु 'घुपिरशब्दे' इत्येव वाच्य म्यान् इति 'घुपिरविशब्दार्थ' इति मैत्रेयादिपाठो ज्यायान् ॥ •

घोपति । जुघोप । घोपिता ॥

• लुटि 'इरितो वा' इति परस्मैपदेषु च्छेरडादेशविकल्पनात्—अघुपत् । अघुपताम् । अघोपीत् । अघोपिष्टाम् । इत्याद्यभय भवति ॥

'लुवाद्बुह' इत्यत्र न्यामे 'व्यत्यघुसत' इति वृत्तौ प्रत्युदाहरणमुपादाय 'आनेत्यमागमशासन' इत्यनित्त्वमुक्त्वा 'शल इगुपधात्' इति कस उक्त । हरदत्तादयस्तु—प्रत्युदाहरण घुप्यतेरिति मन्त्राना इडभावे यत्न न कृतवन्त । घुप्यतिर्हि नित्यानिद् ॥

जुघुपिपति, जुघोपिपति । घुपित्वा, घोपित्वा—'रलो व्युपधात्' इति क्त्वासनो किञ्चविकल्प ॥

जोघुप्यते । जोघोपिष्टि ॥

लोटि हेर्धित्वदुत्वयो नश्चे च पकारस्य—जोघुपिष्टि ॥

लडि तिप्सिपो—अजोघोट् ॥

घोपयति । अजूघुपत् ॥

घुष्टा रज्जु—‘घुषिरविशब्दने’ इति निष्ठायामनिट्त्वम् ।
संपूर्वत्वे तु ‘रुप्यमत्त्वरसङ्घुपास्वनाम्’ इतीदो विकल्पनात्—सङ्घुष्टा
रज्जु, सङ्घुषिता रज्जुः इत्युभयं भवति ॥

घुषिर् विशब्दन इति चुरादौ ॥

अक्षू व्याप्तौ ॥ ६४३ ॥

अक्षति । आनक्ष । आनष्ट, आनक्षिथ । आनत्त्व,
आनाक्षिव । ऊदित्त्वादिङ्ङिकल्पः । थलि अनिट्पक्षे ‘स्को’
इति कलोपे ष्ट्वम् ॥

अक्षिता, अष्टा । अक्षिप्यति, अक्ष्यति—‘पठोः कस्ति’
इति कत्वे आद्यस्य ‘स्कोः’ इति लोपः ॥

अक्षतु । आक्षत् । अक्षेत् । अक्ष्यात् । मा भवान्
नक्षीत्—मा भवन्तावक्षिष्टाम्—‘नेटि’ इति न वृद्धिः । अनिट्पक्षे—
‘वद्व्रजहलन्तस्य !’ इति वृद्धौ मा भवान् आक्षीत् । मा
भवन्तावाष्टामित्यादि ॥

ननु ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेनैकेन वर्णेन व्यवधान-
माश्रयितुं युक्तम्, न त्वनेकेनेति कलोपस्यासिद्धत्वाद्नेकेन व्यव-
धानात् कथं वृद्धिः । नैतत्, तत्र हल्यग्रहणं हल्समुदायप्रतिप-
न्यर्थमित्युक्तत्वात् । तथा हि—‘वद्व्रज्यो’ इति योगेन विभ-
ज्यते । तत्र अत इत्यनुवर्तयिष्यते । तत ‘अचः’ इति
द्वितीयो योगः । तत्र अङ्गेनाचो विशेषणात् अपाक्षीत् इत्या-

दावेकेन वर्णेन व्यवधाने वृद्धिसिद्धौ पुन क्रियमाण हल्ग्रहण
हल्समुदायप्रतिपत्त्यर्थं भवति ॥

अस्य कर्तृवाचित्तार्वधातुकपरत्वे, 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' इति
पक्षे श्चुर्भवति—अक्ष्णोति । अक्ष्णुत अक्ष्णुवन्ति—अनादौ
'अचि श्चुधातु' इत्यादिना उवङ् ॥

अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि—इत्यत्र 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हि-
लुङ् भवति, तत्रैव असयोगपूर्वादित्युक्तत्वात् । अक्ष्णवानि
इत्यत्र आटि परत्वादुवङ् बाधित्वा गुण ॥

आक्ष्णोत् । अक्ष्णुयात् ॥

अचिक्षिपति ॥

अनिदृक्से 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने' इत्युक्तत्वात् अस्मात्परत्वात्
'स्को' इति क्लोपे 'पद्मे' इति क्ले च सन क्वारस-
हितस्य द्वितीयस्यैराचो द्विवचने हलादिशेषे, 'सन्यत' इतीत्वे
अचिक्षति इति भवति ॥

अक्षयति ॥

चडि णिलोपस्थ स्यानिवच्चात् शिशब्दस्य द्विवचने—आचिक्षत् ॥

अक्षित्वा, अट्टा ॥

निष्ठाया—अष्टः ॥

अक्षि—'इन्' इतीन् प्रत्यय । अक्ष्णा—'अस्थिदधिसकथ्य-
क्ष्णामनहुदात्त' इति तृतीयाद्यानादावनन्तस्यानदादेशे 'अछोपोन'
इत्यछोप । टी 'विभाषा दिश्यो' इत्यछोपविस्फटनात्—अक्षीण
अरिण इत्युभय भवति ॥

विशालमक्षि यस्य स विशालाक्षः—‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्’ इति स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्तात् बहुव्रीहेः पच् । पित्त्वात् स्त्रियाम्—विशालाक्षी । ‘स्वाङ्गात्’ इति वचनात् स्थूलाक्षा वेणुयाष्टिः इत्यत्र ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ इत्यचि यव्भवति । अदर्शनवाच्यक्ष्यन्तात् समासमात्रादचिति सूत्रार्थः । इह दर्शनं चक्षुरिति गवाक्षम्, कवराक्षम् इत्यत्र अचक्षुर्वचनस्य अक्षिशब्दस्याच् भवति । यद्वाऽत्र समुदायो दर्शनसाधनम्, न तु तदवयवोऽक्षिशब्द इति तस्य दर्शनयोगाभावात् ‘अदर्शनात्’ इति निषेधस्य नैव प्रसङ्गः । कवराक्षमिति सच्छिद्रं यदश्वानां मुखपिधानं तदुच्यते । कथं स्थूलाक्षिरिक्षुरिति, यदि दृश्यते ‘अनित्यस्समासान्तः’ इति निर्वाहः । अयं समासान्तः स्वतिपूर्वस्यापि भवति, ‘न पूजनात्’ इत्यत्र ‘प्राग्बहुव्रीहेः’ इत्युक्तत्वात् ॥

तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ ६४४-६४५ ॥

तक्षति । त्वक्षति इत्यादि अक्षिन् ॥

‘तनूकरणे तक्षः’ इति पक्षे शब्द्विषये श्रौ—तक्ष्णोति अतक्ष्णोत् । इत्यादि अक्ष्णोतिवन् ॥

तक्षा—‘कनिन्युवृपितक्षि’ इति कनिन् । तक्ष्णोऽपत्यं-ताक्ष्णः । ‘शिवादिभ्योऽण्’ इत्यण् । अत्र ‘अन्’ इति अचन्तस्य अण्परत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते ‘पपूर्वेहन्धृनराज्ञामणि’ इति पपूर्वो योऽन्शब्दो हनश्च तयोः धृनराजन्शब्दस्य चाणि परे ‘अहोप इत्यहोपः’ । “शिवाद्यणा ‘सिनान्तवक्षणकारिभ्यश्च’ इति ष्यस्य वाधा नेभ्यते” इति वृत्तायुक्तत्वात् ताक्षण्य

इत्यपि भवति । 'नस्तद्धिन' इति टिलोपो 'ये चामावक-
र्मणोः' इति प्रकृतिभावाद्भवति । सेनान्त इति सेनाश-
व्दान्ता गृह्यन्ते । लक्षण इति स्वरूपग्रहणम् । कारिणः इति
शिल्पिनः, इति ॥

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः ॥ कुट्यां भवः कौटः, स चासौ
तक्षा च कौटतक्षः स्वतन्त्रस्तक्षोच्यते, 'ग्रामकौटाम्यां च
तक्षणः' इति टक्षमासान्तः ॥

पञ्चानां तक्षाणां समाहरः पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी—'तक्षन्नलो-
पश्च' इति न लोप । पक्षे स्त्रीत्वं च । तदा 'द्विगोः'
इति टीप् । अन्यदा 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् ॥

तक्ष त्वचने । इत्यग्रेऽनूदित् ॥

उक्ष सेचने ॥ ६४६ ॥

उक्षति । उक्षाश्चकार । उक्षिता । इत्यादि अक्षिवत् ॥

'उक्षाप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इति भट्टिप्रयोगमुपादाय सुधा-
करादयः उक्ष्यन्त इत्युक्षा कर्मणि वन्, उक्षान् प्रचक्रुः,
इति पाठान्तरं न्यास्यन् ॥

उक्षा—'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनन्तो निपातित ॥

उक्षणा समूह औक्षकम्—'गोत्रोक्ष' इत्यादिना वुन् ॥

उक्ष्ण इदं औक्षम्—'औक्षमनपत्ये' इति निपातनात्
टिलोपः । अपत्ये तु औक्षणः—'पपूर्वहन्' इत्यल्लोपः ॥

जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः—'अचतुर' इति कर्मधा-
रयादचि टिलोपो निपात्यते ॥

रक्ष पांलने ॥ ६४७ ॥

रक्षति । ररक्ष । रक्षिता । इत्यादि ॥

निरक्षतीति निरक्षी—‘रक्षश्रुवसवपशान्नो’ इति ग्रहादिपाठत णिनिः ॥

रक्षणम् । रक्षणः—‘यजयाच’ इत्यादिना नह् ॥

रक्षः—असुन् ॥

राक्षसः—‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इति स्वार्थेऽण् ॥

णिक्ष चुम्बने ॥ ६४८ ॥

निक्षति । निनिक्ष । निक्षिता । इत्यादि ॥

प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम्—‘वा निंसनिक्षनिन्दाप्’ इति णत्वविकल्पः । अयं विकल्पः कृत्येवेति निन्दती प्रतिपादितम् । तेन प्रणिक्षति इत्यादौ ‘उपसर्गात्’ इति नित्यं णत्वं भवति ॥

तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ ॥ ६४९-६५१ ॥

तृक्षति । ततृक्ष । तृक्षिता । इत्यादि ॥

तिवृक्षिषति ॥

तरीतृक्ष्यते—‘रीगृत्वतः’ इति रीक् । तवृष्टि—‘स्क्रोः’ इति कलोपस्यासिद्धत्वात् लघुपधत्वाभावात्त गुणः । एवं रित्रीक्रोः ॥

तृक्षयति । अतितृक्षत् ॥

तृक्षतीति तृक्षः तत्त्यापत्यं ताक्ष्यः—‘मर्गादिभ्यो यञ्’ इति यञ् ॥

स्तृक्षति । तस्तृक्ष । इत्यादि । पूर्ववन् । पोपदेशफलं तरीष्टृक्ष्यत् इत्यादौ ॥

नक्षति । प्रणक्षति । इत्यादि ॥

नक्षत्रम्—‘अमिनक्षि’ इत्यत्र प्रत्यय । ‘न भ्राण्’ इत्यत्र
नञ्पूर्वात् क्षरते क्षीयतेर्वा नक्षत्रमिति निपातितम् ॥

वक्ष रोपे सङ्घात इत्येके ॥ ६५२ ॥

वक्षति । इत्यादि ॥

वक्ष —अमुन् ॥

मृक्ष सङ्घाते ॥ ६५३ ॥

मृक्षति । इत्यादि ॥

‘मक्ष इत्यप्येके’ इति मॅत्रेय । मक्षति । ममक्ष ।
मक्षिता । इत्यादि ॥

मक्षिका—‘धुन् शिल्पिसङ्गयो’ इति धुनि यपि प्रत्यय-
स्थादितीत्वम् ॥

तक्ष त्वचने ॥ ६५४ ॥

त्वचन सवरणमिति दुर्गकाश्यपमॅत्रेया । ‘त्वचो ग्रहणम्’
इति स्वामी ॥

तक्षति । इत्यादि । अयमृदित्तनुकरणे गत ॥

अत्र मॅत्रेय—‘पक्ष परिग्रहे—इत्यप्येके’ इति ॥

पक्षति ॥

पक्ष —रन् ॥

पक्ष्म्य मृत् पक्षति—‘पक्षाति’ इति तिप्रत्यय ॥

पक्षे भवं पक्ष्यम्—‘दिगादिभ्यो यन्’ इति यत्नत्वयः ॥

पक्षमी—छदिपर्यायि, वन्सगर्धवननश्च । असुन्प्रत्ययः ॥

पूर्क्ष आदरे ॥ ६५५ ॥

‘आदरानादरे’ इति कश्चिन्पञ्चने । तदमन्, ‘सोमेन यज्य-
माणो नर्तन् मूर्क्षणं नक्षत्रम्’ इति दर्शनान्, सोमेन यज्य-
माणो ‘वमन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादनीति । उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमा-
दधीत’ इत्यादि ऋतुनक्षत्राणि नाद्रियेन इति हि तत्रार्थः ।
तथा—‘अयेहेडनममूर्क्षणम्’ इति दृश्यते । मूर्क्षणमादरः । ततोऽ-
न्यदमूर्क्षणमनादरः ॥

मूर्क्षति । मुमूर्क्ष । मूर्क्षिता । इत्यादि ॥

काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ ६५६-

६५८ ॥

काङ्क्षति । चकाङ्क्ष । काङ्क्षिता । इत्यादि ॥

चिकाङ्क्षति । चाकाङ्क्षते । चाकाङ्क्षीति, चाकाङ्क्षि ।
इत्यादि ॥

काङ्क्षयति । अचकाङ्क्षन् ॥

एवं याङ्क्षति । माङ्क्षति । इत्यादि ॥

द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोखोसिते च ॥

६५९-६६१ ॥

द्राङ्क्षति । ध्राङ्क्षति । ध्वाङ्क्षति ॥

द्राक्षा । ध्राक्षा । द्राक्षामात् । ध्राक्षामात्—'मादुप
धायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' मकारान्तात् मवर्णोपधात् अवर्ण
न्तात् जवर्णोपधाच्च परस्य मनुषो मकारस्य वकार इति प्राप्त
वत्त्वं यवादिभ्यः परस्य निति निषेधात् न भवति । द्राक्षा-
ध्राक्षाशब्दयोरनुनासिकलोपोऽपि यवादिपाठादेव ॥

ध्वाङ्ङतीति ध्वाङ्ङः ॥

तीर्थे ध्वाङ्ङ इव तीर्थेध्वाङ्ङः—'ध्वाङ्ङेण क्षेपे' इति सप्त-
म्यन्ध्वाङ्ङवाचिना क्षेपे गम्यमाने नित्यं समस्यते इति तत्पुरुष ।
क्षेपोऽत्र अनवस्थानादिनाऽवगम्यते ॥

चूप पाने ॥ ६६२ ॥

चूपति । चुचूप । चूपिता । इत्यादि ॥

चुचूपिपति । चोचूप्यते । चोचूपिष्टि ॥

चूपयति । अचुचूपत् ॥

तूप तुष्टौ ॥ ६६३ ॥

तूपतीत्यादि । पूयवत् ॥

पूप वृद्धौ ॥ ६६४ ॥

पूपति । इत्यादि ॥

पूपी—दीपम्भापनायं कुञ्जे आकल्पितो विगविशेष । पचा-
वत् । गौरादित्वान्दीप् ॥

पृपा—'श्वसृक्षन्' इत्यादिना यनिनन्तो निपात्यन्ते । 'पृप-
णौ—'इन्द्रन्पूपाऽयंणा शौ' इत्युपधात्क्षणस्य दीर्घस्य शोबे

प्रत्यये नियमान् 'मर्नामस्याने च' इति टीवो न भवति ।
सो तु 'मो च' इति विमानान् भवति । अधममबुद्धिविषय ॥

अतिपूपाणि ज्योतीषि इत्यत्र शिपरत्वान् टीवो ॥

अपत्यादावणि पांष्ण — 'पपूर्वहेन' इत्यल्लोप ॥

पुप पुष्टाविति इहोत्रे दिवादौ ऋचादौ च ॥ पुप धारणे
इति चुरादौ ॥

मूप स्तेये ॥ ६६५ ॥

मूपति । इत्यादि ॥

मूपक — सज्ञाया कुत्र ॥

मूपिहा — अजादिपाठान् जानिष्कगटीष वाभित्वा टाप् ॥

मुप स्तेये, इति दसोपव ऋचादौ ॥

मूप रूय भृगायाम्, इति सुधाकर ॥

मूपति । मूपनि । मूपितः ॥

गूप प्रसवे ॥ ६६६ ॥

ताव्योष्मादिरिति पारायणिना इति रामी । दृश्यते च
तेत्तिरीयने — 'मभ गूप' * इति । केचिन् 'न्त्यादि' पठन्ति । तद-
नार्थम्, पोषदेशाक्षणाविरोधान् ॥

गूपति । इत्यादि ॥

यूप हिंसायाम् ॥ ६६७ ॥

यूपति ॥

यूपम्—मात्सरसविशेष ॥

जूष च ॥ ६६८ ॥

जूषाति ॥

जूषी प्रीतिसेवनयो इति तुदादौ । जूष परिरक्षणे इति युजादौ ह्रस्वोपधो ॥

भूप अलङ्कारे ॥ ६६९ ॥

भूपति ॥

भूपते कन्या स्वयमेव । अभूपिष्ठ कन्या स्वयमेव—'भूपा-
कमे' इति यच्चिणोर्निषेध । भूपाफल शोभाख्य कर्मणि दृश्यते
इति कर्मस्यक्रियत्व षेचटे उक्तम् । 'अङ्गात्सूना परिभूपनय-
श्वम्'* इत्यत्र भट्टमास्कर—'सूना मात्सरिर्पणसाधनान्यस्थ्यादीनि
अश्व परिभूपन्ति परितो भवन्ति' इति भवतेर्लोपि सिषि रूपमुक्त्वा
'भूपयतेर्वा शप 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुत्वाणिलोप'
इत्याह । तदस्य धातोरनुस्मरणात् । न चाय नास्तीति शक्यते
वक्तुम्, सप्तेष्वेव व्याख्यानेष्वविसवादेनोपादानात् । अय चुरादौ च ॥

ऊप रुजायाम् ॥ ६७० ॥

ऊपति । ऊपाचकार ॥

ऊपिपति । ऊपयति । मा भवानृपिपत्—णिलोपस्य स्थानि-
वद्भागात् पिशब्दस्य द्विर्बचनम् ॥

ऊपः—रन् ॥

ऊपरः—‘ऊपसुपिमुष्कमयो र ’ इति मत्वर्थे र ॥

उप दाहे इत्यग्रे ह्रस्वोपध ॥

ईप उञ्छे ॥ ६७१ ॥

ईपति । इत्यादि । उपिवन् ॥

ईपते इति गतो गत ॥

कप खप शिप जप झप शप वप मप
रुप रिप हिसार्थाः ॥ ६७२-६८१ ॥

उत्तौयपद्यो तालव्योष्मादी । मत्तमो दन्त्योष्ठ्यादि ॥

कपति । चकाप । कपिता । इत्यादि ॥

अकपीत्, अकापीत्—‘अतो हलादे ’ इति वा वृद्धि ॥

मर्कपः—‘सर्वदृग्भ्रररीपेषु ऋप ’ इति खच् । ‘अरु-
द्विपदजनस्य ’ इति गिदन्ने उत्तरपटे पूर्वपदस्य मुम् । एव
कृलादिपृदाहार्यम् ॥

विक्रापी—‘वो कपलपङ्क्त्यस्त्रम् ’ इति तच्छ्रीलादिषु त्रिगुण ॥

आकपः । निकपः—गोचरादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वात् अधिस्तरणे व ॥

आकपेण चरति आकपिक —‘आकपान् षट्’ इति
तृतीयान्तादसमान् चरतीत्ये षट् । पित्तान्—आकपिकी ॥

आकपे कुशल आकपक —‘अकपादिभ्य कन्’ इति
सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन् ॥

निमूलकापं कपति, समूलकापं कपति । निमूलं समूलं च कपतीत्यर्थः । 'निमूलसमूलयो कप' इति णमुल् । उपपदसमासः । 'कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति यस्मात् णमुलो विधानं तस्यैवानुप्रयोगः । कपादयश्च—'निमूलसमूलयो कप' इत्यारभ्य—'उपमाने कर्मणि च' इत्येतदन्तेपूपात्ता धातवः । अत्रानुशब्दो नानन्तर्ये, अपि तु वात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे । तेन व्यवहितपूर्वप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः । तथा चात्र वृत्ति-धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाटनुप्रयोगः सिद्ध एव । यथाविध्यनुप्रयोगार्थं तु वचनमिति । तथा—'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यत्र हरदत्त—अनुशब्दो धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे, न त्वानन्तर्ये । तेन पूर्वप्रयोगो व्यवहितप्रयोगोऽपि भवतीति । न्यासे च—अयं पूर्वप्रयोगस्य व्यवहितप्रयोगस्य च निवृत्त्यर्थं कस्मात् न भवति यथा 'रुञ्जानुप्रयुज्यते लिटि' इत्येतत्, तत्र, एतयोरिष्टत्वात् । इति ॥

पादो कपितु शीलमस्य पत्कापी—'सुप्यजातो णिनिस्ता-च्छीर्ये' इति णिनि । 'हिमवापिहितेषु च' इति हिमादा-बुत्तरपदे पादस्य पद्भावः ॥

कष्ट व्याकरणम् । कृद्रमाध्यमित्यर्थः । कष्टानि वनानि दुष्प्रवेशनीत्यर्थः । 'कृद्रगहनयो कप' इति निठायामनिट्त्वम् । अन्यत्र कापितो देवदत्तः ॥

कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते—'कष्टाय क्रमणे' इति चतुर्थ्यन्तान् अनाजवे क्यङ् । क्रमणामिह अनाजवम् ॥

कष्ट निरीर्यति कष्टायते—'सत्रसकष्ट' इत्यादिना द्विती-यान्तान् कण्वचिकीर्षेया क्यङ् । कण्व पापम् ॥

कक्ष — 'वृत्तुर्दि' इत्यादिना सप्रत्यय । 'पक्षे ऋस्मि' इति कत्वम् । 'नितुत्र' इतीग्नियेय ।

कक्षायते—'मत्रकक्ष' इत्यादिना क्यङ् ॥

खपाति इत्यादि पूर्ववत् ॥

खप्प — वटात्कार — 'खपशप्पवाप्पपरूपपूर्वशिल्पा' इति सप्रत्ययान्तो निपातित ॥

शेषति । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । शेष्यति । शेषतु । अशेषत् । शेषेत् । आशिषि शिष्यात् ॥

अशिषत्—'शङ् इगुपधात्' इति ऋम् । अनित्त्व च 'शिषि पिपिं श्लिष्यतिपुष्यती त्विपिम्' इति व्वाद्यमूतिवन्नान् । तदुक्त पुरुषकारे—'शिषोऽमर्षोपयागे णो शेषेच्छेषनीत्युमे । लुङ्चमावाटडोऽशेषीन्' इति देवमुपादाय अशेषीत् इत्युक्तम्, 'शिषि पिपिम्' इत्यनिट्कारिणाप्रामाण्याच्छिपिमात्रम्यानित्त्वेन 'शङ् इगुपधात्' इति क्मे गति अशिक्षत् इति युक्तत्वान्त्युक्तम् । तथा मेत्रे-योपि शेष्ट इत्यनिट्मुद्रानहार । एव च णिटि मेत्त्व कादिनियमेन द्रष्टव्यम् ॥

एवञ्चास्य क्षेत्रा मव्ये पाठोऽर्थसामान्यात् पान्तपरस्मैपादिनाम्याच्च द्रष्टव्य ॥

शिशिभति—'हलन्ताच्च' इति मन कित्त्वम् ॥

शेषिष्यते । शेषेष्टि ॥

शेषयति । अशीशिपत् ॥

शिष्या ॥

शिष्ट । शिष्टवान् ॥

शिष्य कलायोगः*—‘स्रज्यशष्प’ इति पप्रत्ययान्तो निपातः ॥
जसति । जजाप । जेषतुः । जेषिता । इत्यादि कपि
वन् । किति लिति, सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपो ॥

एऽ जसति । शसति । इत्यादि ॥

जप्पद्—पूर्ववत्तः ॥

ज्ञय आदानमंत्ररणथो, इत्यग्रे स्वरितेन ॥

वसति । ववाप । ववपतु । वषिता । इत्यादि । वा-
दित्वात्तेत्वाभ्यासलोपो ॥

मषति । इत्यादि ॥

रोषति । रुषाप । रुषापतु । रोषिता, रोषा । रो-
षिष्यति । इत्यादि । तदारादौ ‘ तीपसहृदुमरुषारिष ’ इती-
द्विकल्पः ॥

रुषित्वा, रोषित्वा, रुषा-इङ्गते ‘रुणे व्युपधात्’ इति कित्त्व-
विकल्प ॥

निट्टाया ‘रुप्यमन्वरमहुषास्वनाम्’ इतीये विकल्पनान् ‘यस्य
विभाषा’ इति निषेधो न भवति—रुष्टः, रुषितः । ‘मतिव्रु-
द्धिपूर्जायैम्यश्च’ इत्यत्र चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्ते
इत्पक्षे ‘उद्गुषधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ इति कित्त्वविक-
ल्पनान् पक्षे गुणे रोषितम् अनेन इत्यादि भवति ॥

रुष रोषे इति दिवादौ चुरादौ च ॥

रेषति । इत्यादि रोषतिवन् ॥

निट्टायां ‘यस्य विभाषा’ इतीये निषेधात् रिष्टः ॥

रेपत इति शब्दे गत ॥

अत्र दण्डके मृषिगपि ऋचिद्धानुकोशे पञ्चत । स्नेयार्थोऽय पूर्व
त्रैव पठित इतीह पाठे नाभिनिवष्ट्यम् । हिमार्थेन यदि
दृश्यते तद्वातूनामनेकार्थत्वादेव भविष्यति ॥

भप भर्त्सने ॥ ६८२ ॥

इह मर्मन श्वरव यनस्तत्रैवाय धातु प्रसिद्ध ॥

भपति ॥

भपक — वृन् ॥

उप दाहे ॥ ६८३ ॥

ओपति ॥

ओपाश्चकार—‘उपविद्’ इत्याम् विकल्प ॥

उवोप । ऊपतु । उवोपिथ । उवोप—पिद्धचनेषु गुणम्य
स्थानिवत्त्वाद्गुपशब्दस्य द्विवचने पुनर्गुणे ‘अभ्यासस्यासवर्णे’
इत्युवद् । न चाभ्यामस्यानादिष्ठादत्र पूर्वत्वेन गुणस्य म्यानि-
वत्त्वम् । अमवर्णाग्रहणमामर्थ्यात् इति प्रागेवोपपादितम् ॥

ओपिता । ओपिष्यति । ओपतु । औपन् । ओपेत् ।
उप्यान् । औपीत् ॥

ओपिपति ॥

ओपयति । मा भवानुपिपत् ॥

प्रत्युष्टम् इत्यत्र भट्टभास्कर—‘जादिनश्च’ इत्यत्र चकार-
स्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् आश्वस्तादिवदिप्प्रतिषेध इति ॥

ऊष्मा—मनिनि बाहुलकादीर्घः । 'ऊष रुनायाम्' इत्य-
स्माद्वा ॥

उष्ण — 'इण् सिञ्जिदीडुपि' इति नक् ॥

उष्णिका—यवामू—'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' इति कनि
निपात्यते ॥

उष्ण करोतीति उष्णक अनलस—'शीतोष्णाम्या कारि-
णि' इति कन् ॥

उष्णं न सहते उष्णालु—'शीतोष्णातृमेम्यस्तन्नसहते'
इत्यालुच् ॥

ओष्ठः—'उपिकुपिकापिगार्तम्यस्थन्' इति थन् ॥

विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा—'नासिकोदरोष्ठ' इति वा ङीप् ।
'ओत्वोष्ठयो, समासे वा पररूप वक्तव्य' इति वृद्धिरेच्यप-
वाद पक्षे पररूपम् । अन्यद्वा वृद्धौ—विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठा—

पायोष्ठयम्*—सप्तम्यर्थेऽव्ययीभाव । तस्मात् भवायं 'परि-
मुखादिम्य उपसङ्गानम्' इति व्य ॥

उष्ट्र—'ष्ट्र' इति ष्ट्रन्, बाहुलकादगुणत्वम् ॥

उष्ट्राणा समूह औष्ट्रकम्—'गोत्रोत्तोष्ट्र' इति कुन् ॥

उष्ट्रस्य विकारावयवयोरपि औष्ट्रकम्—'उष्ट्राहुन्' इति कुन् ॥

जिपु विपु मिपु सेचने ॥ ६८४-६८६ ॥

जेपति । जिनेप । जेपिता ॥

जिजीपपतिं । जिजेपिपति ॥

जिपित्वा, जेपित्वा—‘रलेव्युपधात्’ इति कित्त्विकल्प.
‘उदितो वा’ इति क्वायामिडभावे—जिष्ट्वा ॥

जेजिप्यते । जेजेष्टि ॥

जेपयति । अजीजिपत् ॥

जिष्टम् ॥

वेपति । विवेप । विविपतुः । विवेपिथ । विविपिव ॥

शिपिं पिपि शिप्यतिपुप्यती त्रिपिं

श्चिपिं विपिं तुप्यतिदुप्यती द्विपिम् ॥

इत्यनिट्कारिकापाठात् अस्यानिट्त्वेऽपि क्वादिनियमादत्रेद् ॥

वेष्टा । वेक्ष्यति ॥

अविक्षत् । ‘शल इगुपधात्’ इति क्स ॥

विविक्षति—‘हलन्ताच्च’ इति सन कित्त्वान्न गुणः ॥

उदित्त्वात् क्वाया इट्टिकल्प—विपित्वा, वेपित्वा, विष्ट्वा ॥

विष्टम् । वेप ॥

वेपेण सम्पादी वेप्यो नट—‘कर्मवेपाद्यत्’ इति तृतीया
त्रात् सम्पादिन्यर्थे यत् । सम्पत्ति शोभातिशयः—वेपेण अ-
न्तं शोभते इत्यर्थः ॥

विप्लृ, व्याप्तौ इति जुहोत्यादौ । विप विप्रयोगे इति
ऋचादौ ॥

मेपति । इत्यादि जेपतिवत् ॥

मेप. । मेपद् इति पचादौ दर्शनादचि टित्वात् त्रिया—मेपी ॥

अयं स्पर्धाया तुदादौ । *

पुप पुष्टौ ॥ ६८७ ॥

पोपति. । पुपोप । पुपोपिथ । पोपिता । पोपिप्यति ॥

अपोपीत्—‘ शिपि पिषि शुप्यतिपुप्यती ’ इति श्यना निर्देशात् अयं सेद् । तथा ‘ पुपादि ’ इत्यङ्घ्रिधात्रपि देवादिकस्य-ग्रहणम् । सेट्क्त्वात् कसोऽपि न भवति ॥

स्वपोपं पोपति—‘ स्वे पुप ’ इति णमुल् । अत्र स्वशब्द-पिन्निर्दिश्यते । तेन ‘ पित्पर्यायवचननम्य तद्विशेषार्थस्य च द्वचर्थ ’ इत्युक्तत्वात् स्वशब्दे, तत्पर्यायवाचिनि विशेषवाचिनि चोपपदे प्रत्यय इति गोपोपं धनपोपमित्यादि च भवति ॥

पुपित्वा, पोपित्वा ॥

पुपितम् । पुष्टम्, इति देवादिकस्य । पोपितम्, इति ष्यन्तस्य ॥

पोपयतीति पोपयित्त्तु —‘ स्तनिहपिगटिमादिपुपिभ्यो णेरित्नुच् ’ ‘अयामन्त’ इति णेरयादेश ॥

अयं दिवादि ऋचादिश्च । धारणार्थश्चुरादि ॥

ननु—एक एव पुपि विकरणभेदाय पुन पठ्यते, द्वचिच्चाय सेद् । अन्यत्र पाठादनिद् इत्यर्थात् जार्धवातुक्के मिस्लिपतेट्क्त्वात् निष्ठाया ‘ यस्य विभाषा ’ इति इया न भवितव्यम् । नेतन्—यस्य वाचनिक इङ्गित्त्वं तस्यैव तत्राश्रयणात् ॥

श्रिपु श्लिपु मुपु हुपु दाहे ॥६८८-६९१॥

श्रेपति । शिश्रेप । श्रेपिता ॥

श्लेपति । शिश्लेप । शिश्लेपिष्य । श्लेपिता । 'शिपि
पिपि शुप्यतिपुप्यती त्विपि विप श्लिपि' इत्यनिट्कारिकाया
देवादिभ्यस्य श्लिपेर्ग्रहण नास्येतीन् उदाहृत । उक्तं च
केयटे—'श्लिप आलिङ्गने' इति कसविधावनिट् इत्यनुवर्तनात्
दाहार्थस्य सेटो ग्रहणाभावात् इति । एव तत्र न्यास पदमञ्जर्योरपि ।

यस्त्वनिट्कारिकाव्याख्यानन्यासे द्वयोर्ग्रहणमिति पाठ स स्वो-
क्तिविरोधात् अन्यानतरविरोधाच्च प्रमादलिखित । तथा च—
वर्षमानरत्नामिसम्भताकारादयश्चामु सेन्माहु ॥

श्लेपतीति श्लेप —'श्याद्वचवास्तुसत्त्ववतीणवसावद्वलिहश्लिपश्व-
सश्च' इति कर्त्तरि ण ॥

श्लेप्स—मनिन ॥

श्लेप्सल —'सिध्मादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे लच् ॥

श्लेप्सण —पामादित्वाच्च । अयमपि मत्वर्थे ॥

श्लेप्सण शमन कोपन वा श्लेप्सिकम् । 'तस्य निमित्तप्र-
करणे वातपित्तश्लेप्सम्य शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम्' इति टक् ॥

श्लेष्ण —'श्लिपेरञ्चोपधाया' इति कनप्रत्यय, उपधायाश्चा-
कार । श्लिप्यतेर्त्वा श्लेष्ण । आचारश्लेष्णः—'पूर्वसदृश' इत्या-
दिना समाम ॥

आलिङ्गने दिवादि । श्लेपणे चुरादि ॥

श्लोपति । श्लोपति । इत्यादि ॥

श्लुप्यति । इति दिवादिपाठात् सेट् ॥

शुषिष्ठी द्वौ स्नेहने क्रयादौ ॥

पृषु वृषु मृषु सेचने । मृष्ट सहने च । इतरौ
हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ६९२-६९४ ॥

अत्र काश्यप — मृषु हिंसा संक्लेशनदानेषु' इति पषाठ ॥

पर्षति । पपर्ष । पर्षिता । पर्षिष्यति । पर्षतु । अपर्षत् ॥
पपेत् । आशिषि—पृष्यात् । अपर्षत् ॥

पिपर्षियति । परीपृष्यते । परपृषीति, पर्षिष्टि, पर्षाक्ष ॥

लोटि—परपृष्टि—इत्यत्र हेडित्वात् गुण ॥ परपृषाणि—

'नान्यस्तस्याचि पिति' इति गुणनिषेध ॥

लडि—तिप्सिभो हल्ङ्चादिलोपे—अपर्षद् । 'रात्सस्य'
इति नियमात् सयोगान्तलोप ॥

अपपृषीत् । पूर्ववदगुणत्व, एव रित्रीकोऽदाहार्यम् ॥

पर्षयति । अपपर्षत् । अपीपृषत् । 'उरुद्वा' ॥

पाँषत्वा, पृष्ठा—उदिच्चादिङ्ङिकल्प ॥

पृष्टम् ॥ पृषितम् इति बाहुलकात् 'पिसे किञ्च' इतीतिच्
अम्मादपीनि ॥

पृषतम्—'शपिरजिभ्या कित्' इत्यतच् ॥

पृषत्—किन्दुमृगश्च । 'वर्तमाने षप्न्महद्दृहज्जगच्छतुवच्छ'
इत्यतिप्रत्यये गुणाभाव । शतृवङ्गावात् 'उमितश्च' इति त्रिया
डोपि—पृषती ॥

मर्षति । मर्षम् ॥

मृषित्वा मर्षित्वा । मृषिमृषिट्पे कादयपस्य' इति
मेङ्गत्वं कित्त्वनिष्पत्त्य । अनिष्पत्ते—मृष्या ॥

निष्ठाया मृष्टम् । 'मृषस्तितिशायाम्' इत्यकिच्च सेटो निष्ठा
या इति देवादिक्स्य तत्र ग्रहण, स हि सेट् ॥

'मृषस्तितिशायाम्' इति दिवादौ युजादौ च म्वरितेर्नो ॥

घृष सङ्घर्षे ॥ ६९५ ॥

घर्षति ॥

सङ्घर्षणम् । घृष्टम् ॥

हृषु अळीके ॥ ६९६ ॥

हर्षति ॥

हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि ॥

हृष्ट लोमभिः । हृषेत लोमभिः । अत्रोदित्वाच्चित्यमनि-
दृत्वे प्राप्ते 'हृषेलोमसु' इति लोमविषयाळीकवाचित्वात्पक्षे इडागम ।
यस्तु—दिवादौ हृष तुष्टौ इति पञ्चते तस्य तु सेट्कत्वाच्चि
ष्टायामनेन पक्षे इष्णिपिध्यते इतीयमुभयत्र विभावा । अत्र,
लोमान्यङ्गजानि केशाश्चेति वृत्तावुक्तम् । लोमभ्योऽन्यत्र—हृष्ट-
मित्येव भवति ॥

दवादिक्स्य तु हृषितमिति ॥

हृष्टो देवदत्तः, हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः ।

हृष्टा दन्ताः, हृषिता दन्ताः, प्रतिहता इत्यर्थः । 'विस्मितमतिघातयोश्चेति वक्तव्यं' इति इद्विकल्पः ॥

हृषुन्तः—'हृषेरुलच्' इत्युलच् ॥

हृषीयन्तुः—'स्निद्वपि' इत्यादिना ष्यन्तादित्नुच् ॥

तुस हूस हूस रस शब्दे ॥ ६९७-७०० ॥

तोमति । तुतोम । तोमिता । तोमिष्यति । तोमनु ।
अतोमद् । तोमेन् । आशिपि—नुस्यात् । अतोमीत् ॥

तुनुमिपति, तुतोसिपति । तुमित्वा, तोसित्वा—'रथो व्युपधान्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

तोनुस्यते । तोतोऽग्नि ॥

तोनुधि—इत्यत्र सेर्धिभावे, चकार्धानिम् 'विच' इति मत्रोपः ॥

अटि तिप्पिषोः हृष्टृच्चादिलोपे, 'निष्यनस्तेः' इति सफारम्य इत्ये अतोतोत् इति भवति । मिति तु, 'सिपि घातो-रुर्वा' इति षञ्जे स्व्ये अतोतोः इति भवति ॥

तोमयति । अतूनुमन् ॥

ह्रमानि । जह्राम । ह्रसिता । इत्यादि ॥

जिह्रासपानि । जाह्रम्यते । जाह्रग्नि । इत्यादि तुमिन् ॥

ह्रासयति । अजिह्रमन् ॥

ह्रम्बः—याहुत्तान् 'दस्मं लृ' इत्यादिनिर्देशाद्वा यत्रन्वयः ॥

ह्रमिष्टः । ह्रमीयान् । ह्रमिमा—'शृग्यादिभ्य इमनिग्ना' इति इमनिच् । 'स्पृष्टृ' इति इष्टेभ्यस्सु यगादिपरं लृप्येने पूर्वम्य

च गुणः इत्येतत्स्थूलादिविषयं यथासम्भवात् । अत्र यणादिलोपस्य
‘असिद्धवदत्र’ इत्यसिद्धत्वात् ‘टेः’ इति लोपो न भवति ॥

ह्रस्वं करोति ह्रसयति—‘णाविष्टवन्’ इति यणादिलोपः ।
‘अङ्गवृत्तौ पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य’ इति वृद्ध्यभावः इति भाष्ये ।
अल्लोपित्वाच्चडि इत्त्वाभावात्, अजह्रसत् ॥

ह्रसति इत्यादि ह्रसिनन् ॥

रसतीत्यादि ॥

रस इति ‘रस स्नेहने’ इति कथादिङ्गस्य ष्यन्तस्य । रस-
यतीति हि तस्य व्युत्पत्तिः ॥

लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ७०१ ॥

लसतीत्यादि ॥

विलासी—‘वौ कपलस’ इति तच्छीलादौ विनुण् ॥

न लस अलस अलसस्य भाव आलस्यम्—‘न नञ्पूर्वा-
र्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरमलसेभ्य’ इति नञ्पूर्वात्-
त्पुरुषात् अचतुरसङ्गतलवणाद्युत्तरे भावप्रत्यया न भवन्तीति निषे-
धश्चतुरादिपर्युदासादिह नेति प्यञ् भवति ॥

एवं न रस अरस आरस्यं इति ॥

अलसोऽप्यालस्य—यत् चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेऽपि प्यञ्
भवति ॥

लस शिल्पयोगे, इति चुरादौ ॥

घस्लृ अदने ॥ ७०२ ॥

अयं न मार्गत्रिंशत्, 'न्टिञ्चन्यतरस्याम्' इत्यदे घस्यदे-
शविदन्त्पविधानवेयर्थ्यप्रमङ्गार । द्वैरूप्य चेह साधचम् । ततश्च
यत्र लिङ्ग वचन वाऽस्ति तत्रैवास्य प्रयोग । जत्रैव पाठः शपि
परस्मैपदे लिङ्गम् । लृटित्करणमटि । 'बामिश्च सान्नेषु' इति
इणिनपेयो बलाद्यार्थवातुके । यत्र प्रत्यये प्रतिपदोपादानम्
'सृप्तस्यद् स्मरच्' इत्यादौ तद्वचनम् ॥

घसति । घस्ता । घत्स्यति—'मस्यावैधानुके' इति
तत्रम् ॥

घमतु । अघसत् । घसेत् ॥

शत्रुभावादाशिषि अस्याप्रयोग ॥

अघसत्—लृटित्वादह ॥

घस्ता । घत्स्यते द्वैरुत्तेनान्नमित्यादौ शप्परस्मैपदाभावेऽपि
वडादिनिमित्त प्रयोग ॥

घम्मर—'सृप्तस्यद् क्मरच्' इति तच्छीलादौ क्मरच् ॥

घासिः—मस्य वृणादि । 'जनित्सिभ्यामिण्' इतीण् ॥

'गामि जगस'* इत्यत्र भट्टभास्कर—'बहुल छन्दसि'
इत्यदौ वस्यदेशिर्जाणादिञ् इत्याह । तदस्य घमेरस्मरणात् ॥

जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्ज-
नेषु ॥ ७०३-७०५ ॥

जर्जति । चर्चति । झर्झति ॥

झर्झर—बाहुभ्यान् अर ॥

चर्चतिजर्जल्योस्तुदादौ पठिष्यमाणयोरिह पाठः स्वार्थ इति
 दैवमेत्रेयपुरूपकारेषु । ऊष्मान्तेषु पाठोऽर्थानुरोधादिति च मैत्रेय ।
 चर्च अव्ययने इति चुरादौ ॥

पिसृ पेसृ गतौ ॥ ७०६-७०७ ॥

पेसति ॥

पेसयति । अपिपेसत् ॥

एकारोपघपाठ विहदर्थ इति पिपेसतु । पेस्यते इत्यादि ॥

पेस्वर — 'स्थेभासपिसवसो वरच्' इति वरच् ॥

इह क्वचित्कौशे विसृ वेसृ पिसृ पेसृ इत्यपि पठ्यते । आद्यौ
 दन्त्योष्ठ्यादी दन्त्योष्मान्तौ । इतरो जोष्ठ्यादी तालव्योष्मान्तौ चत्वार
 एते भेदेषादिषु न दृश्यन्ते । पिस अव्यये इति तु चुरादौ ॥

हस हसने ॥ ७०८ ॥

हसति । जहास ॥

अहसीत्—'ह्यचन्तक्षण' इत्यादिना वृद्धिनिषेध ॥

व्यतिहसन्ति—'प्रतिपंथे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति तद्
 निषेध ॥

हसः—'स्वनहसोर्वा' इत्यनुपमृष्टात् पक्षे अप् । तदभावे
 घञि—हास । उपमृष्टात् नित्य घञेव—प्रहास इति ॥

हस्त —'हसिमृग्निष्वामि' इत्यादिना तन्, 'तितुत्र' इती-
 णिनिषेध ॥

हस्तोस्यास्तीति हस्ती—‘हस्ताज्जातो’ इति मत्वर्थीय इनि-
पत्ययः ॥

हस्तिनां समूहो हास्तिकम्—‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ इति
ष्क्, ‘न स्तद्धिते’ इति टिल्येपः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
इस्तिनीशब्दादपि ठकि ‘भस्यादेऽतद्धिते’ इति पुंवद्भावात् हा-
स्तिकम् इत्येव । हस्तिधेनुभ्यां तदन्तविधेरिष्टत्वात् वानहस्तिकम्,
इत्याद्यपि भवति ॥

हस्तिप्रमाणमस्य हास्तिनः पुरुष—‘पुरुषहस्तिभ्यामण्च’ इति
न्यमान्तात् प्रमाणोपाधिकान् अस्येत्यर्थे अण्प्रत्ययः । चकारान्
द्वयमचूद्घ्नन्मात्रचो भवन्ति—हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् ।
हस्तिमात्रम् इति । अणि—‘न स्तद्धित’ इति टिल्येपः
‘इनण्यनपत्ये’ इति प्रवृत्तिभावात् भवति ॥

हस्तेन दीयते, कार्यं वा हस्तम्—‘तेन यथा कया च
हस्ताभ्यां णयतो’ इति वृतीयान्तात् दीयते कार्यमित्येतयो-
र्धयोर्यन् ॥

हस्ते नक्षत्रे जातो हस्तः—नक्षत्राणः ‘श्रविष्ठाकल्गुनी’
इत्यादिना लुरु ॥

हस्तम् मुखम्*—‘स्कायितञ्चि’ इत्यादिना ररु ॥

णिश समाधौ ॥ ७०९ ॥

तालव्योष्मान्तः ॥

नेशति । प्रणेशति ॥

निनेश । नेशता ॥

निनिशिपति, निनेशिपति । निशित्वा, नेशित्वा । 'रलो
व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

नेनिश्यते । नेनेष्टि—व्रश्चादिना पत्वे घृत्वम् ॥

नेशयति । अनीनिशत् ॥

अत्र मैत्रेयो निशाशब्दमस्मादाह । तस्याभिप्रायः किपि
'आपं चैव हलन्तानां यया वाचा निशा दिशा' इति
यविति । अन्ये तु नितरां शरतेऽस्यामिति शेतेः अधिकरणे
डप्रत्यये व्युत्पादयन्ति ॥

निशायां भवं नेशिकम्—'निशाप्रक्षोपाम्यां च' इति
शेषिकः पक्षे ठञ् । तदभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि नेशम् ॥

मिश मश शब्दे रोपकृते च ॥ ७१०-७११ ॥

इमावपि तालव्योप्मान्तौ ॥

मेशति । मशति । इत्यादि ॥

मशकः—संज्ञायां क्कुन् ॥

शव गतौ ॥ ७१२ ॥

दन्त्योष्टचान्त । तालव्योप्मादिश्च ॥

शवति ॥

शवम् ॥

किप्यूठि वृद्धौ—शोः ॥

शश घुतगतौ ॥ ७१३ ॥

तालव्योप्माद्यन्तः ॥

शशति ॥

शशः ॥

शशनः—‘चलनशब्दार्थात्’ इति युच् ॥

अत्र ‘कश गतौ’ इति क्वचित्पश्यते । तन् ‘प्रतिष्कशश्च कशेः’ इत्यत्र वृत्तौ ‘कश गतिशासनयोः’ इत्यादादिक्रस्योपादानात् अनार्पमिव प्रतीयते । तथा ‘नाभ्यस्नस्य’ इत्यत्र ‘प्रवृत्त्यन्तराणां वा’ इति भाष्यवृत्तौ प्रस्तुत्य तद्व्याख्यातृभिरादादिक एवोपादीयते ॥

शसु हिंसायाम् ॥ ७१४ ॥

दन्त्योष्मान्तः ॥

शमति । शशास । शशासतु—‘न शस’ इत्येत्याभ्यासत्रोपनिषेधः ॥

शस्यतेऽनेनेति शस्त्रम्—‘दात्रीशम’ इति करणे ष्न् ॥

स्त्रियां पित्वात्—शस्त्री ॥

शम्यम्—‘तकिशति’ इत्यादिना यन् ॥

शास्यमिति ‘हन्त्यर्थाश्च’ इति चुरादिवाटान् स्वार्थे णौ यति ॥

शमित्वा, शस्या—उदित्वादिद्विरुत्पः ॥

शम्न वृषभः अविनीत इत्यर्थे । ‘घृषिशमी येषाम्बे’ घृषिशभो यदा वेयात्यविषयो तर्देनाभ्यां पश्या निश्या इडभाव इति नियमान् अन्यत्र विशगिनः इति भावि ॥

विशसितुः धर्म्यं वैशस्त्रम्—‘ऋतोऽञ्’ इति षष्ठ्यन्ताद्धर्म्य-
मित्यर्थेऽञ्प्रत्यय । तत्र ‘विशसितुरिड्लोपश्च’ इति वच-
नादिद्वेष ॥

आहशसति इतीच्छाया गतम् ॥

शंसु स्तुतौ ॥ ७१५ ॥

अय हिंसायामपि इति दुर्ग । अयमपि दन्त्यान्त । द्वाविमं
तालव्योष्मादी ॥

शसति । शसस । शंसिता । इत्यादि ॥

आशिपि लिङि किञ्चात् ‘अनिदिताम्’ इत्युपधालो
शस्यात् ॥

शिशंसिपति । शाशस्यते । ङिञ्चान्नलोप ॥

शाशस्ति—यद्दो लुबालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावान्नलोपाभाव

शाशस्त इत्यादौ तसादीना ङिञ्चान्नलोप ॥

शासधि इत्यत्र हेरपिञ्चात् ङिञ्चान्नलोपे ‘धिच’ इति :
लोपः ॥

शंसयति । अशशंसत् ॥

शस्यम्—‘शसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्’ इति कर्या
नलोप । क्यवभावे ण्यति शस्यम् ॥

शसित्वा, शस्त्वा । उदित्वादिङ्ङिर्कल्प । इटि ‘नञ्कासेद्’
इत्यङित्त्वान्नलोपाभाव ॥

शस्तम्—‘यस्य विभाषा’ इति नेट् ॥

नृन् शसतीति नृशंस —कर्मण्यण् ॥

नरा एनं शमन्ति, नरा जस्मिन् आसीनाः शंमन्तीति वा
नराशंसः—उन् । अग्नि देशविशेषो वा । वनस्पत्यादिषु
पाठान् पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

ब्राह्मणानि शंमनीनि ब्राह्मणाच्छंसी—रूडिरियमृत्विग्निशे-
पस्य—‘सुप्यजातो’ इति णिनि ‘ब्राह्मणाच्छंसिन उपस-
इचानम्’ इत्वलुक् । अस्मादेव निर्देशान् द्वितीयार्थे पञ्चमी ॥

अतिशयेन प्रशस्य श्रेष्ठः । श्रेयान् । ज्येष्ठः । ज्या-
यान् । ‘प्रशस्यस्य श्र’ ‘ज्यञ्’ इत्यातिशयनिकयोरजाद्योः
परयोः श्रज्यादेशो भवतः । आदेशयोरनारोच्चारणसामर्थ्यात्
टिलोपो न भवति ॥

ज्यायान् इत्वत्र, ‘ज्यादादीयम्’ इति ज्यशब्दात्परस्य ईय-
मुन आदेशान्तरः ॥

श्रेयमोऽपत्य श्रायसः—‘देविकार्शिशपादित्यवाद्दीर्घसन्तश्रेय-
सामान्’ इति वृद्धिनिमित्तवृद्धिपरत्वादेकारस्य स्थाने आकारः ॥

प्रशस्यमाचष्टे श्रापयति ज्यापयति, ‘तत्करोति’ इति
णिचि ‘णाविष्टवत्’ इति श्रज्यादेशयोः वृद्धौ पुञ् ॥

चह परिकल्कने ॥ ७१६ ॥

क्वचन शाब्दम् । चहति । चचाट । चेदतुः । चहिता ।
इत्यादि ॥

अचहीत्—‘क्षयन्तक्षग’ इति न वृद्धिः ॥

चिचदिपति । चाचगते ॥

चाचादि—‘होतः’ ‘अपमनयोर्गो घ.’ ‘एना ए.’ ‘शे हे
टोपः’ ‘दूलेपे पूर्वस्य दीर्घः’ ॥

अयं चुरादौ मित्प्रकरणे कथादौ च । मित्सु पान्तं मैत्रेय
पठिष्यति ॥

मह पूजायाम् ॥ ७१७ ॥

महति । इत्यादि । चद्वित् ॥

मही—‘मह’ इति गौरादिपाठात् ङीप् ॥

महिपः—‘अविमह्योष्टिपच्’ ॥

पित्त्वात् स्त्रिया—महिपी ॥

महिषा अस्मिन् सन्ति महिष्मान् नाम देश—‘महिषा-
ञ्चेति वक्तव्यम्’ इति ‘तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि’ इति
विषये ङ्ङुत् ॥ डिच्चाट्टिलोप ॥

महिष्या धर्म्यं माहिपम्—‘अण्महिष्यादिभ्यः’ इत्यण्
‘तस्य धर्म्यम्’ इति विषये ॥

महान् । महान्तौ । महान्त । ‘वर्तमाने ष्यन्महद्दृह-
ज्जगच्छतृवत्’ इत्यतिप्रत्यये निपातित । शतृवद्भावाद्भुक् । ‘सा-
न्तमहत’ इत्यसबुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घ, उपधाया सयोगापेक्ष-
मुपधात्वम् ॥

सम्बुद्धौ तु सयोगान्तलोपे—हे महन् ॥

शतृवद्भावादतिप्रत्ययस्य स्त्रिया ‘उगितश्च’ इति ङीपि—
महती ॥

महाश्वासी पुरुषश्च महापुरुषः—‘सन्महत्परमोत्कृष्टा मूज्य
माने’ इति पूजावचना सदादय पूज्यमानवचनै समानाधि-
करणे समस्यन्त इति तत्पुरुषे ‘आन्महत्ससमानाधिकरणजाती-

यो' इति समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीयरि च प्रत्यये
हत् आत्वमित्याकार ॥

जातीयरि—महाजातीय । 'प्रकारवचने जातीयर्' इति
कारो भेद सादृश्य च तत्र वर्तमानात्स्वार्थे जातीयर् इति
गतीयर् । कथ महाबाहुर्देवदत्त इति यावता 'सन्महत्' इति
तिपदोक्ते समामे समानाधिकरणस्योत्तरपदस्य सम्भवस्तत्रैव आ-
वन भाव्यम् । सत्यम्—यद्येतावत्प्रयोजन स्यात् 'आन्महतो
जातीयरि च' इत्येव ब्रूयात् । चशब्देनोत्तरपदमाक्षेप्यते तच्च
तिपदोक्तमेव भविष्यति । एव सिद्धे सति यदत्र समानाधि-
करणग्रहण तत्समानाधिकरणमात्र आत्वार्थं विज्ञास्यते ॥

महत्या वासो महाघास —'महत आत्वे घासकरविशिष्टेषूपस-
ङ्गानम्' 'पुवङ्गचन च' इति पुवङ्गाव आत्व च । एवं
रहाकरो, महाविशिष्टः इति ॥

अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः इत्यत्र अमहत्या
रुत्तौ वर्तमानात् महच्छब्दान्* प्रारणात्मना भूतस्य कार्यात्मना
भवे द्योत्ये च्चिर्विधीयते इति महच्छब्दस्य गौणार्थत्वात् मुख्ये
व कार्यसम्प्रत्ययात् आत्वाभाव ॥

महतो भाव—महिमा । एश्वादित्वात् इमनिचि 'टे'
इति टिलोप ॥

महते इति वृद्धौ गत ॥

रह त्यागे ॥ ७१८ ॥

रहति । इत्यादि महतिवत् ॥

रह, रहसी । असुन्प्रत्यय ॥

विरहीकरोति । अभूतनराप्ते कृभ्वस्तियोगे . सम्पद्यकर्त्तरि
'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोर्जसा लोपश्च' इति चिप्रत्यय, सरो
पश्च । 'अस्य च्चौ' इतीत्वम् ॥

रहसि भव रहस्यम्—दिगाटित्वाद्यत् ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम्—'अन्ववतता
द्रहस' इति अन्वाटिपूर्वपदात् रहश्शब्दान्तात् समासमात्रादक्ष
मासान्त ॥

राहुः—'हृदसनिरहिनिनि' इत्यादिना युण् ॥

रह त्यागे इति कथादौ, मित्रप्रकरणे च चुरादौ ॥

रहि गतो ॥ ७१९ ॥

रहति । ररंह । रहिता । इत्यादि ॥

इदित्त्वेन रारंहते—इत्याद्यो नलोपो न भवति ॥

रहः—असुन् ॥

दह दहि वृह वृहि वृद्धौ ॥ ७२०-७२३ ॥

दहीति । ददह । दाहिता । इत्यादि ॥

दरीह्यते—'रीगृत्वत' इति रीक् ॥

ददीहीति । दद्दग्ग्धि—'दादेयतिर्पे' इति झल्लि पदान्ते
च ह्यारस्य घ्नार । 'झपत्यो' इति घत्वम् । 'झल
जश् सशि' इति घ्नारस्य नश्च घ्नार ॥

दर्शित इत्यत्र 'एकाचो वश' इति वकारस्य वकार,
'खरि च' इति वकारस्य चत्वं वकार ॥

गृहि निष्पिपोरपृक्तगेषे घत्वभूभावनशत्वचत्वेषु—अदर्शितं ।
'रात्सस्य' इति नियमात् सयोगान्तगेषु । चत्वेभ्य पूर्वात्तामि
द्धत्वात् अपन्तत्वम् ॥

दृश्यति । अदृष्टहेत्, अदीदृष्टत्—'उगृह्या' ॥

दृष्टित्वा । दृष्टितम् ॥

दृष्टति । दृष्टं । दृष्टिता ॥

दृष्टिपति । दृष्टिगते—'रीगृत्वत्' इति रीम् ॥

दृष्टहीति । दृष्टहीत्य । दृष्टहीः ॥

गृहि—निष्पिपोरह्लडादिगेषे सयोगान्तगेषु पदान्तत्वे अपन्त-
भावान् न भूभावं इति अदृष्टन् ॥

दृष्टित्वा । दृष्टितम् ॥

दृष्ट—'दृष्ट स्मृत्प्रत्ययो' इति कस्यानिदृत्व तकारस्य दत्व
कारदकारयो गेषश्च निपात्यने । दृष्टेर्गपीत् निपातन नयेप-
नेम् । तथा च वृत्ति—'अथ दृष्टि प्रदृश्यन्तरमस्ति । तस्या-
नदेश समं नयेपनेम्' इति । स्मृत्प्रत्ययभ्यामन्यत्र ऋश्चि
श्चि उति ॥

विधीयमानो रभावो ढलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् सयोगपरत्वेन गुरु
त्वाच्छुत्वाभावान्न स्यात् । तथा परिदृढदृशः, इत्यत्र परिदृढत्वा
चष्ट इति विग्रह्य 'सोपसर्गाच्चित्सङ्गामयोत्तरेव' इति नियमात्
दृढशब्दाणो ढिलोपे क्त्वान्तेन समासे क्तो ल्यपि च क्तौ
'ल्यपि ल्युपूर्वात्' इति ल्युपूर्वाद्घर्णात्परस्य णे ल्यपि परे
विधीयमान अयादेशो न स्यात् ॥

नन्वेवमपि ढिलोपस्य 'असिद्धवत्' इत्यसिद्धत्वात् न ल्यु
पूर्वाद्घर्णात्परो णिर्भवति । नैतत् । णो ढिलोपो णेर्यपि अ
यादेश इति व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । न च 'पूर्वस्मादा
विधौ स्यन्निवद्धाय' इति ढिलोपस्य स्यन्निवद्धेन व्यग्रधानम्
'प्रवेभिद्ध्य गत । प्रस्तनध्य गत ।' इत्यादीना मात्
उदाहरणान् ॥

यद्वा—'ल्युपूर्वात्' इत्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्याक्षे
पात् 'वर्गग्रहणे जातिग्रहणम्' इति 'निपात एकाच्' इत्ये
कग्रहणेन ज्ञापनास्थानियक्त्वात्वेन व्यवधानेऽपि न दोषः । तथा
परिदृढस्यापत्य पारिदृढिः—'अत इञ्' । स्त्रिया 'इतो मनुष्य-
जाते' इति ङीप्—पारिदृढी कन्या, इत्यत्र 'अणिञो'
इति अनोर्यं गोत्रे यावणिञो तदन्तयोर्गुरूपीत्तमयो स्त्रिया प्यङ्
इति प्यङ् प्रसज्येत ॥

वर्हति—वृंहति । इत्यादि । पूर्ववत् । दकारादित्वाभा-
वान्न घन्वमिति झलि पदान्ते च होत् एव ॥

परिवृढ । 'प्रभे परिवृढ' इति इडभावादि* पूर्वमिति

पात्यते । अत्रापि हट्रोपादे पूर्ववत्प्रयोजनम् । प्रभोरन्यत्र
पग्निवृद्धिर्न परिवृद्धिर्न इति ॥

अत्र मानुषद्वावेव पाणिनीयो । यदाह वृत्तिकार—दृढप-
रिवृद्धनिपातन यदि दृहि प्रदृत्वन्तरमस्तीति । निरनुपद्वा भाष्य-
कारौ, दृश्यते हि—वृद्धनिपातन किमर्थं न दृहेरिदमवति
इत्येवोच्येन, पग्निवृद्धनिपातन किमर्थं परिपूर्वाद्दृहेनेदमवतीत्येवो-
च्येन इति । तथा 'न धानुष्येप आर्धधानुषे' इत्यत्र
दृहि प्रदृत्वन्तरमस्तीति ॥

वृहि शब्दने ॥ ७२४ ॥

वृद्धिर्न करिर्गान्तम् । वृहिर् इति चन्द्रदुर्गो । तत्र च
वृद्धिर्न, अर्द्धोत्, इति पक्षे अर्द्धमिद्विगित्याह क्षौरम्यामी ॥
वृह् वृहि भाषार्यो चुरादौ । वहेन इति प्रायान्ये गतम् ॥

तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्द्धने ॥ ७२५-७२७ ॥

तोदति । तुनोद । नोदित्ता ॥

दुदि 'इग्निो वा' इति पक्षे अर्द्ध—अनुदत्, अनोदीत् ॥

तुनुद्विपति, तुनोद्विपति ॥ तुद्वित्त्वा । नोद्वित्त्वा । 'रगे
गुपयान्' इति वा सिन्ध्वम् ॥

मुयने ॥ तानोदि । तानुद इत्यादि ॥

तोदयति । अनुदुदत् ॥

वृद्धिर्न—'वेपितुषोर्दसश्च' इत्यन्वयः । दृग्गतान वेप-
र्यम् ॥

दोहति । इत्यादि तोहतिवत् । 'दिहिर्दुहिर्मेहनरोहती' इत्य-
निट्कारिनाया मेत्रेयादयो नास्य ग्रहणमिच्छन्ति ॥

ओहति । उवोह । ऊहतुः । ऊहुः । ओहिता । इ-
त्यादि उपिवत्प्रक्रिया ॥

लुङ्क्षे मा भवानुहत ॥

अर्ह पूजायाम् ॥ ७२८ ॥

अकारान्तप्रसङ्गादनिडपीह पठित ॥

अर्हति । आनर्ह । अर्हिता ॥

ऑजहिपति । अर्हयति । मा भवानर्जिहत् ॥

सुत्तार्ह । दुःस्वार्हः—'अर्ह' इति कर्मण्युपपदेऽच् ॥

अर्हन्—'अर्ह प्रशसायाम्' इति शता । प्रशसाया अ-
न्यत्र—वधमर्हति चोर ॥

अर्हन्तो भाव आर्हन्त्यम्—'अर्हन्तो नुम्व' इति ब्राह्मणादि-
त्वात् प्यनुमो ॥

अर्घ्य —'सज्ञायामर्घमेवनिदायावदाय' इति न्यङ्कादिपाठात्कुत्वम्
अथो विक्रियमाणस्य धान्यादेरियत्ता । अन्ये तु—मूल्यमिति, तस्य
च अनर्घ इति प्रयुज्यते । अमूल्य इति ह्यर्थ ॥

पूजाविधिरप्यर्घ, अर्घार्थमुदक अर्घ्यम्—'पादाग्राभ्या च' इति
तादर्थ्ये यत् ॥

अर्हति आपृपीयोपि ॥

शुपिरादय उदात्ता उदात्तेव ॥

एवं तुहिरादीनूम्नान्तान् विकल्पिताडः परिसमाप्य आत्मने
पदपरस्मैपदभेदेन विकल्पिताडोऽन्यानप्याह—

द्युत दीप्तौ ॥ ७२९ ॥

एतदादयः रूपपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

द्योतने ॥

दिद्युते । दिद्युताते—‘द्युतिस्त्राप्योः सम्प्रसारणम्’ इति
श्लोदिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणम् । अम्यासस्येति शेषः ॥

द्योनिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत ।
शाशिपि—द्योतिपीष्ट । अद्योतिष्ट । अद्युतत्—‘द्युञ्चो लुटि’
नि वा परस्मैपदम् । ‘द्युञ्चः’ इति बहुवचननिर्देश आद्य-
विगमार्थः । यदा परस्मैपदं तदा ‘पुषादिद्युतादि’ इति च्छेरद् ॥

दिद्युतिपते, दिद्योतिपते ॥

द्युतित्वा । द्योतित्वा—‘रलो व्युपधान्’ इति वा कित्त्वम् ॥

देद्युत्यते—‘द्युतिस्त्राप्योः’ इत्यम्यासस्य सम्प्रसारणे ‘गुणो
ङ्कोः’ इति गुणः ॥

देद्युतीति, देद्योति ॥

द्योतयति । अदिद्युतत्—‘द्युतिस्त्राप्योः’ इत्यम्यासनिमि-
न प्रत्ययेनानन्तर्यं नार्थयिते इति णिच्चा व्यवधानेऽप्यत्र सम्प्र-
रणं भवति । अत एव तत्र वृत्तौ अदिद्युतत् इत्युदाहारि ।
॥ दाघर्त्यादिमृत्रे दविद्युतदित्त्वत्र द्युनेर्यङ्गन्तस्य शतारि अम्या-
स सम्प्रसारणामावो विगागमश्चात्वं च निपात्यने इत्युक्तम् ।
नन्तर्यं ह्याश्रीयमाणे यदो लुक्वा लुप्तत्वात् आनन्तर्यामावात्त सम्प्र-
रणस्य प्रमद् इति किं तदभाववचनेन । अत्र शिवदेवः—

‘हेरचडि’ इति अम्यासाद्दुत्तरस्य हिनेते कुत्वमुक्त्वा तस्य ‘अचडि’ इति निषेधाद्धिङ्गात् ‘प्ररुतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्’ इति सामान्येन परिभाषामाश्रित्य पर्यहार्पात् । अत्राम्यासनिमित्तप्रत्ययानन्तर्ये आश्रीयमाणे प्राज्ञीहयत् इत्यत्र णि-चा चडो व्यवधानात् कुत्वाप्रसङ्गेऽपि क्रियमाणोऽय निषेधो ण्यधिकस्य ग्रहणं ज्ञापयति । अस्या परिभाषाया सामान्या-पेक्षत्वं वृत्तिनारस्यानभिमतम् । यदाह—‘हेश्रडोऽन्यत्र ण्यविकस्यापि कुत्वं भवति । तेन प्रजिवाययिपतीतिसिद्धं भवति’ इति । तथा च वार्तिकमपि—‘हेश्रडि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् । ज्ञापकत्वं त्वन्यत्र ण्यविकस्य कुत्वाविज्ञानार्थम्’ इति । एव च ‘स्तम्बरुणोरमिनपो’ ‘अर्ह’ इत्यादौ ण्यधिकस्य ग्रहणाभावात् ण्यन्तादत्रोऽभावात् अणि मुखाहौ इत्यादि सिद्धयति । यदुक्तं सीरट्टेवेन—ण्यविकपरिभाषाया अव्यापिनीत्वात् अर्हादावप्रवृत्तिरिति सामान्यत्वमङ्गीकृत्य तदपि वृत्तिवार्तिकविरोधादेव प्रत्युक्तम् ॥

अस्य उदुपधत्वात् ‘उदुपधाद्वादिर्नर्मणो’ इति निष्ठाया कित्त्वविकल्प उदाहार्य—द्युतित अनेन । द्योतित अनेन । इत्यादि ॥

विद्युत्—‘भ्राजभास’ इत्यादिना विप् ॥

दिद्युत्—‘द्युतिगमिनुहोतीना द्वे च’ इति कौ द्वित्वे अम्या-सस्य सम्प्रसारणम् ॥

ज्योति—‘द्युतेरिसन्नादेश्र ज’ इतीसन् आदेश्र ज ॥

श्विता वर्णे ॥ ७३० ॥

श्वेतते । शिश्विते । श्वेतिता । अश्वेतत्, अश्वेतिष्ट । इत्यादि पूर्ववत् ॥

श्वित्तम्—‘आदितश्च’ इति निष्ठायामनिट्त्वम् ॥

भावादिकर्मणोस्तु—‘विभाषा भावादिकर्मणो’ इतीडप्युदाहार्यः
श्वितित अनेन इत्यादि ॥

श्वित्रम्—‘स्फायितश्चि’ इत्यादिना रक् ॥

ञि मिदा स्नेहने ॥ ७३१ ॥

मेढते । मिमिडे । मेदिता । अमिदत्, अमेदिष्ट । इत्यादि ।
‘मिदेर्गुण’ इत्यत्र शिद्रहणमनुवर्तते, तच्च कर्मधारय इति ‘यस्मि-
न्विधि’ इति इत्संज्ञकशकारादौ सगुण इति एशि गुणाभावः ॥

मिन्न—‘जित. क’, ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वम्, आदि-
त्त्वादिनिट्त्वम् । भावादिकर्मणोस्तु ‘विभाषा भावादिकर्मणो’
इतीडप्युदाहार्ये ‘निष्ठाशीड्’ इति सेद्ये निष्ठाया अकित्त्वात् गुणे
मेदित्तमनेन इत्यादि ॥

मेदुरः—‘भञ्जमासमिदो घुरच्’ इति घुरच् ॥

मित्रम्—‘अमिचिमिदिशसिभ्यस्त्रन्’ इति त्रन् ॥

अयं दिवादिश्रुरादिश्च । मिद मेद मेघाहिंसनयोः इति हिक्कादौ ॥

ञि प्विदा स्नेहस्य मोचने च ॥ ७३२ ॥

‘स्नेहनमोचनयोः’ इति क्वचित्पठ्यते ॥ स्वेदते । सिस्विदे ।
स्वीदता । अस्विदत्, अस्वेदिष्ट ॥

सिस्विदिपते, सिस्वेदिपते—‘स्तौतिप्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सैष्विद्यते । सेष्वेत्ति ॥

स्वेदयति । असिष्विदत् ॥

प्यन्तात्सनि 'स स्विदिस्विदिसहीना च' इत्यम्यासात्परस्य सत्वे
सिस्वेदयिपति इति ॥

निष्ठाया मिदिवत् स्विन्न इत्यादि ॥

अत्र स्वामी—'ञि द्विदा' इति क्षकार पठित्वा 'ञि
द्विदा' इति नन्दी इत्याह । तत्र क्ष्वेदते । चिद्विदे ।
अक्ष्विदत्, अक्ष्वेदिष्ट । इत्यादि ॥

क्ष्वेदति इत्यव्यक्ते शब्दे भविष्यति । प्विद्यति इति स्नेह-
नमोकयोर्दिवादौ । स्विद्यतीति च गात्रप्रस्रवणे ॥

रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ॥ ७३३ ॥

रोचते देवदत्ताय मोदक । 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' इति
प्रीयमाणस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

रुरुचे । रोचिता । अरुचत्, अरोचिष्ट ॥

रुरुचिपते, रुरोचिपते । रुचित्वा, रोचित्वा ॥

भृश रोचत इत्यर्थे यङ्ग्यते इति वृत्तिन्यासादौ ॥

रोचयति । रोचयते—'अणावकर्मकात्' इति कर्त्रभिप्राये
प्राप्त परस्मैपद् 'न पादम्याडचमाडचसपरिमुहरुचिनृतिवदवस' इति
निषिध्यते ॥

रोचयतीति रोचनः । रोचना—'नन्दिवासिदमिदूषि-
साधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो प्यन्तेभ्य सज्ञायाम्' इति नन्द्यादि
पाठाह्यु ॥

रोचिष्णु —'अलङ्कृत्' इत्यादिनेष्णुच् ॥

रुच्यः—‘राजमूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यरुष्टपच्याच्यध्याः’ इत्यादिना कर्तरि क्यञ्चिपात्यते ॥

रोकः—वन् । ‘चजोः कुञ्चिण्यतोः’ इति ‘निष्ठायामनिटः कुत्वं’ इति वदतो वार्तिककारस्य ‘विभाषा श्यावारोकाभ्याम्’ इति निपातनात् कुत्वं ॥

रोचिः—‘शुचिरुच्योस्संज्ञायाम्’ इति सि. ॥

रुचमम्—‘युनिसञ्चितिजां कुश्च’ इति मरुप्तत्ययः चकारस्य ककारः ॥

रुचकः मणिः—‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ इति कुन् ॥

घुटं परिवर्तने ॥ ७३४ ॥

घोटते । जुघुटे । घोटिता । अघुट्, अघोटिष्ट ॥
जुघुटिपते, जुघोटिपते । घुटित्वा, घोटित्वा—‘रलोऽयुपधात्’ इति वा कित्त्वम् ॥

जोघुट्यते । जोघोटि ॥

घोटयति । अजुघुट् ॥

घुटितः । भावादिकर्मणोः कित्त्वविकल्पे घुटितमनेन, घोटितमनेन । इत्यादि ॥

घोटः—अच् ॥

घोटकः—संज्ञायां वन् ॥

घुटिका—संज्ञायां कुन् ॥

अयं तुदादौ च ॥

रुट लुट लुठ प्रतीघाते ॥ ७३५-७३७ ॥

आद्यौ प्रथमान्तौ । अन्त्यो द्वितीयान्त । अय पाठो देव-
मैत्रेयादीनाम् । हरियोगिनस्तु—आद्यावेव । 'धातो कर्मण' ।
इत्यत्र केयटे द्वाविमौ द्वितीयान्तो पठितौ । क्षीरस्वामी तु
एव पठित्वा आह—रुट, लुट, इत्येके, 'वाधृ लोटने' इति
लिङ्गादिति । तथा लुट दीप्तौ इत्यप्यसावाह । लुटि इति तु
शाकटायन । सुधाकरस्तु—भूवादिसूत्रे लुठतिद्वितीयान्तोपि, लुठित
लोठन इति प्रयोगदर्शनादित्याह ॥

रोटते । लोटते । लोठते इत्यादि पूर्ववत् ॥

लोटति इति विलोडने गतम् । रुण्टति लुण्टति इति
स्तेये । रोटति लोठति इत्युपघाते । लुण्ठतीत्यालस्यप्रतिघातयो ।
रुण्ठति लुण्ठति इति द्वय गत्यर्थे ॥'

शुभ दीप्तौ ॥ ७३८ ॥

शोभते । शुशुभे । शोभिता । अशुभत्, अशोभिष्ट ॥

शुशुभिपते, शुशोभिपते । शुभित्वा, शोभित्वा ॥

शोशुभ्यते । शोशोब्धि ॥

शोभयति । अशुशुभत् ॥

हिंसाभाषणयो शोभति शुभतीति गतौ ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ ७३९ ॥

सञ्चलन प्रकृतिविपर्यासो मथन च ॥

ज्ञोभते । चुक्षुभे । अक्षुभत्, अज्ञोभिष्ट । इत्यादि पूर्व-
वन् ॥

क्षुब्धो मन्यः । 'क्षुब्धस्वान्त' इति मन्ये निष्ठायामनित्त्वं
निपात्यते । अन्यत्र क्षुभितः ॥

अयं दिवादिः क्रच्चादिश्च ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ ७४०-७४१ ॥

प्रणभते । नेभे । नभिता । अनभत्, अनभिष्ट ॥

तोभते । तुतुभे । तोभिता । अतुभत्, अतोभिष्ट ॥

णभिरयमभावेऽपि वर्तते । 'नमन्तामन्यके समे'* इत्यत्र 'मा
भूवन् अन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । तथा 'नमन्तामन्यकेषां
ज्याका आधि धन्वसु'† इत्यत्र भाष्येषु अन्यकेषां शत्रूणां
धन्वसु स्थिता ज्याकाः उन्नाः मा भवन्त्विति ॥

नभस—समुद्र आकाशश्च । 'अत्यमि' इत्यादिना असु-
प्रत्ययः‡ ॥

इमौ दिवादी क्रच्चादी च ॥

संसु ध्वंसु भंसु अवसंसने ॥ ७४२—

७४४ ॥

ध्वंसु गतौ च ॥ ७४५ ॥

संसते । संसमे । संसिता । असंसत्, असंसिष्ट । अदि
नलोपः ॥

सिस्रंसिपते । सनीस्रंसीति, सनीस्रंस्ति, सनीस्रस्तः ।
'नीग्वञ्चुत्वंसु' इत्यादिना अम्यासस्य नीक् ॥

संसित्वा, स्रस्त्वा—उदित्त्वादिद्विकल्पः । इत्पक्षे कित्त्वा-
भावान्नलोपाभावः ॥

स्रस्तम् ॥

उखाया. संसते इति उखामृत्—'क्विप्च' इति क्विप् ।
'वसुत्वंसुध्वंसु' इति पदान्तसकारस्य दकारः ॥

सनीस्रः—यद्गुगन्तात् कौ नलोप । दत्वं तु सानुबन्धकनिर्देशात्
भवति । स्रत्वविसर्जनीयो । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घोऽधातो-
रिति निषेधात् भवति ॥

सनीस्रंसः—अचि परे यदुकि यदो लुका लुप्तत्वात् प्रत्य-
यलक्षणाभावान्नलोपाभावः ॥

एवं ध्वंसते । भ्रंसते । इत्यादि ॥

अत्र तृतीयं मैत्रेयस्वामिबोधिन्यासकारसम्भताकारादयः ताल-
व्योम्भान्तं पठन्तो नीग्विधावपि तथैवानुवदन्ति । भ्रंसते इत्यादि ॥

अत्र क्वचित् भ्रशिरपि पठ्यते । भ्रशु भ्रंशु अध.पतने
इति द्वादी ॥

देवमैत्रेयादिमते स्वंसते इति । प्रमादेऽपि गतः ॥

स्रम्भु विश्वासे ॥ ७४६ ॥

विस्रम्भते । सस्रम्भे । स्रम्भता । अस्रम्भत्, अस्र-
म्भिष्ट ॥

सिस्रंभिपते । सास्रम्भ्यते । सास्रम्भि ॥

सम्भयति । असंभयत् ॥

सम्भित्वा, सम्भवा—

सम्भयम् । विसम्भी—‘वोकपलम्’ इति विनुण् ॥

सम्भन इत्यादि । तालव्यादिः काश्यपादिमने प्रमादे गनः ॥

वृत्तु वर्तने ॥ ७४७ ॥

वर्तते । वृत्ते । वर्तता । वर्तप्यते, वर्त्स्यति ।
 वर्तताम् । अवर्तत । वर्तत । वर्तपीष्ट । अवर्तिष्ट,
 अवृत्तत् । अवर्तिष्यत्, अवर्त्स्यत् । विवर्तिषते, विवृ-
 त्माति । ‘वृद्धस्यसनोः’ इति स्यसनोर्वा परस्मैपदम् ।
 वृद्ध इति बहुवचननिर्देश आचार्यावगमार्थ इति वृत्तुश्रु-
 त्यादिष्टपीनामपि स्यसनोर्वा परस्मैपदं द्रष्टव्यम् । ‘न वृद्धश्च-
 तुर्म्यः’ इति सकारादेरार्थवातुकस्य परस्मैपदपरस्येडभावे सल्लोदेः
 सनः ‘हलन्ताच्च’ इति किन्त्वादगुणत्वम् । ‘न वृद्धश्चतुर्म्यः’
 इत्यत्र भाष्यवार्तिकयोः ‘सिद्धं तु वृत्तादीनामात्मनेपदेन समानपद-
 स्यस्येड्वचनात्’ इत्युक्तत्वात् कृत्परेऽपि सादो परस्मैपदलुकि चेटः
 प्रतिषेधो भवति—विवृत्सिता । विवृत्सितुम् । विवृत्सितव्यम् ।
 विवृत्स इति । सामान्येन वलादौ इटि सिद्धे आरम्य-
 माणामिदमात्मनेपदेन समानपदस्यस्येड्विधानमर्थादन्यनिवृत्त्यर्थम् । वि-
 वृत्सिरीयते इति आत्मनेपदेन समानपदस्यत्वेऽप्यन्तरङ्गकृताश्रयः
 प्रतिषेधो भवति, न तु बहिरङ्ग आत्मनेपदाश्रयो विधिः ॥

वरीवृत्तते—‘रीगृन्तः’ इति रीक् । वर्त्ति इत्यादि नेयम् ॥

वर्तयति । अववर्तत्, अरीवृत्तन्—‘उरृद्धा’ ॥

वर्तिष्णु.—‘अलङ्कृन्’ इत्यादिनेष्णुच् ॥

हस्तवर्तं वर्तयति 'हस्ते वर्तिग्रहो' इति हस्तवाचिनि क
रणे उपपदे ष्यन्तादस्मात् ग्रहेश्च णमुल् । हस्त इत्यर्थग्रहण-
मिति पाणिवर्तम् इत्याद्यपि भवति । कपादित्वात् यथाविध्य
नुप्रयोग ॥

वर्तित्वा, वृत्त्वा । वृत्तः ॥

अथ यदा अन्तर्भावितण्यर्थस्तदा सकर्मक । यथा 'तेन
निर्वृत्त' इति निर्वर्तितमिति ह्यत्रार्थ । यद्येव 'णेरध्ययने
वृत्त' इति निष्ठाया णिलुगिडभावनिपातन किमर्थम्, यस्मात्
अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् वृत्तमध्ययनमिति भविष्यति । एव तर्हि
ष्यन्तादप्यध्ययन वृत्तमित्येव यथा स्यान्न तु वर्तितमित्येवमर्थं नि
पातनम् । अत्र वृत्तिकार अमु पक्षमुक्त्वा 'वर्तितो गुणो देव
दत्तेन इति चेच्छन्ति' इत्याह । अत्र हरदत्त—तेषा नार्थ
सूत्रेणेति ॥

वृत्तं तदिति वर्त्त— उणादयो बहुम्, 'भूतेऽपि दृश्यन्ते'
इति मनिम् ॥

वर्त्तनि रथमार्ग—'अदेर्मङ्ग' 'वृत्तेश्च' इति मुडागमो निप्र
त्ययश्च । 'अदिवृत्तिभ्या मुट्त्' इति वक्तव्ये 'वृत्तेश्च' इति
पृथग्योगकरणान् पने गुणन भवतीति वर्तनि इत्यपि भवति ॥

वर्तनी—रुदिकारत्वात् डाप ॥

अथ भापार्थश्चुरादौ ॥

वृधु वृद्धौ ॥ ७४८ ॥

वर्धत इत्यादि पूर्ववत् ॥

वर्ध्णुः—‘अलङ्कृन्’ इत्यादिनेष्णुच् ॥

वर्धनः—नन्धादिपाठात् ल्युः ॥

वृद्धः ॥

अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठः । वर्षीयान्—‘प्रियस्थिर’ इति
इष्टनीयमुनोर्यथासङ्घात् वृद्धस्य वर्षादेशः ॥

ज्येष्ठः । ज्यायान्—‘ज्यच’ इति ज्यादेशः । अकारो-
च्चारणसामर्थ्याद्विलोपो न भवतीति प्रागेवोक्तम् ॥

वृद्धमाचष्टे वर्षयति, ज्यापयति—‘णाविष्टवन्’ इति वर्ष-
ज्यादेशौ ॥

वृद्धिः—‘तितुत्र’ इति नेट् ॥

वृद्धवर्षं द्रव्यमपि वृद्धिः । तत्प्रयच्छति गर्ह्यमिति वार्धुषिकः—‘प्र-
यच्छति गर्ह्यम्’ इति द्वितीयान्नात् गर्ह्यत्वोपाधिकात् प्रयच्छती-
त्यर्थे ठगिति ठक् । ‘वृद्धेर्वृधुषिभावश्च’ इति वृधुषिभावः ।
वृधुषिः प्रकृत्यन्तरं वेति वृत्तिः । वृद्धेर्गर्ह्यत्वमशास्त्रीयत्वेन ॥

अयं भाषार्थः चुरादौ ॥

शृधु शब्दकुत्सायाम् ॥ ७४९ ॥

शर्धत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अयं प्रसहने चुरादिः ॥

वृतादयस्त्रयः उदितः ॥

स्यन्दू प्रसूवणे ॥ ७५० ॥

स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिपे, सस्यन्त्से । सस्य-
न्दिध्वे, सस्यन्ध्वे । सस्यन्दिवहे, सस्यन्द्वहे—उदित्वात्
'स्वरतिसूति' इत्यादिना वलादावार्धधातुके इद्विकल्पः ॥

स्यन्दिता, स्यन्ता । स्यन्दिप्यते, स्यन्त्स्यते—'वृद्धच-
स्यसिनो' इति यदा परस्मैपदं तदा स्यन्देरुदित्वात्क्षणमन्तरङ्ग-
मपीद्विकल्पं 'न वृद्धचश्रुतुर्म्यं.' इति निषेध चतुर्थ्येहणसाम-
र्थ्यात् बाधत इति स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्यन्-
त्सति इत्येव भवति ॥

स्यन्दताम् । अस्यन्दत । स्यन्देत । स्यन्दिपीष्ट, स्यन्-
त्सीष्ट । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्दिपाताम् । इडभावे झलि सिज्जलोपे
चर्त्वे—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । इत्यादि ॥

'द्युद्धो लुटि' इति यदा परस्मैपदं तदा 'पुषादिद्यु-
तादि' इत्यदि अनुनासिनलोपे—अस्यदत् । अस्यदताम् ।
इत्यादि ॥

अस्यन्दिप्यत, अस्यन्त्स्यत ॥

सिस्यन्दिपते, सिस्यन्त्सते, सिस्यन्त्सति ॥

अनुस्यन्दते जलम्, अनुप्यन्दत इति वा—'अनुविपर्य-
मिनिम्य' इति वा पत्वम् । एव पर्यादिम्य उदाहार्यम् ।
'अप्राणिषु' इत्यस्य पर्युदासत्वात् प्राण्यप्राणिसमुदायोपि प्राणिव्यति-
रिक्त इति मत्स्योदके अनुप्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे मूर्धन्यो
भवति ॥

स्यन्दित्वा, स्यन्त्वा—'कित्स्वन्दित्स्यन्दोः' इत्यनित्यपि
नलोपो निषिद्ध्यते ॥

स्यन्नः—निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वान्नत्वम् ॥ ।

स्यदः—यदि 'स्यदो जवे' इति निपातनात्रलोपः, वृद्ध्य-
भावश्च । जवादन्त्यत्र—स्यन्दः ॥

स्यन्दनः—'अनुदात्तेतश्च' इति युच् ॥

सिन्धुः—'स्यन्देः सम्प्रसारणं घश्च' इत्युप्रत्ययः सम्प्रसा-
रणं घश्चान्तादेशः । सिन्धो जातः सिन्धुकः । सैन्धवः—
'सिन्ध्वपकराम्यां कन्' 'अणनौ च' इति कण्णौ । सिन्धु-
रंभिननोऽस्य सैन्धवः—'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणौ' इत्यण् ।
सिन्धो भवादिरपि सैन्धवः—'कच्छादिभ्यश्च' इति शैपिकोऽण् ॥

यदा त्वयं भवादिरभेनुप्यः तत्स्यो वा तदा 'मनुप्यतत्स्थयोर्वुन्'
इति वुन्—सैन्धवको मनुप्यः । सैन्धवकं हसितम् । इति ॥

लवणसिन्धो भवं लावणसैन्धवम्—'प्राग्दीव्यतोऽण्' 'हृङ्-
गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

कृपू सामर्थ्ये ॥ ७५१ ॥

कल्पते । चकलृपे । चकलृपिपे, चकलृप्से । इत्यादि
स्यन्दिवत् । विशेषस्तु—'लुटि च कलृपः' इति लुटि स्यसन्तो-
रिव पक्षे परस्मैपदं, 'तासि च कलृपः' इति तासौ सका-
रादाविवानिट्त्वं च—कल्पता । कल्पतासि इति । पूर्व-
वद्दिग्मूढिल्लक्षणं विकल्पं बाधते । अत्र चात्मनेपदेन समानपद-
स्यस्येति स्थितमिति सन्नन्तात्कृति परस्मैपदलुकि च निषेधो
भवति—चिकलृप्सता । चिकलृप्स इत्यादि । 'हल-
न्ताच्च' इति सनः किञ्चान्न गुणः । तथा यदा 'लिङ्गिचो-
रात्मनेपदे' इतीडभावः तदा 'लिङ्गिचावात्मने पदेषु' इति

किञ्चान्न गुणः—ऋलृप्सीष्ट । अऋलृप्त । अक्लृप्साताम्
इत्यादि । इट्पक्षे कल्पिपीष्ट । अकल्पिष्ट । इत्यादि । ‘रूपो-
रोलः’ इति रेफस्य लत्वम् । तत्र वर्णात्मकस्य रेफस्य
वर्णात्मको लकार । यस्त्ववर्णात्मक ऋकारस्यस्तस्य अवर्णा-
त्मकलृकारस्थ । तत्र स्थान्यादेशयो वर्णेकदेशयो. निर्देष्टु-
मशक्यत्वात् ऋकारस्य लृकारस्संपद्यते ॥

चलीक्लृप्यते । चल्कलिप्त, चलीकलिप्त, चलिकलिप्त—
इत्यादौ रिश्रुग्रीकामपि रूपो भक्तत्वेन तद्रेफत्वाच्छ्रवं भवति ।
तथा ह्युक्तम्—

अदसोऽद्रे पृथङ्गत्वं केचिद्विच्छन्ति लत्ववत् । इति ।

द्युतादीना यद्भुङ्गन्ताना लुङि अङ् नास्ति, ‘पुपादिद्युतादि’
इति गणनिर्देशान् । तेन अदेद्योतीत् इत्येव भवति । सिजपे-
क्षोऽत्र गुणो नाजादिविदपेक्ष । तथा वृतादीना यद्भुङ्गन्तानां ‘न
वृद्धयः’ इतीष्णिपेधोऽपि गणनिर्देशान्न भवति । तेन वरीवर्ति-
प्यति इत्याद्येव भवति । रूपेस्तु—गणनिर्देशाभावात् ‘नासि च
क्लृपः’ इति इष्णिपेधो भवत्येव—चलक्लृप्तासि इत्यादि ॥

द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेः ॥

वृत् ॥

वृत्तः सम्पूर्णः द्युतादिः वृतादिश्चेत्यर्थः । वृत्तु वर्तने इत्य-
स्मात् भूतेऽपि क्विप् ॥

गणप्रयुक्तकार्यभाजो द्युतादीन्वृतादीश्च परिसमाप्य अन्यानां
गणप्रयुक्तकार्यभाज आह—

घट चेष्टायम् ॥ ७५२ ॥

एतदादयस्त्वरत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः पितश्च । तत्फलं
घटा इत्यादौ 'पिडिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् । घटादयः फणान्ता
मिन । तत्फळ तत्रनत्र दर्शयिष्यते ॥

घटते । जघटे । घटिता । इत्यादि ॥

जिघटिषते । जाघटघते । जाघट्टि ॥

घटयति । अजीघटत्—मित्त्वान् 'मिना ह्रस्वः' इति
गातुपधाद्भव ॥

यदा तु ष्यन्ताच्चिष्णमुल्लौ तदा 'चिष्णमुल्लोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्'
इति चिष्णमुल्लपरे णौ मिनामुपगया वा दीर्घशामनात्—अघाटि,
अघटि । घाटंघाटम्, घटंघटम् । इति भवति । अण्यन्ते
तु वृद्धिरेव ॥

ष्यन्तान् स्यादिषु चिष्णवटिष्यपि वा दीर्घ—घाटिष्यते,
घटिष्यते । अघाटिष्यत, अघटिष्यत । अघाटिपाताम्,
अघटिपाताम् । घाटिपीष्ट, घटिपीष्ट । घाटिना, घटिता ।
चिष्णवटि. 'अमिद्धवटत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'णेरनिटि' इति
णिल्लोष' । चिष्णदिडभावे गुणायदेशयो रुनयो घटयिष्यत
इत्यादि । कर्मकर्तृभ्येभ्यम् । लुङ्चेकवचने तु 'णिश्चि' इति
यच्चिष्णोर्निषेयात् चटि अजीघटत स्वयमेव इति भवति ।
'अच कर्मकर्तृरि' इति चिष्णिकल्पस्य ष्यन्तो न विषय इति
प्रागेवोक्तम् । 'घटादयो मिन' इति गणनिर्देशेन विधीयमा-
नत्वान्मित्त्वस्य यद्भुक्त्वमात्रान् न ह्रस्वो नापि दीर्घविकल्प इति
जाघटयति । अजाघटीत् । इत्यादि भवति ॥

घटी—अजन्तान् 'जानेरस्त्रीविषयान्' इति ङीप् ॥

घटना—‘घट्विन्दिविदिम्यश्च’ इति युच् ॥

घटिका—‘घृन् शिल्पिसंज्ञयोः’ इति कुन् ॥

अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते । तेषामिह उपात्त एवार्थे मित्त्वम् । ये त्वपूर्वाः पठ्यन्ते तेषामुपात्ते चानुपात्ते चार्थे मित्त्वम् । तदुक्तं बोधिन्यासे—केचिदिहेव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनाऽर्यान्तरत्वेऽपि सानुबन्धत्वं, यथा विघटयतीत्यादि । अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थे न नियमः । यथा स्मृ चिन्तायां अन्यत्र पठितः, अत्र स्मृ आह्वाने, आह्वानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । स्मरयति । अन्यत्र स्मारयति । अत्र तरङ्गिण्या-मपीदमेवार्थतत्त्वं स्थितम् ॥

घटयति इति ‘घट सङ्घाते’ इति चौरादिकस्य । तस्य हि मित्त्वं निषिध्यते—‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति, ज्ञपादिपञ्च-कव्यतिरिक्ता अहेतौ स्वार्थेणैचि मितो न भवन्तीत्यर्थः । अत एव स्वार्थे णिचि मित्त्वनिषेधाच्चेष्टाया मित्त्वार्थं तस्यायमनुवादो न भवति ॥

तथ भयसञ्चलनयोः ॥ ७५३ ॥

व्याघ्रात् व्यथते—‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इति त्रिभेत्पर्यानां त्रायत्पर्यानां च प्रयोगे भयहेतुः कारकमपादानमिति व्याघ्रस्या-पादानत्वात्पञ्चमी ॥

विच्यथे—‘व्यथो लिटि’ इत्यम्यासस्य सम्प्रसारणम् । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति पूर्वस्य यणो यकारस्य सम्प्र-सारणपरत्वात्सम्प्रसारणं न भवति । सम्प्रसारण इति च सम्प्र-सारणभाविनीत्यर्थः । यद्वा अस्मादेव वचनसामर्थ्यात्पूर्वं परस्य

मम्प्रसारणं क्रियते, इत्यादन्यस्य । अत्र च वेत्त्यामस्ति मम्प्र
मारणपरत्वम् । अथवा 'व्यथो लिटि' इति मम्प्रसारणं ह्वादिशे-
पापवाद् इति परस्मैन् प्रमज्यते न पूर्वस्थेति न चोच्चावकाशः ॥

व्यथिता । इत्यादि ॥

विव्यथिषते । वाव्यथ्यते । वाव्यथीति, वाव्यत्ति ॥

व्यथयति । अविव्यथत् । वटिवच्चिण्णमुलोस्त्वाहायम् ॥

न व्यथते इति अव्यथ्यः—'राजन्मूय' इत्यादिना निषानिनः ॥

अव्यथी—'जिह्वसि' इत्यादिना नन्पूर्वात्ताच्छ्रौलिक इति ॥

व्यथा—पित्त्वाद्द् ॥

'विधुर—'लिटिभित्ति' इत्यत्र 'व्यथेः मम्प्रमारणं च'

इति वचनात्कृरचि मम्प्रमारणम् ॥

'विधुर—'व्यथेः मम्प्रमारणं चः किञ्च' इति वचनात्
उरचि मम्प्रमारणम्, यकारस्य घञारः ॥

व्यथ दुःखचलनयोः इति दुर्गः । भयचलनयोगिति प्रकाशः ।
तवर्गचतुर्थान्तोरं द्विवादी ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ ७५४ ॥

प्रथते । प्रथे । प्रथिता । इत्यादि ॥

प्रथयति । अप्रथत्—'अत्सृष्टुन्प्रथयन्नसृष्टुपगाम्' इति

चद्वरे जातम्यामस्थात्वं उच्चापवाद् ॥

अप्रथि, अप्रथि । इत्यादि वटिवत् ॥

प्रथिषी—'प्रथः पिवन् मम्प्रमारणं च' इति पिवनः

पित्त्यान् दीप ॥

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः—‘सर्वभूमि-
पृथिवीभ्यामणञौ’ इत्यन् । पृथिव्या ईश्वर, पृथिव्यां विदित
इति वा पार्थिवः—‘तस्येश्वर’ ‘तत्र विदित इति च’
इत्यन् । ‘पृथिव्या जानौ’ इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्येषु जानौ—
पार्थिवम् । अनयोः स्त्रियां विशेषः—पार्थीचा । पार्थीवी ॥

पृथुः—‘प्रथिन्नदिभ्रस्ना सम्प्रसारण सलोपश्च’ इति कुम्-
त्ययः सम्प्रसारणं च । सलोपवचनं भृज्जत्वर्थम् ॥

पृथोभावं. प्रथिमा—‘पृथ्नादिभ्य इमानिज्वा’ इतोमनिच् ।
‘र ऋतो हलादे’ इति ऋकारस्य रशब्द । इमानिजभावे
‘इगन्ताच्च ल्युपूर्वात्’ इत्यणि—पार्थिवम् । अत्र ल्यो. पूर्वत्व-
मिगपेक्षम् । तच्चेह द्वयोरचोरानन्तर्येणावस्थानासम्भवादेकेन हला
व्यवधानमाश्रीयते ॥

‘घोतो गुणवचनात्’ इति ङीप्—पृथ्वी । गुणमुक्त्वा
गुणिनि वर्तमानो गुणवचन ॥

अयं कथादावपि । अत्र केचित्पृथेति ऋकारोपधमपि पठ-
न्ति । यदाह वर्धमानः—पृथिकदिक्रन्दिदक्षधादीनां घटादौ पाठः
चिष्णमुलोर्वृद्ध्यर्थः* इति ॥

अत्र स्वामी प्रथे सम्प्रसारणविधानमनार्पं मन्यते । पुरुषका-
रोऽपि ‘यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् ।’† इति श्रौतस्य
निर्वचनस्यानार्पणस्य एवाञ्जस्यमिति । अन्यथा यदपर्ययदित्येव
द्वयादिति । पुनश्चोक्तम्—अथापि पृथे घटादिपाठे तत्फलं ‘घटाद-
यप्पित’ इति पित्वाद्दृडि सति पृथेतिरूपं द्रष्टव्यमिति ॥

व्यधादिस्थान्तः । पृथ प्रसेप इति चुरादौ ॥

प्रस विस्तारे ॥ ७५५ ॥

प्रसते । पप्रमे । पिप्रसिपने । पाप्रस्यते । पाप्रस्ति ॥

लटि तिपि 'निप्यनस्तेः' इति क्त्वे—अपाप्रन् इति भवति ।
सिपि तु 'सिपि धातोस्त्वा' इति क्त्वस्त्वयोः—अपाप्रन्,
अपाप्रः ॥

प्रसयति । अपिप्रसत् । अप्रसि, अप्रासि इत्यादि ॥
प्रसा ॥

घट मर्दने ॥ ७५६ ॥

घटते । मघटे । घदिता ॥

भिघटिपने । माघटते । माघटीति, माघटि ॥

घटयति । अमघटत्—'अत्सृङ्ङतरमघटद' इत्यादिना
अभ्यासस्यात्वं मित्त्वापवादः ॥

मृदुः—'प्रधिघादि' इत्यादिना कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । अनेन
प्रसारणरचनेन मृदातेरभावोऽनुमान्यः, तत्र प्रसारणस्यान्यार्थं
पक्तव्यत्वान् । मन् एत हि मृदाते 'मृडमृद' इत्यादिनिर्दे-
शोपपत्ति ॥

मृदोरपत्वं मादंयः—'गुभादिभ्यश्च' इति क्त् । 'टेलोषोऽ-
क्त्वा.' इत्युत्तरालोपः ॥

मृटी—गुणवचनत्वाद् ङीप् ॥

मृट्टिका—रनि 'केण' इति इत् ॥

अदिमा—पृथ्वादित्वात् इमनिचि 'र ऋन' इति र । इम-
निजभावेऽण्—मार्दवम् ॥

स्वादुमृदुन इद सोवादुमृदवम्—'द्वारादीना च' इति
वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

मृद क्षोद इति ऋमारोपध क्रयादौ ॥

स्खद स्खदने ॥ ७५७ ॥

स्खदन विद्रावणमिति* स्वामी ॥

स्खदते । चस्खदे । स्खदिता ॥

स्खदयति । अचिस्खदत् । अस्खदि, अस्खादि ॥

'स्खदिरवपरिन्या च' इति मित्सज्ञानिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्
अवस्खादयति । परिस्खादयति इत्यत्र मित्त्व न भवति
अत्र 'अपावपरिभ्य' इति बोधिन्यासे पठ्यते । तन्मते
अपस्खादयति इत्यत्रापि मित्त्व न भवति ॥

क्षजि गतिदानयोः ॥ ७५८ ॥

क्षज इति कौशिक ॥

क्षजते । चक्षजे । क्षजिता ॥

चिक्षजिपते । चाक्षज्यते । चाक्षजि—क्षलि 'चो

कु' इति कुत्वेन गत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । नकारस्य
अनुस्वारपरसवर्णौ ॥

क्षजयति । अचिक्षजत् । अक्षजि, अक्षाजि ॥

क्षजंक्षजम्, क्षाजंक्षजम् । मित्त्वमामर्श्यादनुपगत्येऽपि 'चि
ण्णमुणे' इति दीर्घविकल्पो भवतीति मत्रेयमुगन्तराद्य ॥

क्षजा इति गृह्णन्त्वादिडि सिञ्चति ॥

एवमन्येषामपि सयोगान्ताना दृश्यादीना मित्त्वमामर्श्यादीर्घवि-
कल्प ॥

दक्ष गतिशासनयोः† ॥ ७५९ ॥

वृद्धिशेघ्रचयोरनुदात्तेऽयं पाठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थानुवाद ॥
दक्षयति । अददक्षत् । अदाक्षि, अदाक्षि । इत्यादि ॥

ऋप कृपायां गतौ ॥ ७६० ॥

ऋपते । चऋपे । ऋपिना ॥

चिऋपिपते । चाऋप्यते । चाऋप्ति ॥

ऋपयति । अचिऋपत् । अऋपि, अऋपि । इत्यादि ॥

अस्येह पाठो मित्त्वार्थ, न तु पित्त्वार्थ । यत् 'ऋपे मन्त्र-
सारग च' इति भिदात्पिपाठान् तत्फलमड भिञ्चति कृपा इति ॥

कृपाण — 'गृणिविदित्म्य रिच' इत्यान्त्वात् वाहृ-
वात्स्मादपि ॥

ऋपण — वाहृत्वादेन 'रञ्जे क्युन्' इति क्युन् अस्मादपि ॥

ऋपोऽः — 'ऋणोऽपि क्रीडन्' । अत्र 'ऋणो गे ष' इति
लगाभावात् ऋपिस्थाने ऋपि पाठितव्य इति 'ऋणो गे ष' इत्यत्र
भाष्यार्थे स्थितम् ॥

कर्पूरम्—‘सर्जपिञ्जादिभ्य ऊगोलचौ’ इत्यत्रादिग्रहणादूरः ॥

कृपाणादौ मर्वत्र बहुलकात्सम्प्रसारणम् । यद्वा—सर्व एवेते कृपे-
रेव, ल्वाभावो बहुलवचनादिति ल्त्वमूत्रे उक्तम् ॥

कदि क्रदि क्कदि वैकृव्ये ॥ ७६१-७६३॥

अत्र क्षीरस्वामी एवं पठित्वा आह—वैकृत्य इति चन्द्रः । कयकद-
च्छद् इति नन्दी । मंत्रेयम्नु—कदिकदी द्वाविदितौ पठित्वा क्रदच्छेदेनि
द्वाविनिदितावाह । तत्रेदितोरन्त्य. मरेफः आद्यो नीरेफः । अ-
निदितोस्त्वाद्यस्मरेफः अपगे लकारवान् । वर्धमानोऽपि मंत्रे-
यवृद्धकारवन्तोमिदितं नात्र पठति । यदाह—पृथिवन्दिक्रन्दि-
दस्यादीनां यदादौ पाठ क्षिण्णमुल्लोवृद्धचर्थः* इति । अत्र क-
दिक्रदिक्रदीनामाज्ञानरोदनयो. परस्मैपदिपु गताना पुनरिहोपादानं-
न केवलं मित्त्वार्थम्, किन्त्वात्मनेपदिपु पाठमामर्थ्यात्तदर्थमपि ।

कन्दते । चकन्दे । कन्दिना ॥

चिकन्दिपते । चाकन्दयते । चाकन्ति ॥

कन्दयति । अचकन्दत् ॥

अकान्दि, अकन्दि । कन्दकन्दम्, कान्दकान्दम् । इत्यादि
सजिवन् ॥

मित्त्वसामर्थ्यादनुपवाया अपि दीर्घविकल्पः ॥

एवं क्रन्दते । क्कन्दते । इत्यादि ॥

अनिदित्पाठे—कदते । कदयति । अकदि, अकादि इत्यादि ।
एवं क्रदते । क्कदते । इत्यादि ॥

कदनम् ॥

कन्दलः—गह्वरकालः ॥ कन्दली—गौरादित्वात् ङीप् ॥

त्रि त्वरा सम्भ्रमे ॥ ७६४ ॥

त्वरते । तत्वरं । त्वरिता ।

तित्वरिपते । तान्वर्यते ॥

नानृति । तानूर्त्त । तात्वरति । तानृषि । तानूर्मि । त्वरत्व-
रेत्युपधावहारयोः कौ सगदावनुनासिनादौ च द्विति उन् ।
लोपि रेसपित्वात् ङित्वात् उटि—तानूर्ति ॥

त्वरयति । अतत्वरन्—‘अत्सृष्टत्वर’ इत्यभ्यामस्यात्वं
इत्थापवादः ॥

अत्वरि, अत्वारि । त्वरंत्वरम्, त्वारंत्वारम् ॥

तूर्णः । त्वरित—स्वयमत्वेरेति निष्ठायामिद्विरूपः ॥

अस्याद्विस्वमात्मनेपदमात्रकथमिति मैत्रेयहरदत्तादयः । अन्ये
त्वादित्त्वं यद्गुहीडभाप्रार्थमाहुः । न हि तत्र ‘स्वयमत्वर’ इती-
द्विरूपः, एता च इति तत्र अनुवर्तनादिति । तेषामयमभिप्रायः—
‘आदितश्च’ इत्यत्र तु अग्यभिचारान् एकाग्रहणं न सम्ब-
ध्यते । नच—आयोऽपग्नितार्थमादित्त यद्गुगन्तार्थमपि स्यात्;
नच धात्वन्नागत्यत्वात् । त्वरतेत्यादित्त्वं नाग्योरे पाग्नितार्थमिति
नानाग्योऽपग्नितार्थमिति ॥ नैमम्—प्रयोगन्तरत्वनानायासयमेव प्रसार
इति नियमाभावात् । यनादिस्वामाग्योऽदिद्विरूपे नैरानिति सम्ब-
ध्यते । तेन तत्र त्वरिस्वरं यद्गुगन्तम् । प्रवृत्तेः त्वादित्त्वात्प्र-

तिषेध एवेति वक्तुं शक्यते । एव हि आदिच्च प्रकृत्यर्थमेव भवति । तस्मान्मैत्रेयाद्युक्तमेव ज्याय ॥

तूः । तूरो । तूरः—‘ज्वरत्वर’ इत्यूट् ॥

घटादयः पितः । उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

पित्फलमद् उदाहृत ॥

एवमात्मनेपदिन समाप्य परस्मैपदिन आह—

ज्वर रोगे ॥ ७६५ ॥

एतदादय फणान्ता उदात्ता उदात्तेत ॥

ज्वरति । जज्वार । ज्वरिष्यति । ज्वरतु । अज्वरत् । ज्वरेत् । ज्वर्यात् ॥

अज्वारीत्—‘अतो लान्तस्य’ इति वृद्धि ॥

जिज्वरिषति । जाज्वर्धते । जाजूर्ति । जाजूर्तः ॥

ज्वरयति । अजज्वरत्—‘अत्सृ’ इत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् ॥

अज्वरि, अज्वारि । इत्यादि ॥

ज्वरितः ॥

जूः । जूरो । जूरः—‘ज्वरत्वर’ इत्यूट् ॥

सञ्ज्वारी—‘सष्टच’ इति घिनुण् ॥

‘रुजार्थानाम्’ इत्यत्र अज्वरेरिति वचनान् कर्मणि पष्ठी न भवति—चोरं ज्वरयति रोगः ॥

गड सेचने ॥ ७६६ ॥

गडति । जगाट । गडिता ॥

अहिडि, अहीडि इत्यादि । 'चिण्णमुलो' इति दीर्घ-
विकल्पे 'असिद्धवदत्र' इति द्वस्वस्य नासिद्धत्व, व्याश्रयत्वात् ।
णिजाश्रयो द्वस्व, चिण्णमुल्परण्याश्रयो दीर्घविकल्प । एवमा-
द्यर्थं हि तत्र दीर्घग्रहणम् । अन्यथा द्वस्व एव विकल्प्येत ॥

अनादरार्थस्य—हेडयति ॥

वट भट परिभाषणे ॥ ७६८ ॥

वट वेष्टने । भट भूतौ, इति पठितयो परिभाषणे मित्त्वा-
र्थोऽयमनुवाद ॥

वटपति । भटपति । अवाटि, अवाटि । अभटि, अभाटि ॥

अत्र पुरुषकारे बटेत्याद्यो बहुषु कोशेषु दृश्यत इति ॥

नट नृत्तौ ॥ ७६९ ॥

पूर्वत्र 'नृत्तिर्नाट्यम्' इत्युक्तत्वात् इह नृत्तिशब्देन ततोऽ-
न्योर्थो नृत्तनृत्यलक्षण चलनादिलक्षणश्चोच्यते । अत्र मैत्रेय-
गतावित्येके । नतावित्यन्ये इति । क्षीरस्वामी च 'नटनृत्तौ'
इति पठित्वा नटयति शाखामित्युदाहृत्य नृत्तो नाटयतीति ॥

नटयति । अनटि, अनाटि इत्यादि । अयं णोपदेश
इति प्रागेवोक्तम् ॥

पृक प्रतिघाते ॥ ७७० ॥

स्तकति । तस्ताक । स्तकिता । स्तकिप्यति ॥

तिस्तकिपति । तास्तक्यते । तास्तक्ति ॥

स्तकयति । अतिष्टकत् ॥

अस्तकि, अस्ताकि । इत्यादि ॥

अत्र दन्त्यादिरपि कचित्पद्यते । तन् पौषदेशलक्षणविस्मृष्टम् ॥

चक तृप्तौ ॥ ७७१ ॥

चकति । चचाक । चकिता । अचकीत्, अचाकीत् ॥

चकयति । अचीचकत् ॥

अचाकि, अचकि इत्यादि ॥

अस्यात्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्पस्मैपदं हेडतिवन् ॥

अत्र स्वामी—अयं तृप्तिप्रतिपातयो, पूर्वपठितस्तु तृप्तिमात्रे इत्यर्थपाठं व्यत्यास्यत । शाकटायनस्तु—उभयत्रोभयार्थत्वमाह । धनपाठस्तु—पुनः यथास्वामि पठित्वा 'पूर्वं पठितस्यायमनुवादः' इति आत्मनेपदमुदाहरणम् । तन्मते परस्मैपदिष्वनुवादो व्यर्थः स्यात् ॥

कखे हसने ॥ ७७२ ॥

कखति । चकाख । चकखतुः । कखिता । अकखीत्—
एदित्वात्मिचि वृद्धरभावः ॥

चिकखिपति । चाकख्यते । चाकक्ति ॥

कखयति । अचीकखत् । अकखि, अकखि । इत्यादि ॥

रगे शङ्कायाम् ॥ ७७३ ॥
क

लगे सङ्गे ॥ ७७४ ॥

रगति । लगति । इत्यादि कसिबन् ॥

लम्भः—‘क्षुब्धस्वान्त’ इत्युनिट्त्वन्त्वे निष्ठाया निपात्येते ।
अन्यत्र लगितम् ॥

रङ्गतिरङ्गती गत्वर्थेषु गतो ॥

ह्रगे ह्रुगे पगे ष्टगे संवरणे ॥ ७७५-७७८ ॥

कचिच्छोशे ‘स्यगे’ इति दन्त्यादिरपि पञ्चते । तत् पोप-
देशलक्षणविरुद्धम् ॥

ह्रगति । जह्राग । ह्रगिता । अह्रगीत् ॥

जिह्रगिपति । जाह्रग्यते । जाह्रक्ति ॥

ह्रगयति । अजिह्रगत् ॥

अह्रागि, अह्रगि ॥

एव ह्रगतीत्यादि ॥

सगति । ससाग । सेगतुः । सेगुः । आदेशादित्वमनै-
मित्तिकम्, न तु लिङ्गिभित्तमित्येत्वाम्यासलोपौ ॥

असगीत् ॥

सिसगिपति । सासग्यते । सासक्ति ॥

सगयति । असगीपगत् । असगि, असागि । इति ॥

स्थगति । तस्थाग । तस्थगतु—अभ्यासे खयश्शेष ।

स्थगिता । अस्थागीत् ॥

तिस्थगिपति । तास्थग्यते । तास्थक्ति ॥

भ्वादिः.

स्थगयति । अतिस्थगत् । अस्थगि, अस्थगि । इत्यादि ॥

कगे नोच्यते ॥ ७७९ ॥

अत्र मंत्रेयः—अस्यायमर्थ इति नोच्यते । क्रियासामान्यमर्थ इति यावेत् । इह शास्त्रे कगे नोच्यते इत्येके इति । स्वामी तु—अस्यायमर्थ इति नोच्यते अनेकार्थत्वान् । नोच्यत इति योर्थः । त्रार्थे कगतिरित्येके इत्युक्त्वा क्रियासामान्यमस्यार्थ इत्याह अन्ते ॥

कगति इत्यादि ॥

कस्तादयोष्टावेदितः ॥

अक अग कुटिलायां गतौ ॥ ७८०-७८१ ॥

अकति । आक । अकिता । मा भवानकीत् ॥

अचिक्रिपति ॥

अकयति । मा भवानचकत् । मा भवानकि, मा भवानाकि । इत्यादि ॥

अङ्कत इति लक्षणार्थे गतः ॥

अगति इत्यादि अकिवत् ॥

अङ्गति इति गतौ गतम् ॥

कण रण गतौ ॥ ७८२-७८३ ॥

कणयति । अर्चीकणत् । अकणि इत्यादि ॥

एवं रणयति इत्यादि । 'कण्यादीनां वा' इत्युपधाद्द्वस्वविकल्पो न शङ्क्यः, ह्रस्वर्भाविन्या उपधाया एवाभावात् ।

कणति रणति इति शब्दार्थे गतौ । तयोः काणयति राणयति ॥

चण शण श्रण दाने ॥ ७८४-७८६ ॥

चणिश्रणयोश्चौरादिकयो हेतुमण्णिचोऽभावात् स्वार्थे तु णौ
'नान्ये मितोऽहेतौ' इति मित्वनिषेधान्न तयोरिमावनुवादाविति धात्व-
न्तरभूतावेतौ ॥

चणति । चचाण । चेणतु । चणिता । अचणीत्,
अचाणीत् ॥

चिचणिपति । चञ्चण्यते । चञ्चण्टि । चञ्चाण्टः ॥

चणयति । अचीचणत् । अचणि, अचाणि । इत्यादि ॥

एव शणति । श्रणति । इत्यादि ॥

शण गतावित्यन्ये । अन्यो तालव्यादी ॥

श्रथ *कथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः-

॥ ७८७-७९० ॥

श्रथति । शश्राथ । श्रथिता ॥

शिश्रथिपति । शाश्रथ्यते । शाश्रत्ति ॥

श्रथयति । अशिश्रथत् । अश्रथि, अश्राथि ॥

एव क्रथति । क्रथति । क्लथति । इत्यादि ॥

कथेस्तु—'जासिनिग्रहणनाटमायपिपा हिंसायाम्' इत्यत्र मा-
थेति निर्देशान्मिन्त्वेऽपि वृद्धिरिति वृत्तितद्व्याख्यानेषु । तेन काथयति

चोरस्य इति भवति । मित्त्वफलं तु अक्रथि, अक्राथि
इत्यादौ 'चिण्णमुद्योः' इति दीर्घविकल्पः । तथा च 'जासिनि'
इत्यत्र हरदत्तः—वटादिपाठस्तु वटादयप्यिनः इत्यातिदेशिकोऽ-
डच्चया स्यात् । 'चिण्णमुद्योः' इति दीर्घविकल्पश्च यथा
स्यादिति ॥

ननु 'वटादयः पिनः' इति मध्ये सूत्रणात्पूर्वपामेव पित्वं
न परेपामिति क्रयं पित्त्वमुक्तम् । सत्यम्—अत एव किल्ला-
परितुष्यन् स्वयमेव दीर्घविकल्पं प्रयोजनमाह । एवं च दीर्घवि-
कल्पश्चेति च शब्दो वायो व्याख्येयः । अत्र न्यामे 'क्राथीति
विकृत निर्देशस्य प्रयोजनं मित्त्वेऽपि वृद्धिः । तत्रैव पटी'
इत्युक्त्वा 'चदन्ते वृद्धभावात् चोरमचिक्रथन्' इत्युक्तम् ।
तत्र शेषाधिकारात् समासनिवृत्तये पुनः शेषपटीविवानमिति शेष-
विवक्षायां पटी दुर्वारा । कर्मविवक्षायां तु द्वितीया स्वनास्ति-
द्वेति नेदं प्रयोजनम् ॥

अय हिमायाम्, इति युनादौ स्वरितेन इति देवः । अय-
मात्मनेपदीनि शाकटायनः । नासिनीत्यत्र क्राथीनि निपाननाहृ-
द्विरिति वदनां वृत्तिद्वारादीनां नायं घानुरेवास्ति ॥

चन च ॥ ७९१ ॥

हिंसायाम्, इति शेषः । चनति ॥

चनयति । अचानि, अचानि ॥ इत्यादि ॥

वनु च नोच्यते ॥ ७९२ ॥

न केवल कगे यावता वनु च नोच्यत इति स्वामी । नो-
च्यत इत्येतत् कगतौ व्याख्यातम् ॥

उदित्करणसामर्थ्यादयमन्यो धातु, न तानादिनानुवाट । क्रि-
यासामान्ये मित्त्वमात्रार्थे ह्यनुवाटे तानादिक एवानुवाद्य, न
पुनश्शब्दार्थ सम्भक्त्यर्थो वा । गतो वनतिरिति कोऽय नि-
यम । तेन क्रियासामान्येपि वनति इत्यादि भवति । तयो
दित्वात्—वान्त्वा, वनित्वा । वान्तम् । इति च ॥

इदं च मित्त्व 'ग्लास्नावनुवमा च' इत्यनुपसृष्टाना विक-
ल्पस्य वस्यमाणत्वात्सोपमर्गार्थम् ॥

प्रवनयति । प्रावीवनत् ॥

प्रावनि, प्रावानि । इत्यादि ॥

ज्वल दीप्तौ ॥ ७९३ ॥

ज्वल दीप्तौ इति पठिष्यते । तस्य मित्त्वयाऽयमनुवाट ।
इदमपि मित्त्व सोपसर्गविषयम् । 'ज्वलद्बलक्षलनमामनुपसर्गाद्वा'
इत्यनुपसृष्टाना विकल्पस्य वस्यमाणत्वात् ॥

प्रज्वलयति । प्राज्वालित्, प्राज्वालित् । इत्यादि ॥

ह्रल ह्रल चलने ॥ ७९४-७९५ ॥

इमौ च सोपसर्गावेव नित्य मित्त्व प्रयोजयत, ज्वलतिवदनु
पसृष्टयोर्विकल्पस्य वस्यमाणत्वात् ॥

ह्रलति । जह्राल । ह्रलिता ॥

अह्रालीत्—'अतो ङान्तस्य' इति नित्य वृद्धि ॥

जिह्वलिपति । जाह्वल्यते । जाह्वलित ॥

विह्वयति । व्यह्वन्ति, व्यह्वन्ति । इत्यादि ॥

एव ह्यलति । इत्यादि ॥

क्रिह्वल्यति इत्यत्र 'यग्लपरे यवग वा' इति यवग्लपरे ह्यग्लपरे परे मकारस्य पक्षे यवग्लविमानात् सानुनासिको वकार उदाहार्य । किं ह्यग्लयति इत्यत्र 'हे मपरे वा' इति मकारपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे मकारविमानात् मकारोप्युदाहार्य ॥

स्मृ आध्याने ॥ ७९६ ॥

'स्मृ चिन्तायम्' इत्यस्याद्वयाने मित्त्वार्थोयमनुवाद । आद्वयानमुत्कण्ठपूर्वक स्मरणम् । मातु स्मरति । मातु स्मरयति । अस्मरि, अस्मारि ॥

अनाध्याने—स्मारयति । 'अधागर्थ' रति कर्मणि पठ्ये । अवीगर्था स्मरणार्था इत्युक्तम् ॥

दृ भये ॥ ७९७ ॥

अत्र देवधनपात्रपूर्णचन्द्रा अमु धात्वन्तरमाहु । मैत्रेयस्तु-
द्विद्वारणे इति ऋचादि तस्येह मित्त्वार्थं पाठ । दृणन् प्रयुक्ते दृरयति । भयादन्यत्र दृरयति । धात्वन्तराम्युपगमे दृरति इत्येके इति । क्षीरम्बामो पुन दृरति इत्युदाहृत्य क्रैयादिकस्येव मित्त्वार्थमिहानुवाद इत्येक इत्याह । अत्र आभरणकार —अमु दृस्वान्त धात्वन्तरं पठित्वा 'अत्स्मृदृत्वर' इत्यत्रापि दृस्वान्तं पठन् णौ चडि-
जदृदरत् इत्युदाहार । तदसत् । तत्र दीर्घान्तपाठस्याविगीतत्वात्, दृ

विदारण इति व्याख्यातृभिरुपादानाच्च । किं च—ह्रस्वान्ताभ्युपगमे
 'शृद्ध्रा ह्रवो वा' इति दृणाते विमल्पेन ह्रस्वविधानप्र-
 नर्थकं स्यात् । यत ह्रस्वान्तादस्मान् लिटि विद्वद्वत् इति य-
 णादेशे सिद्धयति । विद्वद्वत् इति च टणाते 'ऋच्छत्यृताम्'
 इति गुणे । न च विदारणे रूपद्वयार्थं ह्रस्वविमल्पनं स्यादि-
 ति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वेन अस्यापि विदारणे वृत्तिम-
 भवात् । तथा च—शृणाते विशशरतु इति भविष्यति । विश-
 श्रतु इति श्रा पाठ इत्यस्य । न च अर्थभेदः, धातूनामनेकार्थत्वा-
 भ्युपगमादिति शृग्रहणं प्रत्याख्याय कस्वर्थमुक्तम् ॥

नृ नये ॥ ७९८ ॥

नरयति । अनरि, अनारि । इत्यादि । अन्यत्र ना-
 रयति ॥

मेत्रेयन्तु—नामुमिज्जति । यदाह—नृनये इत्यप्येने इति ॥

श्रा पाके ॥ ७९९ ॥

श्रे पाक इत्यश्रे कृतात्वस्य तस्य, श्रा इत्यादाटिकस्य च
 मामान्येनेदमनुकरणम् । 'लुग्विजरणालुग्विजरणयो' इति श्रायते
 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्य' इति श्रान्ते । अत्र च स-
 र्वत्र पाको विञ्छिति इति कथ्यटकारादयः ॥

श्रपयति । अश्रपि अश्रापि । इत्यादि । विञ्छेदयतीत्यर्थः ॥

पात्रादन्यत्र—श्रापयति । श्वेदयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात्
 श्वेदे वृत्तिः ॥

मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा ॥ ८०० ॥

एषु जानाति मिद्भवति । पशु सज्ञपयति मारयतीत्यर्थ ।
 विष्णु विज्ञपयति सन्नोपयतीत्यर्थ । प्रज्ञपयति रूप दर्श-
 यतीत्यर्थ । कोमाराणा मतेन अत्र सोपसर्गा प्रदर्शिता ।
 अन्यत्र—ज्ञापयति बोधयतीत्यर्थ । नेह निशामन ज्ञानमात्र,
 किन्तु चक्षुस्साधन ज्ञानम् । शम 'एत आलोचने' इत्यस्य हीट
 रूपम् । आलोचन च चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम् । उक्त चैवं
 वृत्तिभारादिभि—'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने ऋञ्च' 'पश्यार्थे
 श्रानालोचने' इत्यादौ देवमंत्रेयपुस्तपारादिष्वपि निशामन चक्षु-
 र्विज्ञानम्' इति स्थितम् ॥

अत एव हि 'श्लाघदुइस्था' इत्यत्र न्यासे 'ज्ञीप्स्यमान
 इति मारणादिषु पठितस्य घटादे हेतुमण्णो' इत्युक्त्वा अथवेत्यप-
 रितोपान् 'ज्ञपमिञ्च इति चौरादिकस्य स्वार्थे णो' इति प्रक्रि-
 यान्तरमुक्तम् । चौरादिकश्च ज्ञानज्ञापनयो वर्तत इति तत्र
 वक्ष्यते । तेन ज्ञापने ज्ञपयति ज्ञापयतीति* रूपद्वय भवतीति ।
 तथा च देव—जानातीति श्चि सिद्धयेन् । ज्ञपयति इति तु पुन
 मारणादौ घटादौ णो मित्त्वेऽपीदमेव ज्ञपमिदितिपद ज्ञापने मार-
 णादौ । तेनार्थात् ज्ञापनेर्थे ज्ञपयतिपठवन् ज्ञापयेत् इत्यपि स्यादिति ।
 तथा मंत्रेयोपीह—'अन्यत्र ज्ञापयति स्वामिन' इत्युदाहृत्य
 चुरादौ च 'ज्ञपमिञ्च' इत्यत्र 'ज्ञपयति' इति मितमुदाहृत्य
 ज्ञापने मारणादिषु च अभिधानमस्येत्याह । अत्र चट्ट—मा-
 रणतोरणनिशामनेष्विति वर्धमानश्चैव पठित्वा निशातन तीक्ष्णः

*मुद्रितश्लोके—तेन ज्ञापने ज्ञपयति । यदवज्ञपयन् इत्याप स्यादिति ।

मंत्रयोपि अत्रज्ञापयताति

रणमिति चाभिधाय निशामन इति केचिन् निशामनं दर्शनमित्याहुः । स्वामिशाकटायनो च वर्धमानवदेव तत्रतत्र प्रज्ञपयति शरम् इत्पुदाहरणं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अत्र मित्त्वं बोधिन्यासकारो न सहते । यदाह—प्राचीनास्तु निशातने नेच्छन्तीति । एवं काश्यपसम्मताकारादयोपीति । मैत्रेयाद्यङ्गीकृतो निशामन पाठ एव ज्यायान् ॥

यत्तूक्तम्—‘श्लाघद्भुङ्’ इत्यत्र ‘ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमिप्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः’ इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेन ‘निशामनं ज्ञानमात्रं न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाह बोधयितुमभिप्रेत इति । कथं तर्हि प्रयुज्यते तज्ज्ञापयत्याचार्यः विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तस्मात् निशानेष्विति पाठः । शो तनूकरणे ल्युट् । ‘ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमिप्यमाणः’ इति प्रयोगः ‘ज्ञपमिच्च’ इति चुरादिणिजन्तस्येति नात्र ज्ञापयतिप्रयोग उपोद्धलं निशानपाठाङ्गीकारस्य, यदस्माभिस्तत्सिद्धिरन्यथैनादौ साधिता । अपरे तु प्रतिपन्ना निशामनं ज्ञानमात्रम् । ज्ञापयति प्रयोगो ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य, धातूनामनेकार्थत्वादिति । अनेकार्थताऽङ्गीकारे ज्ञान इव मारणतोपणयोरपि ज्ञापयति इति स्यात् ॥

कम्पने चलिः ॥ ८०१ ॥

चल कम्पने इति ज्वलादौ, तस्य मित्त्वार्थ एवानुवादः ॥

चलयति शाखाम् । कम्पयतीत्यर्थः । अन्यत्र शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः इति सुधाकरः ॥

छदिर् उर्जने ॥ ८०२ ॥

ऊर्जनं प्राणनं बलनं वा । ऊर्जं षडप्राणनयो इति हिं
धातुः । छद् अपवारणे इति योनादिकस्य म्वाथे णिनभावे
मिन्वार्थोऽयमनुवादः । यातृनामनेकार्थत्वात् ऊर्जने ऋत्तिः । उदन्त
प्रयुक्ते छदयति । षवन्त प्राणवन्त वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र—
छादयति—अपवारयन्त प्रयुक्ते इत्यर्थः । यदा च छादयति
स्वार्थे ष्यन्तस्तदा उलीभवति प्राणीभवति अपवारयतीतिवैचर्यम् । अत्र
बलप्राणनयोरपि 'नान्ये मिनोऽहेतोः' इत्यमिन्वम् ॥

अत्र स्माम्यादय उट्टि सारणे इति चौरादिक छदेत्यनिदिष्ट
पठन्त तस्यायमूर्जने मिन्वार्थोऽनुवादः इत्याहुः । तदयुक्तम् । तस्या-
निदिष्टपाठेऽपि नित्यष्यन्तत्वान् काङ्क्षित्वाचोऽभावान् स्वार्थेऽपि णौ
'नान्ये मिनोऽहेतोः' इति मिन्व निषिद्धमेव ॥

अत्र देव—छदि धात्वन्तर मन्यते । यदाह—

चौरादाः अपवारणे छदत इत्येक द्वितीय छदे-

दन्यच्छदयतिच्छदेदिति पुनस्स्यादूर्जनेऽथे तु मित् ॥

इत्यादि । चौरादिकस्यैव स्मरत्यादिवत् अनेकार्थत्वाङ्गीकरणत्वात् ऊर्ज-
नेऽपि उदतीति मिन्वे धात्वन्तराङ्गीकरणं परस्मैपदमेव यथा
स्यादिति तन्मतम् । अनुवादे हि तस्य स्वरितेच्चान् उदतीति
वनं छदन इत्यपि स्यात् । यद्यप्येतत्फलं भवति, अथाप्य
यत्र पठितानामिह पाठो मिन्वमात्रफल इति वन्तो । व्यवस्था
पितृत्वात् पृथग्भातुत्वं न सुलभम् । किं चेह—यातृनिर्देशार्थे
नेकारेण निर्देशान् अपश्यमनुवादत्वमेष्टव्यम् । यत्फलमस्त्वम्—नित्य
परस्मैपदमेव यथा स्यादिति, तच्छाब्दायन्मते नव प्रयोजन,
यतस्तस्य चौरादिक परस्मैपद्येव ॥

जिह्वोन्मथने लडिः ॥ ८०३ ॥

लड विलासे इति पठितस्य मित्रार्थोऽयमनुवाद । उन्मथन-
क्षोभगम् । अत्र मेत्रेयस्य जिह्वया उन्मथने इति मतम् । यदाह-
लडयति विद्वामिति । अयमेव पक्षो गुप्तस्यापि । पुरुषकारं
तु—जिह्वाया उन्मथने, लडयति जिह्वया इत्युक्तम् । अपरे
तु जिह्वोन्मथन इति समाहारद्वन्द्वं व्याचक्षते । जिह्वाशब्देन
तद्विषयो व्यापार उच्यते । तत्र चोन्मथने चेति तत्रोन्मथने
लडयति शत्रुम् ढधि चेति भवति । धनपालस्त्वेव पठित्वा आ-
र्याणां जिह्वोन्मथनयोरिति पाठ इति । स्वामी तु जिह्वोन्माथनयो-
र्लडिरिति । मन्थनमेव माथनम् । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥

चल्यादीनां त्रयाणामिकारो धातुनिर्देशार्थं ॥

मदी हर्षग्लेपनयोः ॥ ८०४ ॥

दैवादिभ्यस्य मित्रार्थोऽयमनुवाद । मडयति । हर्षयति ग्लप-
यति वेत्यर्थं । ग्लेपनं दैन्यम् । अन्यत्र माडयति । चित्त-
विमारमुत्पादयतीत्यर्थं ॥

निमादयति अक्षरव्यञ्जनानि स्पष्टमुच्चारयतीत्यर्थं । तथा च
प्रातिशाख्यम्—‘उपलब्धिनिमड’* इति । अक्षरव्यञ्जनानामि-
ति शेषः ॥

ध्वन शब्दे ॥ ८०५ ॥

भाययामित्रार्थमनुद्यते । ध्वनयति घण्टांम् । अन्यत्र—

स्नानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च प्रातिशाख्यम्—
'अक्षरव्यञ्जनानामनुपलब्धिर्ध्वानि' इति ॥

अत्र भोज — 'दल्लिखलिम्बलिरणिष्वनित्रपि' क्षपयश्च' इति
पपाठः । तत्र ध्वनिर्वर्णमानानुसारेण पठित उदाहृतश्च । तथा रणि-
रपि । दल विदारणे । बल सवरणे । स्वर सञ्चलने । त्रपूप्
लज्जायाम् इति गता । तेषा णो दलयति बलयति स्त्रलयति
त्रपयतीति भवति । क्षपीति—क्ष क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृता-
त्वस्य पुक्ति निर्देशः । तथा च सुभाकर—क्षे क्षये णिचि पुक्ति
मित्त्वे क्षपयति इति ॥

स्वन अवतंसने ॥ ८०६ ॥

स्वनयति । अन्यत्र स्नानयति । अय शब्दार्थं पठिष्यते ।
अत्र मत्रेय—ध्वन शब्दे स्वन अवतंसने इत्येव इति ॥

घटादयो मितः ॥

मित्मज्ञका इत्यर्थः ॥

जनीजूप्क्लसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥

चशब्दान् मित इत्यपेक्ष्यते । जनी प्रादुर्भावे । जूप् वयो-
हानौ । क्लसु वरणदीप्तयो । दिवादय । रञ्ज रागे । भृवादिश्च ।
अन्शब्दो अन्ते येषा ते अमन्ता यथामम्भय सर्वेषु विवरणेषु ।
ते ऽ मितः । जनयति । जरयति । जूप् इति पिच्छिर्दे-
शान् नृगानेरमित्त्वान् जारयतीनि वेधिन्यामादाः । मत्रेयो जू-

गाते स्थाने झृ इत्येक इति चनुर्यादि च वक्ष्यति । क्लृप्त-
यति । रजयति मृगान् रमयतीत्यर्थः । 'रज्जुर्गो मृगरमग
उपमद्वयानघ' इति नलोपः । मृगादन्यत्र नलोपो न भवति—
रजयति पक्षिणः । तथा रमणादन्यत्र न नलोपः रजयति
मृगान् तृणादिदानेन । नलोपाभावे मित्त्वफल—अराजि, अ-
राजि इत्यादाः चिण्णामुणेरिति दीर्घविकल्पः । अमन्ता खल्व-
पि क्रमयति । गमयति । इत्यादि ॥

अत्र केचित्—'ननीजृण्णसु' इति अकार मूत्रं पठन्त
पठार चोत्तरपातोरादि व्याचक्षणा देवादिभ्यस्य निरसनार्थस्य स्त-
म्यते क्लृप्तयति इति मित्त्वमाह । तथा च दिवादौ आत्रेय-
भेदयोः—णामु निरमने इत्येके मिदिति ॥

ज्वलहलहलनमामनुपसर्गाद्वा ॥

ज्वलादीनां वा मित्त्व भवति । उपसर्गात्परेषां नाय विकल्प
इत्यर्थः । क्वचित्तु पठ्यते—ज्वलहलहलनमोऽनुपसर्गाद्वा इति । तत्र न
क्लेशः । मित्त्व इति मन्वन्त्यः । ज्वलादीनां पूर्वत्र पाटात्प्राप्तिः ।
नमेस्त्वमन्नवान् । ज्वलयति, ज्वालयति । ह्वलयति, ह्वाल-
यति । हललयति, ह्वाललयति । नमयति, नामयति । उपसृष्टे तु
नित्यं मित्त्वे—प्रज्वलयति इत्यादि । उन्नामयतीति प्रयोगो
घनन्नात् तत्करोतीति णो । एवमन्येषामपीदृशा निर्वाहः । 'मिता
हस्व' इत्यत्र वृत्तौ—'वा चित्तविरागे' इत्यनो वेत्यनुवृत्ते
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सङ्क्रामयतीत्यादिमिद्विरिति । यत्तु—मुग-
वरोक्तं घनन्नात् तत्करोतीति णिचि उत्क्रामयतीति । तदर्थमुक्तम्,
'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधात् उत्क्रामशब्दस्यैवाभावात् ॥

ग्लास्नावनुवमां च ॥

‘अनुपसर्गाद्वा’ इति वर्नेते । पूर्ववत् व्याख्या । अत्रापि पूर्ववत् क्वचिन् ‘ग्लास्नावनुवमश्च’ इति प्रथमान्तं पश्यते । ग्लै हर्षक्षये । अत्र स्नेति ‘ष्णो शौचवेष्टनयो.’ इति वक्ष्यमाणस्य ‘ष्णा शौचे’ इत्यादादिकस्य च ग्रहणं ‘श्रा पाके’ इत्यत्रोक्तन्यायेन । ‘वनु च नोच्यते’ इति इह पठितो वनतिः ‘अनन्तरस्य विधिर्वा’ इति न्यायादनूद्यते; न तु तानादिको वनोति । टु वमु उद्भिरणे । अमन्तश्रायम् । वन्वमो प्राप्ते ग्यास्नो अप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नपयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति ॥

ग्लास्नोरूपसृष्टयो. मित्राभावात्—प्रग्लापयति । प्रस्नापयतीत्येव । वनुवमोस्तु—नियमितत्वात् प्रवनयति । प्रवमयतीत्येव ॥

न कस्यमिचमाम् ॥

कमु वान्तौ, अम गत्यादौ, चमु अदने । एषाममन्तत्वात् मित्रे प्राप्ते निषिध्यते ॥

कामयते । आमयति । आचामयति ॥

शमोऽदर्शने ॥ ८०७ ॥

शमु उपशमने द्विषादि । अयं च दर्शने न मिदमन्तोऽपि । निशामयति रूपम् ॥

अत्युत्कृष्ट*मिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय । इति ॥

शम लक्ष आलोचने इति चौरादिक । अस्मात् कारिते
णारथो न सङ्गच्छते । दर्शनादन्यत्र निशमयति वच ।
अत्र स्वामी—नेत्यनपेक्ष्य अदर्शन इति वदन् दर्शनादन्यत्र
मिदिति व्याचष्ट । एवमन्यत्र न फलभेद ॥

यमोऽपरिवेषणे ॥ ८०८ ॥

यम उपरमे इत्यग्रे । अय परिवेषणादन्यत्र भोजनाया
अन्यत्रामन्तोऽपि न मित् । आयामयति । द्रावयति व्यापा-
रयति वेत्यर्थ । परिवेषणे तु—यमयति ब्राह्मणान् । अत्र स्वा-
म्यादयो नेत्यनपेक्ष्य परिवेषणादन्यत्र मित्त्वमिति व्याचक्षते ।
तद्धृत्तिविरुद्धम् । तथा हि—‘न पादमि’ इत्यत्र आयाम-
यति इत्युदाहृत्य यमोपरिवेषणे इति मित्सज्ञा प्रतिषिध्यते इति ।
तत्र न्यासे च—तत्र हि ‘न कर्ममिचमाम्’ इत्यतो नेति
प्रतिषेधोऽनुवर्तते इति । तथा मेत्रेयादयोऽपि नेत्यनुवृत्त्यव व्याच-
क्षते । यमयतीति प्रयोगोऽबन्तात् । ‘तत्करोति’ इति णौ
द्रष्टव्य ॥

स्वदिरवपरिभ्यां च ॥ ८०९ ॥

‘न मिदिति शेष । अत्रस्वाद्यति । परिस्वाद्यति ‘अपा-
वपरिभ्य’ इति बोधिन्यासे । अत्रापि स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य
स्वदे पूर्वं पाठात् सामान्येन प्राप्त मित्त्वमुपसृष्टाद्यादि भवति अ-
वाद्युपसृष्टादवेति व्याचक्षाणा प्रस्वाद्यतीत्यादौ मित्त्व नेच्छन्ति ।
इद वृत्तिकारादीनामनभिमतम् । यतस्तै सर्वत्र नेत्यपेक्ष्यते । एव
हि निषेधानन्तर पाठ उपपद्यते । अन्यथा स्वद स्वदने इत्य

स्यानन्तरमेव अवपरिभ्यां चेति पठेत् । एवं हि द्विः स्वदि-
ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

फण गतौ ॥ ८१० ॥

नेति निवृत्तम्, असम्भवादिति मैत्रेयः । निषेधात्पूर्वमपाठः
फणादिकार्यानुरोधात् इति च ॥

फणति । पफाण । पफणतुः, फेणतुः । पफणुः, फे-
णु. । पफणिथ, फेणिथ । पफण, फेण । पफाण, पफण ।
पफणिव, फेणिव । पफणिम, फेणिम—‘फणां च सप्त-
नाम्’ इति किति लिटि यलि च सेटि एत्वाम्यासलोपविकल्पः ।

फणिता । इत्यादि । अफणीत्—‘अनो हलादेः’ इति वृद्धि-
विकल्पः ॥

पिफणिपति । पम्फण्यते—अनुनासिकान्तत्वाच्चुक् । पम्फ-
णीति, पम्फण्टि । पम्फाण्ट—‘अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः विड-
नि’ इति दीर्घः । पम्फाण्टि इत्यत्र हेर्लः परत्याभावात् धि-
भावो न भवति ॥

फणयति । अपीफणत् । अन्यत्र फाणयति तक्रं निस्त्रे
ह्यतीत्यर्थ इति स्वामिसम्भताकारौ ॥

फाण्टम्—‘क्षुब्ध्वान्त’ इत्यादिनाऽनायासेऽनिट्त्वं निपात्पते ।
अत्रानायासशब्देन अल्पप्रयाससाध्य कपायविशेष उच्यते । तथा
हि—ओषधस्य पञ्चरत्नना रसः, कल्कः, शृतम्, शीतः, कायः ।
शीतो नाम क्षुण्णमोषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितं यदुदकं प्रातः

पीयते स । तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योभिपुत्य पूत्वा यत् पी
यते स फाण्ट इति तद्विद ॥

वृत् ॥

समाप्तो घटादि वृत्त इत्यर्थ । अस्मात्पूर्वं वृदित्येक इति
मैत्रेय ॥

ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

राजू दीप्तौ ॥ ८११ ॥

उदात्तः स्वरितेत् ॥

राजति । रराज । रेजतुः, रराजतु । रेजिथ, ररा-
जिथ । राजिता । इत्यादि पूर्ववत् । तडि—राजते । रराजे ।
इत्यादि ॥

रिराजिपति । रिराजिपते ॥ राराज्यते । राराष्टि । ब्रश्चादि-
पत्व झलि पदान्ते च । राजयति । अरराजत् । 'नाग्लोपि'
इति ऋदिच्चादुपधाहस्वनिपेध । सम्यग्राजत इति सम्राट्—'सत्सू-
द्विप' इत्यादिना क्विप् । 'मो राजि सम कौ' इति समो
मकारस्य मकार क्विबन्ते अस्मिन्परे मोऽनुस्वारापवाद । सम्रा-
जोऽपत्य साम्राज्यः—'सम्राज क्षत्रिये' इति कुर्वादिपाठात्
क्षत्रियवचनात् अस्मात् अपत्ये ण्य । अक्षत्रियादणि साम्राज ॥

राजत इति राट्—'अन्धेभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् ॥

राष्ट्रम्—'ष्ट्रन्' । 'तितुत्र' इति इग्निपेध । पिच्चात्
स्त्रिया राष्ट्री । स्वामिनीत्यर्थ ॥

राष्ट्रियः—‘राष्ट्रावारपाराङ्गुलो’ इति भावादौ शेषिकद्वयप-
वादे व ॥

राजा—‘कनिन्युवृषि’ इत्यादिना कनिन् ॥

दन्नाना राजा राजदन्तः—‘राजदन्तादिषु परम्’ इति
पठयन्तस्य परप्रयोग ॥

राजन्य क्षत्रिय । ‘राजश्वशुराद्यत्’ इति अपत्येऽर्थे यनि
व्युत्पत्ति । जातिवचनस्त्वयम् । तथा च तत्र वार्तिकम्—
‘राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्’ इति । जातिश्रेह क्षत्रियजातिस्त्वयते ।
‘ये चाभाववर्मणो’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलो-
पाभाव । क्षत्रियजातेरन्यत्रागि—राजनः—‘अन्’ इति प्रकृति-
भाव ॥ राज्ञा ममूहो गगकम्—‘नस्तद्धिते’ इति टिगेप ।
‘गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराज’ इति वृत् । एव राजन्यकम्—‘आप-
त्यस्य च तद्धितेऽनाति’ इति यकारस्य अनाति तद्धिते भम-
ज्ञानिमित्ते विनीयमानो लोप ‘प्रकृत्या अके राजन्यमनुप्ययुवान्’
इति प्रकृतिभावात् भवति । यद्वा—अय यकारो ‘राज्ञोपत्ये
जातिग्रहणम्’ इत्युक्तत्वान्नापत्य * ॥

राज्ञ इदं राजकीयम् । ‘राज्ञ कच’ इति ङप्रत्यय
शेषिन, ऋश्रान्तादेश ॥

राज्ञ कर्म, भावो वा राज्यम्—पत्यन्तपुरोहितादिषु ‘रा-
जाऽमे’ इति पाठात् अममासोऽयम् । यकारस्य भाववर्मविप-
यत्वात् प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोप । समासे तु
प्यन्—आधिराज्यम् । ब्राह्मणादिषु राजन्शब्द पठ्यते ।

स हि तदन्तात् व्यञ्ज्यः, केवलस्य यको विधानात् । इदमेव 'राजाऽसे' इत्येतद्वचनं ज्ञापकमत्र तदन्तत्वे ॥

अत्रेके ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् राजन्शब्दान्तात् व्यभि सिद्धे तत्र राजन्शब्दस्य पाठसामर्थ्यात् केवलात् व्यञ्जपि भवतीत्याहुः । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शावरभाष्यं—राज्यं तस्य कर्मणि व्यञ्जिति ॥

अधिको राजा—अधिराजः—'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः । 'राजाहस्तरिम्यष्टच्' इति राजाद्यन्तात् तत्पुरुषान्तात् टचि टिलोपः । अत्र 'लध्वक्षरं पूर्वं निपतति' इति 'द्वन्द्वे धि' इति च लध्वक्षरत्वात् घ्यन्तत्वात् सस्तिशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये राजन्शब्दः पूर्वं निपात्य सवर्णदीर्घेण निर्देशात् यस्य राजन्शब्दस्य सवर्णदीर्घप्रसङ्गः तस्यैव टञिति ज्ञापनात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अधिराज्ञी इत्यादौ टञ्ज भवति । अयं समासान्तसमासार्थाद्भुत्तरपदादकृत एव समासे भवतीत्युक्तम् । तेन पञ्चराजीत्यादौ अकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुत्वेन स्त्रियां डीप भवति ॥

शोभनो राजा मुराजा । अतिराजा इत्यत्र 'न पूनान्' इति समासान्तनिषेधः । तत्र 'स्वती पूजायाम्' इति परिगणितम् ॥

प्रतिराजा—इत्यत्र तु 'प्रनेरश्वाद्यस्तत्पुरुषे' इति प्रते परेषामंश्वादीनां जायुद्राक्तविधौ प्रतिराजा इति पाठात् समासान्ताभावः ॥

किराजा । अराजा इत्यत्र 'किमक्षेपे' 'ननस्तत्पुरुषान्' इति समासान्ताभावः ॥

महाराजो देवता अस्य माहाराजिकः—‘महाराजप्रोष्टपदाट्टन्’
इति प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकान् अम्येत्यथे टन् ॥

महाराजो भक्ति मजनीयोऽस्य माहाराजिक —‘महाराजा-
ट्टन्’ इति प्रथमान्तात् भक्त्युपाधिकान् अम्येत्यथे टन् ॥

शोभनो राजा यस्यास्ति स राजन्वान्—‘राजन्वान् मौ
राज्ये’ इति मनपि नटोपाभावो निपात्यते ॥

टु भ्राजृ टु भ्राशृ टु भ्लाशृ ढीप्तो—
॥ ८१२-८१४ ॥

उदात्ता अनुदात्ततः ॥

अत्र म्यामी—आद्याविरिज्य तुस्भयस्प्रमित्येने इत्याह ।
त्रयोऽपि द्विन् इति मेत्रेव । वृत्तिहारोप्यत्रेमानुकूल । यदाह
‘राभ्राश’ इत्यत्र टु भ्राशृ टु भ्लाशृ इति । तथा ‘फणा च
मत्तानाम्’ इत्यत्र न्यासपदमत्रयोः त्रयोऽपि द्विन् पद्यन्ते ।
तस्मादयमेव पाठो ज्ञूना सम्मत । भ्राजने पठितस्यापीह पाठ
फणादित्वेन किञ्चिदिति एत्वाम्यामनेपविकल्पार्थ । द्वित्व नृ न
फणम्, तत्रापि टुशब्दस्यासद्गु शक्यत्वात् । अनेनेव मिद्धे तस्य
पाठो ब्रश्चादिपञ्चनिकृत्त्यर्थे इति तत्रैवोक्तम् ॥

भ्राजन्त । ब्रभ्राजे । भ्रेजे । भ्राजिता । इत्यादि ॥

राभ्राष्टि । अराभ्राट् । स्त्वादीं ब्रश्चादिपत्वम् ॥

भ्राजथुः—‘द्विनोऽथुच्’ ॥

न भ्राजन् इति नभ्राट्—‘नभ्राज्जन्तान्’ इति नन
रुनिभात् ॥

चङ्परे णो 'भ्राजभास' इत्यादिना उपधाह्रस्वविकल्पनान्
अस्यापि ऋदित्त्वं पूर्ववत् अनुदात्तेत्त्वमात्रफलम् ॥

भ्राष्ट्रम्—ष्ट्रन् ॥

भ्राष्ट्रमिन्धे इति भ्राष्ट्रमिन्धः । कर्मण्यण् । 'भ्राष्ट्रान्यो
रिन्धे' इति मुम् ॥

भ्राशते । चभ्राशे । भ्रेजे । भ्रागिता । भ्राशिष्यते ।
भ्रागताम् । अभ्राशत । भ्राशेत ॥

आशिषि—भ्राशिषीष्ट । अभ्राशिष्ट । मार्वधातुके—'वा भ्राश'
इत्यादिना षक्षे शपोऽपवादे श्यनि भ्राश्यते । भ्राश्यताम् ।
अभ्राश्यत । भ्राश्येत । इति भ्रशति ॥

विभ्राशिषने । वाभ्राश्यते । वाभ्राष्टि ॥

भ्राशयति । अबभ्राशत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः ॥

भ्लाशति । सर्वं भ्राशतिवत् ॥

भ्राशधुः । भ्लाशधुः—द्वित्त्वादधुच् ॥

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ॥ ८१५-८१७ ॥

स्यमादयः क्षरत्यन्ता उदात्ता उदात्तेनः ॥

स्यमति । मस्याम । सस्यमतुः, स्यमतुः । मस्यमिथ,
स्येमिथ । मस्यम, स्येम । स्यामिना । इत्यादि ॥

अस्यमीत् इत्यत्र—'अनो ह्यन्ते' इति वृद्धिः 'स्यन्त'
इति निषिष्यते ॥

मिम्यमिपति । मेसिम्यते—'स्वापिस्यमिष्येनां यडि' इति
मन्मसारेण द्विवचने अम्यासस्य गुणः । संस्यमीति, संस्यन्ति ।

यडो लुका लुप्तत्वात् तत्परत्वाभावात् सम्प्रसारणम् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासश्च नुक् । संस्यान्त इत्यादौ 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः' इति दीर्घः ॥

संस्यन्धि—'मोनो घातोः' 'न्वोश्च' इति नत्वम् ॥

संस्यांहि इत्यत्र पूर्वं 'अनुनामिकस्य' इति दीर्घं पश्चात् 'नश्चापदान्तस्य इति' इत्यनुस्वारः । असंस्यन् इत्यत्र पदान्तत्वात् 'मोनो घातोः' इति नः ॥

स्यमयति । असिस्यमत् । अमन्तत्वान्मित्त्वम् ॥

स्यमित्वा, स्यान्त्वा—उदित्वादिद्विवृत्तः । अनिट्क्षे 'अनुनामिकस्य' इति दीर्घः ॥

स्यान्तः—'यस्य विभाषा' इत्यानित्त्वम् ॥

स्यमन्तको मणिः—बाहुलकात् ङणि मंज्ञायां कन् ॥

अयं चुरादौ विनकार्यः ॥

स्वनति । सस्वान । सस्वनतुः, स्वेनतुः । स्वनिता । त्यादि ॥

अस्वनीत्, अस्यानीत्—'अतो हलादे' इति वा वृद्धिः ॥

सिस्वनिपति । संस्वन्यते । संस्वन्ति । संस्वान्तः । स्वानति । अभिस्वनत् । शब्दे अयदादित्वात् मित्त्वम् ॥

विष्वगति । अवष्वणति । 'वेश्च स्वन' इति षच्म् । स्तारेणाद्यादित्यनुकृष्यते ॥

विष्वगणम् सशब्दभोजनम् । तथा च वृत्तौ—अभ्यवहार-
क्याविशेषोऽभिधीयते यत्र स्वनमस्ति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः इति ।

पिनाकी* तु—भुञ्जानः किञ्चिच्छब्दं करोतीति । काश्यपस्तु—भोजनमेवार्थमाह । बोधिन्यासेऽपि पक्षत्रयमपि दर्शितम् ॥

विपञ्चाण । विपिप्वणिपतीत्यादौ 'स्यादिप्वभ्यासेन' इत्युभयत्र पत्वम् । तच्चापोपदेशार्थं अवर्णान्ताभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं चेत्युक्तम् ॥

व्यप्वणत्—'प्राक्सितात्' इति पत्वम् ॥

अवपंप्वण्यत इत्यादौ 'नुभ्विसर्जनीय' इति 'वेश्च स्वन' इति पत्वम् । उक्तं च—'अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जग्भापत्वे' इति । अयोगवाहाश्च अनुस्वारविसर्जनीयोपध्मानीयनिहामूलीययमा उक्ता । पत्वे कृते सर्वत्र 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । विपंप्वान्ति इत्यत्र णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे परसवर्णो नकार । तस्य पुनर्णत्वं न भवति, असिद्धत्वदिव ॥

स्वनः । स्वानः—'स्वनहसेर्वा' इत्यनुपसृष्टाद्वा अप् । तदभावे घञ् । उपसृष्टात्—प्रस्वान इत्येव ॥

निस्वन । निस्वान—'नौगदनद्' इत्यादिना घनपौ ॥

स्वान्तम्—'क्षुन्धरान्त' इत्यादिना निठायामनिट्त्वं निपात्यते मनोऽभिधानं चेत् । अन्यत्र स्वनितो मृदङ्गः । आर्ध्वदस्मात् 'रुप्यमत्वरसगुषा' इति निठायाम् इद्विकल्पः । इयं शोभयत्र विभाषेति मनस्यन्यत्र न-आस्वान्तम् । आस्वनितमिति ॥

फणादयो गताः ॥

ध्वनति । दध्वान । ध्वनिता इत्यादि स्वनिवत् ॥

{ न्वान्तम्—‘क्षुब्धन्वान्त’ इति तस्य निष्ठायामनिवृत्तं त-
मामि । अन्यत्र—ध्वनितम् । ध्वनि ॥

अयं कथादिश्च । अत्र स्वनिव्वन्योर्मध्ये एतेति क्वचित्पद्येते ।
एत वन शब्दे इति पूर्वमेव गतत्वादयमनार्पे । केचित्पौनस्कचप-
रिहाराय दन्त्यादि पठन्ति । मोप्यनार्पे, पोपदेशलक्षणविरोधात् । अत
एव ‘फणाञ्च’ इत्यत्र मत्तानामिति किमित्युक्त्वा ध्वनिः प्रत्युदा-
दियते । तथा न्यामे च—फणादीन् ध्वन्यन्तानष्ट पठित्वा ध्व-
निर्जाता. शेषा फणादयस्मत इत्युक्तम् । पदमञ्जरी चैवमष्ट
पठित्वा अन्त्यवनं फणादय इत्युक्तम् ॥

पम एम अवैक्ये ॥ ८१८-८१९ ॥

ममति । ममाम । सेमतुः । मेमिय । समिता ॥

मिममिपति । मंमम्यते । संसमीति, सम्सन्ति ॥

समयति । असीपमत् ॥

स्तमति । तस्नाम । तस्तमतुः । स्तमिता ॥

तिस्तमिपति । तंस्तम्यते । तंस्तन्ति ॥

स्तमयति । अतिष्टमत् ॥

अत्र स्वाम्यादय केचिदेतदन्ता यदादय इति । बोधिन्यासे तु
ध्वन्यन्ता इति । तत्र—फणतो मित्त्वे न विवाद * । राजादीना त्व-
नन्तराणा चतुर्णां णां चड्युपगदस्वनिषेधायादित्त्वरणाह्निद्धान् न
मित्त्वं भविष्यति । स्यमेरमन्त्वात्स्वनिव्वन्योश्च पूर्वत्र पाठान्मि-

*मित्त्वे विवाद इति मुद्रितदोषे ।

त्वं सिद्धम् । सर्वैरपि शब्दार्थान् एव मित्त्वं यथा स्यादिति पूर्वत्र पाठोऽङ्गीकृत । पमिष्टम्योरण्मन्तत्वादेव मित्त्वं सिद्धमिति आहोपुरपिकामात्रमेवैतन् ध्वन्यन्ताप्स्यन्ता वा धटाढ्य इति मतद्वयम् । यत्तु तेरुक्तम्—पमिष्टम्योरमन्तयो पुन पाठेन अमन्तलक्षणस्य मित्त्वस्यानित्यत्वज्ञापनान् उन्नामयतीत्यादिसिद्धिरिति तदस्माभि 'अमन्ताश्च' इति मित्त्वविधौ प्रकारान्तरेणोपपादितम् ॥

ज्वल दीप्तौ ॥ ८२० ॥

ज्वलति । जज्वाल । जज्वलतु । ज्वलिता ॥

अज्वालीत्—'अतो लान्तस्य' इति वृद्धि ॥

जिज्वलिपति । जाज्वल्यते । जाज्वलीति, जाज्वलित् ज्वलयाति, ज्वालयाति, प्रज्वलयाति । षगदिपाठान्नित्य मित्त्वं सोपसर्गत्वे । अन्यदा तु 'ज्वल्ङ्' इति विकल्पेन । षगदिपाठादेव ज्वालयातीत्यादिसिद्धान्निहास्य पाठ 'ज्वलितिसन्तेभ्यो ण' इति पाक्षिके णप्रत्यये ज्वालः इति यथा स्यादिति । ज्वलितीति इतिशब्द आद्यर्थे । णाभावे पचाद्यचि ज्वल ॥

ज्वलनः—'जुचङ्म्य' इति तच्छीलादौ युच् कर्तरि ॥

चल कम्पने ॥ ८२१ ॥

चलति । चचाल । चेन्तु । चेलु । चलिता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

कम्पने षयादिपाठात् चलयति । अन्यत्र चालयाति ॥

चलः । चाल—'ज्वलिते' इति णविकल्प ॥

चलाचलः—चल इत्यर्थः । 'चरिचलिपतिवदीनामच्याक्लाम्या-
सस्य' इति द्विवचनं, अम्यामस्यागागमश्च ॥

चाचलिः—'सहिचलिपतिम्यो यटन्तेम्य. किक्किर्ना' इति
तयोरन्यतरः । 'अतो लोपः' 'यस्य हलः' इत्युद्योपयलेर्षो ॥

चलन.—'चलनशब्दार्थान्' इति युच् ॥

'चल विंलसने' इति तुदादौ । चल गतो इति चुरादौ ।

जल घातने* ॥ ८२२ ॥

घाननं तेक्ष्यं इति स्वामी । जलनि इत्यादि पूर्ववन् ॥

जलः । जालः ॥

डलयोरेकत्वस्मरणान् जड ॥

जडस्यापत्यं जाडारः—गोधाशब्दान् ग्राऽपि गोघार इति
मिद्धे 'आरगुदीनाम' इत्यारम्भचनं जाडारः पाण्डारः इति
सिद्धचर्थमिति तत्र स्थितम् ॥

जाट्यम् । जडिमा—'वर्णदृढादिभ्यण्यञ्च' इति दृढादि-
त्वान् भावकर्मणोः प्यनिमनिचो ॥

जल अपवारणे इति चुरादौ ॥

टल टूल वैकृव्ये ॥ ८२३-८२४ ॥

टलति । इत्यादि चलनिवन् ॥

टूलति । टूलात् । टूळुत्तुः । टूळिता । इत्यादि ॥

द्वलः । द्वालः ॥

पुल स्थाने ॥ ८२५ ॥

स्थानं प्रतिष्ठा । स्थलति । तस्थाल । स्थलिता । अस्थालीत्
इत्यादि ॥

तिस्थलिपति—‘स्तौतिण्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

तास्थल्यते । तास्थलति ॥

स्थालयाति । अतिपुलत् ॥

स्थालम् । स्थलम् । स्थली—‘जानपद’ इत्यत्र अकृत्रिमाया
भूमौ ङीप् । अन्यत्र—स्थला । स्थाली—गौरादित्वात् ङीप् ॥

विपुलम्—‘विकुशमिपरिभ्य स्थलम्’ इति मूर्धन्य । एव
क्वादिभ्य ॥

कपिपुलो गो रम्—‘कपिष्ठलो गोत्रे’ इति मूर्धन्यो निपात्यते ।
अन्यत्र कपीना स्थल कपिस्थलीमिति भवति ॥

हल विलेखने ॥ ८२६ ॥

विलेखन कर्षणम् । हलति । जहाल । हलिता । अहा-
लीत् इत्यादि ॥

हलम् । हालम् ॥

हलि—‘इन्’ इतीन्द्रत्यय ॥

हलि गृह्णाति हलयति । अजहलत् । ‘मुण्डमिश्र’ इत्यादिना
गृह्णात्यर्थे णिचि ‘हलिकल्योरत्वनिपातन सन्वज्ञावप्रतिषेधार्थम्’

इतीकारस्यात्त्रे तस्य वृद्धौ कृतायामकृताया वा लोपे अग्नेप्य-
ङ्गमित्त्वभ्यामस्य सन्वदित्त्वं न भवति ॥

हाना समृद्धौ हल्या—‘पाशादिभ्यो य ’ इति पाशादि-
पाठात्समूहे य ॥

हलस्येद हालिकम्—‘हलसीराट्ठ्’ इति षष्ठ्यन्तात् इड
मर्थे ठक् ॥

हल वहति हालिक वलीवर्द्ध—‘हलसीराट्ठ्’ इति
द्वितीयान्तात् वहनीत्वर्थे ठक् ॥

हलस्य कर्ष हल्यः । कर्ष कर्षण टप्यमाण वा । ‘मत-
जनहलात्करणजल्पकपेषु’ इति षष्ठ्यन्तात् कर्षेऽथे यत् ॥

द्विहल्या भू—‘रथसीताहलेभ्यो यद्विमौ’ इति तदन्तविधि ॥

न विद्यते हलि यस्यासौ अहल्—‘नञ्दुस्सुभ्यो हलिस-
क्योरन्यतरस्याम्’ इति पक्षेऽच् समासान्त । एव दुस्सुपूर्वप
दादपि । अत्र हलिहलशब्दाभ्या बहुव्रीहिणा रूपद्वये मिद्वे पक्षे
समासान्तविधान ‘शेषाद्विभाषा’ इति हल्यन्तात् कन् मा भूदिति ।
यस्मान् बहुव्रीहे समासान्तो नोक्त स शेष । न चात्र
हलिग्रहणमर्थभेदनिनयन मन्तव्यम् । महद्ग्रहणं हलि, ह
मात्र त्वन्यदिति नायमर्थभेद निश्चित्कर । यस्मादन्तरान्ते-
नापि समासो न दण्डवारित इति प्रकरणादिवशेनेव अर्थविशे-
पावगति ॥

णल गन्धने ॥ ८२७ ॥

बन्धन इति काश्यप । प्रणलति इत्यादि ॥

नाल । नलः ॥

नाली । प्रणाली । गौरादि ङीप् ॥

डलयोरैकत्वस्मरगान् नड । 'अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति हरदत्त ॥

नडानां समूहो नड्याः—'पाशादिभ्यो य ' इति यः ॥

नडा अस्मिन्देशे मन्तीति नडुल । नडान्—कुमुदनडवेन-
सेभ्यो ङ्नुप् ' नडशादाङ्गुलच' इति चातुरार्थिको ङ्नुप् इलञ्च ॥

नालिनम्—'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन् बाहुलकादस्मादपि ।
नालिनी—गौरादिषु दर्शनात्, 'जातेरस्त्रीविषयात् इति वा ङीप् ।
यद्वा—नलशब्दात् 'पुष्करादिभ्यो देशे' इति मत्वर्थीय ङ्णौ ङीपि
द्रष्टव्य ॥

नल गन्धं ददातीति नलदं लामञ्जरुम् ॥

पल गतौ ॥ ८२८ ॥

पलति । इत्यादि ॥

पलं—उन्मानविशेष ॥

पल्लं मांसम्—'कलत्रपश्च' इत्यत्र प्राच् प्रत्ययनिर्देशात्
अन्येभ्यो भवतीति कुण्डलादिभ्यस्मादपि नलप्रत्यय ॥

पल्लम्—'स्थाचनि' इत्यालच् बाहुलकादस्मादपि ॥

मदन् पलाळं पलाळी—पिप्पलादित्वात् ङीप् । पलालयस्या-
स्तांति पलाळिन.—'शाकिपलाळिद्रुत्रा ह्रस्वन् च' इति - पा-
मादिपाठान्नप्रत्ययो ह्रस्वत्व च ॥

पाल रक्षण इति चुरादौ ॥

बल प्राणने धान्यावरोधे च ॥ ८२९ ॥

प्राणन जीवनम् । धान्यमवरुद्धचते यत्र कुमूलादौ तत् धान्यावरोध, तद्व्यापार इत्यर्थ । बलति । इत्यादि ॥

वाल । बलम् । करणस्य कर्तृत्वोपचाराच्च । वाला-अजादिपाठात् 'वयसि प्रथमे' इति डीप बाधित्वा टाप् ॥

बलवान् बलू — 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' इति सिष्मा-दिपाठाच्चप्रत्यय ऊङ्चागम ॥

बल पुस्प — 'अर्शादिभ्योऽच्' इति मत्त्वयेऽच् ॥

बाहुवली । उरुवली — 'बलाद्बाहूरुपूर्वपदात्' इति पुष्करादिपाठात् इनिर्मत्त्वये । सर्ववली — तत्रेव 'सर्वादेश्च' इति पञ्चते ॥

बलि — 'इन्' इतीन्प्रत्यय ॥

बल्ययास्तण्डुला बालेया — 'छदिरुपधिवलेर्ङ्' इति छदिवलिभ्या विठतिवाचिभ्या विटत्यर्थाया प्रकृतौ ठञिति ठञ् । उपधेस्तु स्वार्थेय प्रत्यय ।

कुचेराय बलि कुचेरबलिः — 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिमुत्तहित-रक्षित' इति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थ्यादिभिस्तत्पुस्प । तदर्थेत्यर्थग्रहणम्, तस्मा इद तदर्थम् । अन्यानि तु प्रातिपदिकानि ॥

अय चुरादौ मित् ॥

पुल महत्त्वे ॥ ८३० ॥

पोलति । पुपोल । पोलिता ॥

पुपुलिपति, पुपोलिपति ॥ पुलित्वा, पोलित्वा—‘रलो
व्युपधात्’ इति किञ्चविकल्प ॥

पोपुल्यते । पोपुलीति, पोपोलित् ॥

पोलयति । अपूपुलत् ॥

‘उदुपधात्’ इति भावादिकर्मणो निष्ठाया सेटः किञ्चवि-
कल्पनात्—पुलित अनेन । पोलित अनेन इत्यादि ॥

पोल । णाभावे इगुपधलक्षण क—पुल । पुलक—
सज्ञाया, कुन् ॥

पुलिनम्—बाहुलकादिनानि गुणाभावः ॥

पुलाकः—‘बलाकादयश्च’ इत्याकनन्तो निपातित ॥

अयं चुरादावपि । तुदादावपीति क्षीरस्वामी ॥

कुल संस्त्याने वन्धुषु च ॥ ८३१ ॥

संस्त्यान सद्भात इति स्वामी । क्वचित्तु सन्तान इति
पठ्यते । सन्तानो विजातीयैरविच्छिन्न प्रवाह । बन्धुशब्देन
तद्व्यापार सम्बन्धोऽभिधीयते । कोलति इत्यादि पोलतिवत् ॥

कुलस्यापत्य कुलीन । कुल्य । कौलेयः । कुलशब्दो वृत्तौ
तद्धति वर्तते । ‘कुलात्ख.’ ‘अपूर्वपदादन्यतरस्या यदृङ्गौ’
इति खयदृङ्कनः । अत एवापूर्वपदग्रहणात् खस्तदन्तादपि भवति—
ग्राह्यणकुलीन । महाकुलशब्दात् ‘महाकुलादङ्गसन्तो’ इत्यङ्-
सन्तो, अन्यतरस्या ग्रहणानुवृत्ते खश्चेति माहाकुल । माहा-
कुलीन । महाकुलीन इति भवति । दुष्कुलशब्दात् ‘दुष्कुलादृङ्क्’

इति इकि दौष्कुलेयः । अत्राप्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः खे
दुष्कुलीनः ॥

कोलेयकः श्वा—‘कुलकुक्षित्रीवाम्यः श्वास्यलङ्कारेषु’ इति
यथासङ्ख्यच्छुन्यभिधेये कुलाङ्कनम् ॥

अमुष्य कुलस्य भावः आमुष्यकुलिका—‘द्वन्द्वमनोजादि-
म्यश्च’ इति मनोज्ञादिपाठाद्गुण् । ‘आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्य-
कुलिकेत्युपसङ्ख्यानम्’ इति पठ्या अलुक् । स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः ॥

कौलकम्—अयं मनोज्ञादिः ॥

निष्कुलाकरोति पशुम्—निष्कुप्णातीत्यर्थे । ‘निष्कुलात्रि-
ष्कोपणे’ इति कृत्रो योगे निष्कोपणार्थात् निष्कुलशब्दात् डाच् ।
निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निस्सारणम् ॥

नास्ति कुलमस्य नकुलः—‘नभ्राणनपात्’ इति नभः प्रकृ-
तिभावः ॥

कुलकम्—श्लोकसङ्घातविशेषः । संज्ञायां वुन् । कुलश-
ब्दात्कन्वा ॥

शल हुल पतल्लृ गतौ ॥ ८३२-८३४ ॥

हुल हिंसासंवरणयोश्च ॥ ८३५ ॥

अत्र भेदेय । चकारोत्रान्वाचये । गतावस्य तावत्प्रयोगः ।
कचित्तु—हिंसामंवरणयोश्चेति । कचित्तु पञ्चने—शल हुल हल
पतल्लृ गतौ । हुल हिंसामंवरणयोश्चेति । अत्र पाठे चकारा-
इतो चेति व्याख्येयम् । शलतेः हलनेश्च वयादिपठितस्यापीह

पाठो न विकल्पार्थ । घटादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्त्वार्थ इति च बोध्यम् ॥

शलति । शशाल । शलिता । इत्यादि ॥

शाल । शाला ॥

शल इति चलनसंरणयोगत ॥

होलति । इत्यद्भि । पोलतिवत् ॥

पतति । पपात । पेततु । पतिता ॥

अपसत्—लृदिच्त्वाद्भृ, 'पत पुम्' इत्यङि परे पुमागम ॥

पिपतिपति—'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति वा इडा गम । अनिदृपक्षे 'सनिमीमाधुरभलभशक्पतपदामच इत्' इति सनारादो सनि विग्रीयमानेस्भावे 'सस्यार्धधातुके' इति सस्य तच्चे-पिच्छब्दस्य द्विर्वचने 'अत्र लोपोभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य लोप-अत्रग्रहण 'सनिमीमा' इत्यादिचतुस्सूत्रीविषये अभ्यासलोप-र्थमिति स्थितम् । अभ्यासलोपोऽनर्थकत्वादन्यस्य न भवति 'नान-र्थकेऽलोन्त्वविधि' इति । अन्ये तत्रग्रहण सर्वाभ्यासलोपा-र्थमाहु । तत्र मतेऽभ्यासलोपस्य सनिमीमादिचतुस्सूत्रीविषयत्वम-धिनारादोद्धृत्यम् ॥

पिन्सति । पनीपत्तने । पनीपत्ति—'नीम्बु' इत्यभ्या-सस्य णीक् ॥

प्रणिपतति—'नेर्द' इत्यादिना णत्वम् । अङ्गनायेऽपी-त्यप्यते—अण्यपत्तत् ॥

पतापत—'चण्डारिपतिरदीना द्वित्वमजाभ्यासस्य' इति पक्षे द्विर्वचनमजाभ्यासस्य ॥

उत्पतिष्णुः—‘अलङ्कृन्’ इत्यादिना इष्णुच् ॥

पतनः—‘मुचङ्कम्य’ इत्यादिना युच् ॥

पातुकः—‘लपपतपद्’ इत्यादिना उकन् ॥

पनत्यनेनेति पत्रम्—‘दात्रो’ इत्यादिना करणे घृन् ॥

सर्वपत्रं व्यामोतीति सर्वपत्रीण सारथिः । ‘तत्सर्वोदे.’
इत्यादिना मर्वोदेः पत्रान्तात् व्यामोतीत्यर्थे ष्वः ॥

मपत्राकरोति सपत्र शं मृगजाये प्रवेशयतीत्यर्थः । नि-
प्पत्राकरोति—मपत्रं शरमपरभागे निष्कामयतीत्यर्थे । ‘मप-
त्रनिष्पत्रादतिव्यथने’ इति कृत्रो योगे ङाच् । अतिव्यथन-
मतिपीडा ॥

गेहानुप्रपातमास्ते—‘विशिपतिपडिस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमा-
नयोः’ इति कर्मण्युपपदे व्याप्यमानत्वे आसेव्यमानत्वे च गम्यमाने
णमुल् । तत्र व्याप्तिर्गुणेन क्रियया वाऽनवयवेन द्रव्याणां
मम्बन्धः । सा चेह विश्यादिक्रियादिभिः गेहादेः कर्मणः ।
आसेवा पौनःपुन्यम्, तच्च स्वभावात् क्रियायाः । तदयमर्थः—
गेहं गेहमनुप्रपत्य आस्ते, गेहमनुप्रपत्यानुप्रपत्य आस्ते इति वा ।
आसेः प्रयोगो घातुमम्बन्धे प्रत्ययविधानात् । तत्र व्याप्त्यामेर-
नयोः ममाभिनैरोक्तत्वात् ‘नित्यवीप्मयोः’ इति द्विर्वचनं न
भवति इति भाष्यादौ स्थितम् । यदा ‘तृतीयाप्रभृतीनि’
इति समासाभाव तदा गेह गेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपात-
मनुप्रपातमिति द्विर्वचनं भवत्येव । तत्र नित्यता पौनःपुन्यम्,
तच्च क्रियाविषयमिति तत्र क्रियावाचिनो द्विर्वचनम् । वीप्मा तु
व्याप्तुमिच्छा, सा च द्रव्यविषयेति द्रव्यवचनस्य । अत्रासेवायां

‘आभीक्ष्ये णमुल् च’ इति क्काणमुलोर्विधानादेव णमुलि सिद्धे पुनर्विधान द्वितीयान्तस्योपपदत्वार्थम् । तेन पाक्षिक समासो भवति । क्तो निवृत्त्यर्थं तु न भवति, इष्टत्वात्तस्येति हि स्थितम् ॥

आपततीति आपास्य — ‘भव्यगेय’ इति निपातनात् पक्षे कर्तरि ष्यत् । वा वचनेन यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानात् आपात्यमनेन इति भावेऽपि ष्यद्भवति ॥

पतित — गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्त ॥

नरक पतित नरकपतित — ‘द्वितीयाश्रितातीतपतितगता-
त्यस्तप्राप्तापन्नै’ इति द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिस्तत्पुरुष ॥

स्वर्गात्पतित स्वर्गपतित — ‘अपेतापोढ’ इति पञ्चमीतत्पु-
रुष ॥ अल्पश इति अल्पाया पञ्चम्यास्समासविधानात् क्वचि-
त्समासो न भवति प्रासादात्पतित इत्यादौ । अन एव
निपातनाच्चाष्टयामिद् । अन्यथा ‘तनिपति’ इति सनीड्विकल्प-
नान् ‘यस्य विभाषा’ इतीदृशप्रतिषेवस्स्यात् । अन्ये तु कृति-
प्रभृतीना ‘सेमिचि’ इत्यादिना सकारादाविड्विकरणनादेव निष्ठा-
यामप्यनिट्त्वसिद्धावप्यनिट्त्वार्थमिडित्करणत् ‘यस्य विभाषा’ इत्य-
स्यानित्यत्वज्ञापनान् इडित्वाहु ॥

पापति — ‘सद्विचिचलिपतिभ्यो यडन्तेभ्य चिचिनो’ इति
चिचिनोरन्यतर, ‘अतो लोप’ ‘यस्य हल’ इत्यञ्छोपय
लोपो, अम्यासस्य ‘नी भञ्जु’ इत्यादिना नीट् न भवति,
‘साम्प्रदायीना निपातन’ इति यानिपकारपचनात् ॥

सन्निपातः—वञ् । तस्य शमनं कोपनं वा सान्निपातिकम्—‘सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्’ इति ठक् ॥

पतङ्गः—‘पतेरङ्गच् पतिणि’ इत्यङ्गच् ॥

पतत्रम्—‘पतेरत्रन्’ इत्यत्रन् ॥

पतत्रिः—‘पतेरक्च’ इति त्रिन्प्रत्ययः अगागमश्च । पतत्रिन्शब्दः पतत्रशब्दादिना मन्त्वर्थे ॥

पातालम्—‘पतिचण्डाम्यामालन्’ इत्यालन् । बाहुष्कादृद्धिः । केचिद्दृष्ट्यर्थमालन् इति पठन्ति । तत् ‘तद्युक्तादित्यण्प्रकरणे कुलालवरुडकर्मारनिपादचण्डालमित्रामित्रेम्यः छन्दसि’ इति चण्डालात् स्वार्थेऽणिवधानादयुक्तम् ॥

पताका—पिनाकादिवेलाकादिर्वा आरुप्रत्ययान्तः ॥

पताकी—मत्वर्थीय इनिः ॥

ब्रीह्यादित्वात् पन्थाः । ‘पनेम्य च’ इतीन्प्रत्ययः, तत्रारस्य च थकारः । ‘पथिमत्थ्यभुक्षामान्’ इति आकारादेशोऽन्त्यस्य सां परे ‘उनोत्सर्वनामस्थाने’ इति पथ्यादीनां इकारस्याकारे सवर्णदीर्घे । ‘थोन्थ’ इति पथिमयोस्यस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने पन्थानां—‘सर्वनामस्थाने’ इति दीर्घे ॥ शसाद्यनादां पथः इत्यादि । ‘भस्य टेल्लोपः’ भसंज्ञकानां पथ्यादीनां टेल्लोपः, इति टिल्लोप । हल्यदो नगोपः पथिभ्याम् इत्यादि ॥

विपथम् । कापथम्—‘कुगतिप्रादय’ इति तत्पुरुषः । ‘कापथ्यक्षयो’ इति पथ्यक्षयोरुत्तरपदयोः कुशब्दस्य कादेशः ॥

त्रयाणां पन्थाः त्रिपथम् । ‘ऋक्पूर्व्वु’ इति समामन्त्रेऽकारस्समासान्तः ‘नस्तद्धिते’ इति टिल्लोपः । ‘पथस्संख्या-

व्ययादे ' इति नपुंसकत्वम् । इदं च परवल्लिङ्गतापवाद इति विपथो देश । विपथा नगरी । इति बहुव्रीहौ न भवति । तथा पन्थानमतिक्रान्तोऽतिपथ इत्यादौ 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यादिना तत्पुरुषेऽपि न भवति । अत्र हि 'द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः' इति परवल्लिङ्गता प्रतिषिद्ध्यते । 'पथस्तख्याव्ययात्पर' इति यदमरहिसेन नपुंसकत्वमुक्तं तदप्युत्तरपदार्थप्राधान्य एव । तथा च तत्र व्याख्यातार — "प्रधानलिङ्गतापवादक्लृबविधानप्रस्तावादिह न भवति— अपथा नगरी उत्पथो देश इति । कथं तर्हि—'व्यध्वो दुरध्वो विपथ कदध्वा कापथ समा ।' इति विपथकापथयोः पुंस्त्वमुक्तम् । तत्रैवं व्याख्येयम्—अस्त्यन्योऽकारान्तः पथिपर्याय पथशब्दोऽर्धर्चादिपाठादुभयलिङ्गः । तेन समासात्पुंस्त्वं" इति । विपथकापथौ पुन्नपुंसके इति चाहु सुभूतिचन्द्रादयः । पठितश्च काण्डशेषे अकारान्त पथशब्द —'पथ.पन्थाश्च मार्गस्स्यात्' इति शाक्यमुनिस्तु—सङ्घाव्ययाभ्या परस्य पथशब्दस्य पुंस्त्वमेवाह तन् 'पथ सङ्घाव्ययात्पर' इति वार्तिकविरोधात् तत्रत्यभाष्यकैस्यट्वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादमरसिंहविरोधाच्च दुस्थम् । अः कृतसमासान्तस्य निर्देशात् 'न पूजनात्' 'किम' क्षेपे 'ननस्तत्पुस्पात्' इति यदा समासान्तो निषिद्ध्यते तदा 'परवल्लिङ्गं इति पुस्त्वमेव—सुपन्था । किंपन्था. । अपन्था इति । 'पूजनात्' इत्यत्र स्त्वो परिगणनात् सत्पथ इत्यादौ समासान्तो भवति । 'अव्ययीभावश्च' इत्यत्र सुपथमिति यदुदहरणं तत्र सुशब्दस्य वैपुल्यमर्थो न पूजति समासान्तलाभः अपथमित्यत्र 'ननस्तत्पुस्पात्' इति निषेधस्य 'पथो विभाषा इति विकल्पनात् समासान्तः । 'अपथं न पुंसकम्' इति ८

पुमस्त्वम् । 'पथ सूच्ययादे' इत्येव सिद्धे हि मृत्रेणेत्या-
शङ्काया वैयम् — 'पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नाय दोष' इति । यत्तू-
क्त अस्त्यनारान्त पथशब्द इति, तत् 'पथो विभाषा' इति
सूत्रविरुद्धम् । सति हि तेन अपथमिति सिद्धयति । न कारा-
न्तेन च अपन्था इति । तर्किक सूत्रेण ॥

पथि जात पन्थक — 'पथ पन्थ च' इति सप्तम्यन्ताज्जा-
तार्थे बुन्, पथश्च पन्थादेश ॥

पथोऽनपेत पथ्यम् — 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति पञ्चम्य-
न्तादनपेतेऽर्थे यत् ॥

पथि साधु पाथेयम् — 'पथ्यतिथि' इति ष् ॥

पन्थान गच्छतीति पथिक । पथिकी — 'पथप्क्न्' इति
द्वितीयान्तात् गच्छतीत्यर्थे ष्क्न् । पित्त्वात् स्त्रिया ङीप् ॥

पन्थान नित्य गच्छतीति विवक्षाया 'पन्थे ण नित्यम्'
इति णप्रत्यये पान्थ । अत एव निर्देशात् णसन्नियोगेन
पन्थादेश ॥

शतपथमधीते वेद वा शतपथिकः । एव पाठिपथिकः ।
'शतपथे पथप्पिक्न्' इति द्वितीयान्तात् अध्येतृवेदित्रो षिक्न् ।
पित्त्वात् स्त्रिया शतपथिकी ॥

पन्थानपन्थान प्रति प्रतिपथम् । 'अव्यय विभक्ति' इत्या-
दिना वीप्सायामव्ययीभाव ॥

पथोऽभिमुखमिति वा प्रतिपथम् — 'लक्षणेनाभिप्रती आभि-
मुख्ये' इति । लक्षण चिह्नम् । तद्वाचिना अभिप्रती आभि
मुख्ये गम्यमाने समस्येते स चाव्ययीभावसमास इति ॥

प्रतिपथमेति प्रतिपथिक, प्रातिपथिको वा—‘प्रतिपथमेति
ठश्च’ इति द्वितीयान्तात् एतौत्यर्थे ठञ्ठञ्चो । प्रतिगत इति
समासेनाभिधानात् नेमो प्रत्ययाविति व्याख्यातारः ॥

सर्वपथ व्याप्नोति सर्वपथीनः । ‘तत्सर्वादे’ इति ख ॥

उत्तरपथेनाहृत गच्छति वा औत्तरपथिक—‘उत्तरपथेनाहृत
च’ इति तृतीयान्तात् गच्छत्याहृत वेत्यर्थे ठञ् । ‘आहृतप्र-
करणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसङ्ख्यानम्’ इति वार्यादिपू-
र्वपदादपि ठञ् भवति वारिपथिक इत्यादि ॥

आजिपथिक । शाङ्कुपथिक—‘अजपथशाङ्कुपथाभ्या च’
इति तेनाहृतमित्यत्रैव विषये ठञ् ॥

स्थलपथेनाहृत मधुक् मरिच वा स्थालपथम्—‘मधुक्मरिच-
योरण् स्थलादिभ्य’ इत्यण् ॥

देवपथ इव प्रतिलुति देवपथ—‘इवे प्रतिकृतौ’ इति
इवार्षे सादृश्ये वर्तमानात् प्रथमान्तात् कन् । तस्य च सदृ-
शस्य प्रतिलुतित्वे सतीति सूत्रार्थः । तदेतदुक्तं भवति—प्रति-
कृतिरूपे सदृशे वर्तमानात् कन्निति ॥

देवपथ इव कश्चित् देवपथ—‘सज्ञाया च’ इतीवार्षे
वर्तमानात् कन् । उभयत्र ‘देवपथादिभ्यश्च’ इति कनो लुक् ॥

परिपन्थशब्दस्तु परिपथपर्यायोऽव्युत्पन्नः । उक्तं च ‘परि-
पन्थ च तिष्ठति’ इत्यत्र वृत्तो ममर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयो-
च्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थं परिपथशब्दपर्याय परिपन्थशब्दोऽ-
स्तीति ज्ञापयति स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्य इति । एव ‘पथ

पन्थाश्च मार्गस्स्यान् ' इति काण्डशेषे परिपर्यायो य पथशब्द उक्त
स नास्तीति प्रतीयेते । सति हि तस्मिन् परिपथशब्दवत् प-
रिपन्थशब्दस्यापि सिद्धे किं ज्ञापनवर्णनेन । 'पन्थो ण नित्यम्'
इत्यत्र प्रत्ययमन्त्रियोगेन पथ पन्थादेशजन्येन प्रकृत्यन्तराभाव एव
घटते ॥

अय कथादावपि ॥

कथे निष्पाके ॥ ८३६ ॥

कथति । चक्राय । कथिता । अकथीत् ॥

काथ । कथित ॥

कथयतीति ष्वादिपाठात् ॥

पथे गतौ ॥ ८३७ ॥

पथति । पपाथ । पेथतु । अपथीत् ॥

पथ । पाथ ॥

पथि गताविति चुराटो ॥

मथे विलोडने ॥ ८३८ ॥

मथति । ममाथ । मेथतु । अमथीत् ॥

माथ । मथ ॥

कथ्यादीनां त्रयाणामेदित्त्वात् 'ह्यचन्त' इति सिचि न वृद्धि ॥

दण्डमाथ धावति टाण्डमाथिक । माथ पन्था दण्ड इव
ऋजुरित्यर्थ । 'माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति' एभ्यो द्वितीया-
न्तेभ्यो धावतीत्यथे ठक् इति ठक् ॥

टु वम उद्गरणे ॥ ८३९ ॥

उद्गरणमन्तर्गतम्य मुखेन निस्तारणम् । अत्र सुधाकर उद्गिरण इति पठन्निपणनात् ऋत इदित्याह ॥

वमति । ववाम । ववमतु — वादित्वान्नित्वाभ्यासलोपो । भागवृत्तौ तु अनयोर्विकल्पेन वेमतरित्युदाहारि । तद्भाष्याद्विपु चिरन्तनग्रन्थेषु कुत्रापि न दृष्टम् ॥

वमिता । अवमीत्—‘ह्यचन्त’ इति सिञ्चि न वृद्धि । विवमिपति । वम्यते । ववन्ति । व्वान्ति । हेरपित्वात् द्वित्वात् ‘अनुनासिकस्य’ इति दीर्घे अनुस्वारे ववाहि अवंवन् ॥

वमयति, वापयति—‘ग्लास्तावनुवमामनुपसर्गाद्वा’ इति मित्त्वविकल्प ॥

वाम —‘नोदात्तोपदेशस्य’ इति वृद्धिनिषेधस्य ‘अचमिकमिव मीनाम्’ इति निषेध ॥

वान्त । वान्तवान्—‘आदितश्च’ इति चकारस्यानुक्तममुञ्चयार्थत्वात् निटायामनिट्त्वमिति वृत्तौ । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपीप्रयोगत्राहुब्ध्यादुक्तमिति हरदत्त । तदेव काश्यपादीनामुदित्पाठप्रत्युक्त ॥

वमथु —द्वित्वादथुच् ॥

भ्रमु चलने ॥ ८४० ॥

भ्रमति । वभ्राम । वभ्रमतु, भ्रेमतु । भ्रेमु । वभ्रमु । वभ्रामिथ, भ्रेमिथ—‘वा जृभ्रमुत्रसाधु’ इति किं

लिटि थलि च सेटि वा एत्वाम्यासलोपो ॥

भ्रमिता । भ्रमिष्यति । भ्रमतु । अभ्रमत् । भ्रमेत् ।
भ्रम्यात् । अभ्रमीत् ॥

शिद्धिपथे 'वा भ्राञ्' इति पक्षे श्यनि भ्रम्यति । भ्र-
म्यतु । अभ्रम्यत् । भ्रम्येत् ॥

भ्राम्यति इति द्विवादी शमादिपठितस्य अनवस्थानार्थस्य
'शमामष्टानाम्' इति दीर्घं ॥

विभ्रमिपति । वम्भ्रम्यते । अनुनामिकान्नत्वान् तुक्—
वम्भ्रन्ति । वम्भ्रान्तः ॥

लोटि ह्रं—वम्भ्रांहे । लडि अवम्भ्रन्—'मोनो धातोः' इति
मकारस्य नकारः ॥

भ्रमयति—अमन्तत्वान्भित्त्वम् ॥

णेऽपि—भ्रमः । 'नोदात्त' इति वृद्धिनिषेधः । प्रयोजनं तु
भ्रमितुं न शक्तः अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति अनन्तस्य
वान्तस्य च ननः परस्योत्तरपदस्य तत्पुरुषे अशक्तौ गम्यमानायां
विधीयमानस्यान्तोदात्तत्वस्याभावः । तेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया-
मत्तम्युपमानाद्ययद्वितीयाकृत्याः' इति तत्पुरुषे तुल्यादिपूर्वपदस्य
विधीयमानः प्रकृतिस्वरो भवति । स च निपातत्वाद्वाद्युदात्तत्वम् ।
अचि तु अच्कावित्यन्तोदात्तमेव ॥

भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा ॥

भ्रान्तः । 'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमम्' इत्यत्र 'देशश्चाक-
र्मजाणां' इति देशस्य कर्मत्वम् । केनानभिधानं तु भवतापेवोप-
पादिनम् ॥

भ्रमण — चलनार्थत्वाद्यच् ॥

भ्रमी — इति शमादिपठितस्य धिनुणि ॥

भ्रमर — ' अतिरमिचमिभ्रमिदेविवाशिवासिम्यश्च ' इति अर-
प्रत्यय ॥

भ्रुमल — अक्षिरोग । ' भ्रमिमस्योरुच्चोपधाया ' इति ऋ-
प्रत्यय, उपधायाश्चोकार ॥

भ्रू — ' भ्रमेर्डू ' इति डू । डित्त्वाट्टिलोप । भ्रुवो । भ्रुप
अजादो ' अचि श्रुधातुभ्रुवा ' इत्युवद् ॥

हे भ्रू इत्यत्र ' नेयडुवड्स्थानावस्त्री ' इति नदीसज्ञानिपेधात्
' अम्भार्थनद्यो ' इति ह्रस्वाभाव । डिट्त्वचनेषु ' डिति ह्रस्वश्च
इति नदीत्वविकल्प डिट्त्वचनेषु इयडुवड्स्थानेष्वीदन्तमूदन्तमिका
रोकारान्त च स्थाख्य वा नदी, स्त्रीशब्द वर्जयित्वा
सूत्रार्थ । तेन नदीसज्ञाया ' आणनद्या ' इत्यादि वृद्धावुवति
च—भ्रुवै इत्यादि । अन्यदा तु केवलमुवडि भ्रुवे इत्यादि ।

आमि स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तयो इयडुवड्स्थानयो ' वामि ' इति
नदीत्वनिपेधविकल्पनात् भ्रूणाम्, भ्रुवाम् इति ॥

भ्रू नाम काचित्तस्या अपत्य भ्रुवेय — ' भ्रुवो वुक्च
इति ढक्, तत्सन्नियोगेन वुगागम ॥

लेखाभेय — ' शुभ्रादिभ्यश्च ' इत्यपत्ये ढक् । ' डे लोपोऽ
कट्टा ' इति डे परे कट्टूर्वाजितस्योवर्णान्तस्याङ्गस्योकारस्य लो
इत्यृकारलोप ॥

अक्षिणी च भ्रुवो च अक्षिभ्रुवम् — ' अचतुर ' इत्यादि
अचि समासान्ते निपातित ॥

भ्रुकुलम् । भ्रूभङ्ग इत्यादौ 'इको द्वसोऽचो गालवस्य' इति
 उगन्तस्याङ्गन्तम्य उत्तरपदे विधीयमानो द्वस्वः तत्रानुवृत्तस्यान्य-
 तरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् भवति । भ्रुकुंसः । भ्रुकुंसः ।
 भ्रुकुटिः । भ्रुकुटिः—इत्यत्र तु पक्षे द्वम्बो भवति । अत्र
 भाष्ये अपर आह—'अकारो भ्रुकुंमादीनां वक्तव्यः । भ्रुकुंसः ।
 भ्रुकुटिः' । इति ॥

क्षर सञ्चलने ॥ ८४१ ॥

क्षरति । चक्षार । क्षरिता ॥

अक्षारीत्—'अतो लान्नस्य' इति वृद्धिः ॥

चिञ्क्षरिपति । चक्षर्यते । चक्षति । चक्षति । अचाक्षः ।

हल्लुच्चादिलोपः ॥

क्षारः । क्षरः ॥

क्षरेजः, क्षरजः—'विभाषा वर्षक्षरशरवरान्' इति जशब्दे

उत्तरपदे विभाषा मतम्या अटुम् ॥

अत्र क्षल सञ्चलने इति क्वचित्पञ्चने । तदपि क्षरिन् ॥

स्यमाद्य उदात्ता उदात्तेन ॥

पह मर्पणे ॥ ८४२ ॥

उदात्तोऽनुदात्तेन् ॥

सहते । सेहे । नहिता । सोदा । ननागदौ इद्वि-

कल्पः । इडभावे दत्वचन्वमृत्वदलोपाः । 'महितहोरोद्वर्गम्य'

इति दलोपे अवर्गस्योरारः ॥

सिसहयिपते—‘स्तोतिण्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सिसाहयिपति—इत्यत्र स्तोतीति नियम बाधित्वा ‘स स्वादि-
स्विदिसहीना ‘च’ इति सत्व भवति ॥

सासहते । सासोढि । सासोढः । पूर्ववत् ढत्वादि ।
सासक्षि—‘पदो वस्ति’ इति कत्वम् । लोटि हेर्धिभावे ढत्व-
दृत्वद्वलोपौत्वेषु सासोढि इति भवति ॥

साहयति । असीपहत् ॥

परिपहते । निपहते । विपहते । ‘परिनिविभ्य’ इति
पत्वम् । इदं च ‘सिवादीना वाऽङ्गुचवायेऽपि’ इति अङ्गुचवाये
विकल्प्यत इति पर्यपहत् । पर्यसहत् । इति ॥

‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इत्यत्र ‘प्राक्सितात्’ इत्यनुवर्तनात् परि-
पिसहिपत इत्यत्र उत्तरखण्डस्य पणि प्रतिषेध एव भवति ।
अत एव ‘प्राक्सितात्’ इत्यनुवर्तनात् तत्र ‘अभ्यासस्य’ इति
योगभेदेन स्थादिष्वेव अभ्यासस्य पत्वमिति क्रियमाणो नियमोऽ-
रिमन् प्राक्सितीये नेति पत्वमभ्यासस्य भवत्येव । तथा च
तत्र वृत्तौ—प्राक्सितीय सुनोत्यादिरेव प्रत्युदाहृत । अत्रियस्तु-
सामान्येन नियममिच्छन्नपत्वमाह । तत् ‘स्तम्भुसिबुसहा चडि’
इत्यभ्यासस्य पत्वनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् वृत्त्यनाञ्जस्याच्च हेयम् ।
परिसोढा इत्यादौ सहे सोऽङ्गुपत्वात् ‘सोढ’ इति पत्व निषि-
ध्यते । परिपासोढि इत्यत्र अभ्यासस्य असोऽङ्गुपत्वान्नायं निषेध ॥

पर्यसीपहत् इत्यादौ ‘स्तम्भुसिबुसहा चडि’ इति ‘परिनि-
विभ्य’ इति पत्व निषिध्यते । अभ्यासात्परस्य तु ‘इण्फो.’
इति भवत्येव ॥

‘दाश्वान् साहान्’ इत्यत्र वृत्तो, साहानिति निपातनम-
स्येत्युक्तम् । यदाह—परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिद्वत्वं च
निपात्यत इति । केच्यटे तु ‘आवृषाद्वा’ इति विभाषित-
णिच इत्युक्तम् । एवं पदमज्ञर्यामपि । अत्र मते तस्य सहेः
परस्मैपदित्वान् कसुर्न निपात्य ॥

सह्यम्—‘शकिसहोश्च’ इति कर्मणि यत् ॥

साहयतीति साहयः—‘अनुपमर्गाछिम्प’ इत्यादिना शमत्ययः ।
शपि गुणायो ॥

साहः । सहः—गाभावेऽच् ॥

सर्वमहा वसुमती—‘सज्ञाया भृतृवृत्ति’ इत्यादिना खच् ।
‘अरुद्विपत्’ इति मुप् ॥

सर्वं महत् इति सर्वसह—‘पूस्सर्वयोर्दारिसहोः’ इति
यथासङ्घादस्य सर्वशब्दे कर्मण्युपपदे खच् ॥

सहिष्णुः—‘अलङ्कृञ्’ इत्यादिनेष्णुच् ॥

सहनः—‘अनुदात्तेतः’ इति युच् ॥

सासहिः—‘सहिवहिलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ’ इति
विकिनोरन्यतरः ॥

सहित्रम्—‘अतिलूधूसूखनसहचरइत्र’ इति करणे इत्र-
प्रत्ययः ॥

पद्—‘सहेष्पप् लुक् च’ इति सहेः पपादेशः, कनिनश्च
लुक् । ‘ष्णान्ता पद्’ इति पद्संज्ञाया ‘पद्भ्यो लुक्’ इति
जदशमोर्लुक् । पण्णाम् इत्यत्र ‘पद्चतुर्म्यश्च’ इति पद्संज्ञ-
कत्वात् आमो नुद् ॥

पण्णा पूरण पठः—‘तस्य पूरणे ड्’ इति पठन्ता-
 त्पूरणे सङ्ख्यानन्तरस्योत्पादकेऽथ गणिनि इति ‘पठ्’ इति कनिपञ्चमम्,
 थुक्’ इति युगागमे ष्टुत्वम् । णिन्वान् खिना—पठ्ठी । अत्र
 तु पूरणो भागो भवति तदा ‘पठाष्टमाम्या न च’ इति स्तार्थे
 नप्रत्यय, चकारादञ्—पाठ् । पठ्ः । यदा तु पूरणो भागो
 मान भवति तदा ‘मानपश्वङ्ग्यो कन्ल्को च’ इति यथाम
 ङ्खान् पठस्य माने कन्, अष्टमन्य लृक् । स च ‘पठा-
 ष्टमाम्या न च’ इति विहितयो जानो । चकाराद्यथाप्राप्ता
 जानो । तेन पठ्कं मानम्, पाठ्म्, पठ्म् इति त्रीणि
 रूपाणि भवन्ति । ‘पूरणगुण’ इति पूरणार्थेन पठीममामनिषेधात्
 ‘तान्युञ्जपठ’ इत्यादिप्रयोगश्चिन्त्य ॥

पठ् दन्ता अस्य षोडश—‘वयमि दन्तस्य ड्’ इति
 दन्तान्तस्य नृवीहो नमि गम्यमाने दनादेश । उगित्त्वान्नुम् ॥

पठ् ददा च षोडश—‘चार्थे ङ्ङ्’ इति ङ्ङ् । ममुच्च
 यान्वाचयेतरेतयोगममाहाराश्रया । तत्र अमानर्थात्ममुच्चयान्वाच-
 ययोर्न समास इति स्थितम् ॥

षोडश—‘सङ्ख्याया विवार्थे धा’ ‘अधिकरणविचाले च’ इति
 धाप्रत्यय । तत्र ‘पप उत्व दत्तदशवामूत्तरपदादेष्टुत्व च’
 इति पपोन्त्यस्य उत्व उत्तरपदादेष्टुत्वम् । ‘यामु वा’ इति वचनान्
 उत्वष्टुत्वे धाप्रत्यये पथे न भवत इति षड्धा इत्यपि भवति ।
 अत्र पकारस्य धाप्रत्यये ‘स्वादिनृ’ इति पठ्त्वाज्जश्च डकार ।
 घकारस्य तु ष्टुत्व ‘न पदान्तात्’ इति निषेधान्न भवति । पदा-
 न्तात् द्वर्गात्परस्यानाम्बार्जिनम्य स्तो ष्टुत्व नेति सूत्रार्थ ॥

रम क्रीडायाम् ॥ ८४३ ॥

अनुदात्तोऽनुदात्तेन् ॥

रमते । रेमे । रेमिपे । रेमिच्चे—क्रादिनियमादिद् ॥

रन्ता । रस्यते । रमताम् । अरमत । रमेत ।

रंसीष्ट । अरंस्त ॥

रिरंमते । रंरम्यते । रंरन्ति । रंरत । प्रकृत्तिग्रहण-
न्यायेन 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप ॥ रंरसि । रंरणि ।
रंरण्य — 'ओश्च' इति नत्वे णत्वम् । रंरंहे इत्यत्र अनुना-
सिकलोपस्यासिद्धत्वान् 'अतो हे' इति लुङ् भवति ॥

अरंरन्—'मोनो धातो' इति नत्वम् ॥

रमयति । अरीरमत् ॥

विरमति । आरमति । परिरमति—'व्याङ्गुरिभ्यो रम' इति
परस्मैपदम् ॥

उपरमति—'उपाच्च' इति परस्मैपदम् । इदं च सार्ध-
रुविषयम् । अरुर्मन्त्वे उपरमति । उपरमते इति, 'विना-
पाऽरुर्मन्त्वात्' इति विकल्पस्योक्तत्वात् । अन्तर्भाविगण्यर्थात्
सरुर्मन् ॥

विरराम । विरेमत् । विरेमिथ, विरेम्य । मलि
'उपदेशेऽऽवन' इति उपदेशेऽऽत्यतराणां मथमथ निरयानित्स्य-
लीप्तिपेधेऽपीह भारद्वाजनिगमादिदूरा भवति ॥

लुटि 'यमरमनमातां सक' इति परस्मैपदपरे सक्, सिच-
श्रेद्, 'इट ईटि' इति सिजलोपः—व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् ॥

रमः । रामः—'ज्वलतिकसन्तेभ्यो ण' इति पक्षे णः । मा-
न्तत्वेऽप्यनुदात्तोपदेशत्वात् वृद्धिनिषेधाभावः ॥

रमणः—नन्द्यादित्वाण्यन्ताल्लुचुः ॥

स्तम्बेरम—'स्तम्बकर्णयोरमिजपोः' इति स्तम्ब उपपदेऽ-
चप्रत्ययः । 'हस्तिमूचकयो.' इति वचनात् हस्तिविषयश्रायम् ।
'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् ॥

रन्ति—'न क्तिचि दीवर्श्' इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ॥
अयमुदिदिति केचित् क्त्वायामिद्धिकल्पमुदाहरन्ति । तन्महान्तो-
न सहन्ते ॥

रन्नम्—'रमेस्तच' इति नप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः ॥

रमतिः स्वर्गः । 'रमेर्नित्' इत्यतिप्रत्ययः ॥

सुरत कामः—'सौरमे क्तः' इति क्तः ॥

सूरतः कृपावान् । 'रमे पूर्वपदस्य च दीर्घः'* इति के
पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

रथः—'हनिकुपि' इत्यादिना कथन् ॥

रथ्या । रथकटथा—'खलगोरथात्' 'इनित्रकटचचश्च' इति
यकटचचौ 'तस्य समूहः' इति विषये । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता ॥

रथस्येदं रथ्यम् । 'रथाद्यत्' 'तस्येदं' विषये यत् ।
अत्र वृत्तौ—'रथाङ्ग एवेप्यते' इति 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तद-
न्तविधिः' इत्युक्तत्वात् परमरथ्यमित्याद्यपि भवति ॥

आश्वरथ — 'पत्रपूर्वादञ्' इति वाहनवाचिपूर्वपदात् रथान्ता-
दञ् । यतोऽपवाद । अयमपि रथाङ्ग एवेप्यते ॥

रथ वहति रथ्यम्—'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति द्वितीया-
न्तात् वहतीत्यर्थे यत् ॥

रथाय हिता रथ्या—'खलयवमापतिलनृपन्नहणश्च' इति
चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् चतुर्थ्यन्नाद्धितार्थे यत् ॥

वामरथस्यापत्य वामरथ्य — 'कुर्वादिभ्यो ण्य' इति ण्य ।
तत्र 'वामरथस्य कण्वादिनत् स्वरवर्जं' इति पठ्यते । तस्या-
यमर्थ — वामरथ्यशब्दस्य गर्गाद्यन्तर्गणस्य यजन्तस्य कण्वादेर्यन्
कार्यं तद्ववति स्वर वर्जयित्वा इति तेन 'यजोश्च' इति
गोत्रेऽभिधीयमाने बहुत्वे विधीयमानो लुगस्यापि भवति—वामरथां
इति । तथा 'यजश्च' 'प्राचा ष्फतद्धित' इति स्त्रिया वि-
धीयमानो ङीप् ष्फश्चास्यापि भवत — वामरथी । वामरथ्यायनी ।
इति । ष्फस्य पित्त्वात् ङीप् । 'हलन्तद्धितस्य' इति यलोप ।
'यस्येति च' इत्यल्लोप । तथा यूनि 'यजोश्च' इति वि-
धीयमानः फगत्रापि भवति वामरथ्यायन इति । 'आपत्यस्य' इति
यलोप तत्रैव 'अनाति' इति निषेघान्न भवति । तथा 'सङ्घाङ्कलक्षणे-
ष्वज्यञिजामण्' इति यजन्तात् सङ्घाङ्कलक्षणेऽपि विधीयमानोऽण् अ-
स्मादपि भवति—वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणातीति । तत्र घो-
पग्रहण चोदितम् । तेन वामरथो घोप इत्यपि भवति । 'आ-
पत्यस्य' इति यलोप । तथा—'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति
गोत्रापत्यवाचिभ्यो यजन्तेभ्य कण्वादिभ्यो विधीयमानोऽण् अस्मा-
दपि भवति—वामरथाः उत्रा इति । 'स्वरवर्जम्' इत्युक्त-
त्वात् 'त्रिन्नित्यादिर्नित्यम्' इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न भवति,
प्रत्ययस्वर एव भवति ॥

पङ्क्तु विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८४४ ॥

अयं शक्तिः शी चानुदात्ता उदात्तेन ॥

मीदति—‘पाघ्राध्मास्थाम्रादाण्ट्श्यर्तिर्मर्तिशदसदा पिवन्नि-
ग्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यैवौशीयमीदा’ इति शिति प्रत्यये परे
यथासह्यात् सेदे सीदादेश ॥

ससाद । सेदतुः । ससत्य । सेदथि—थलि भारद्वा-
जनियमात् इत्प्रक्षे ‘थलि ष सेदि’ इत्येत्वान्यासलोपो । से-
दिव । सेदिम । कादिनियमान्नित्यमिम् ॥

सत्ता । सत्स्यति । सीदतु । असीदत् । सीदेत् । स्यात् ॥

असदत्—टृदिच्चादङ् ॥

सिमत्सति । सासद्यते—भावगर्हाया ‘लुपसद्’ इति यद् ॥

सासत्ति । गडे सिपि ‘दश्च’ इति वा स्त्वम्—असा-
सत्, असासः ॥

सादयति । असीपदत् ॥

निपीदति—‘सदिरप्रते’ इति अप्रतेरिण्णन्तादुपसर्गात्परस्य
पत्वम् । न्यपीदत्—‘प्राक्सिनादङ् यत्रायेऽपि’ इति पत्वम् ॥

निपिपत्सति । न्यपीपदत्—इत्यत्र, ‘स्थादिष्वभ्यासेन च’
इत्युभयत्र पत्वम् । यद्वा—अभ्यासस्य ‘सदिरप्रते’ ‘प्राक्सि-
नादङ् यत्रायेऽपि’ इति पत्वम् । उत्तरस्य त ‘इण् कौ’ इति ॥

निपमाद इत्यत्र तु—‘मन्दिष्वञ्ज्यो परस्य णि’ इति
उत्तरस्वण्डस्य पत्वनिषेधः । निपेदतुः इत्यादौ अभ्यासस्य णेप
सति अभ्यासात्परत्वामावाताय निषेधः ॥

सेदिवान्—‘भापायां सद्वसश्रुवः’ इति भूतमामान्ये वा लिट्, तस्य च क्रमुः । अस्मादेव वचनान् भूतसामान्ये सदादिभ्यो लिङ्गुमीयते । इदं चानुमानं विकल्पेन । अस्य च लिटो नित्यं क्रमुरिति नं तिटां श्रवणम् । नापि लुङो घातुमामान्यविहितस्य सदादिविशेषविहितेनानेन बाधः । न च मदादौ भूतमामान्ये मावकाशस्याम्य लिट् ‘अनद्यतने लट्’ ‘परोक्षे लिट्’ इति भूतविशेषविहिताभ्यां मदादिभ्योन्यत्र सावकाशाभ्यां बाधः, तद्विधानेऽप्यस्यानुवर्तनादिति भाष्यादौ स्थितम् । कादिनि-यमादित्, लङिच्चात्तुम् । ‘सान्तमहत’ इति असम्बुद्धौ सर्वनामस्याने दीर्घे सोः ‘हल्लुच्चाभ्याम्’ इति लोपः । सकारस्य मंयो-गान्तत्वालोपः । मसंज्ञाया वमो मम्प्रमारणे ‘मम्प्रमाराञ्च’ इति परपूर्वत्वे आभेदुपः इत्यादि । मम्प्रमाराणविषये नेडा-गमः प्रवर्तते, पश्चात्त्रिभित्तविवातो भविष्यतीति । हलादौ—‘वसु-स्तंमु’ इत्यादिना दत्वे आसेदिवद्भ्याम् इति ॥

परिपत्—‘मत्सृष्टिप’ इति क्विप् । पर्यच्छब्दस्तु—‘गृपो-दरादित्त्वान् परेः इकारलोपे ॥

पर्यदा कृतं पारिपदकम्—‘कुचालादिभ्यो वुन्’ इति ‘तेन कृतं’ इति विषये वुन् ॥

परिपद इदं पारिपदम्—‘पत्राध्वर्युपरिपदश्च’ इति तस्येद-मर्थेऽन् ॥

परिपदलः—‘रज कृष्यामुतिपरिपदो बलच्’ इति मत्त्वर्थे बलच् ॥

परिपदं ममवेति, तत्र माधुर्वा पारिपद्यः—‘परिपदो ण्यः’ इति योगाभ्यां ‘तं ममवेति’ ‘तत्र साधुः’ इति विषये ण्यः ।

एकदेशविकृतन्यायान्यत्वात् कृतेकारलोपस्याप्येते प्रत्यया भवन्ति ।
तथा च भाष्य 'एओट्' इत्यत्र—पार्पट्टतिरेपा तत्रभवनामि
ति । तथा 'मम्प्रानि पर्पट्टलोक्त' इति भारते वल्च् दृश्यते ।
भट्टिकाये च—पर्पट्ट इति वल्च् ॥

द्विविपत्—पूर्ववत्क्विप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ।
मृषामाट्टिपाठात्पत्वम् । बहुलग्रहणान् लुकि—शुसत् 'दिव उत्'
इति पदत्वे उत्त्वम् ॥

सटः । साट् ॥

निर्पादत्यस्मिन्पापमिति निपाट्—'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् ।
'उपसर्गस्य रनि' इति दीर्घे । तत्रैव 'अमनुष्य' इति-
पर्युदासान् न भवति ॥

निपाटम्यापत्य निपाटकि—'अन इञ्' 'मुधातुरकञ्' इत्यत्र
'यामवट्टनिपाट' इत्यरुडादेश ॥

सट्टु—'दधिष्मिशादमट्टे रु' इति तच्छीलादौ रु ॥

निपत्या—'मत्ताया ममन' इत्यादिना स्त्रियामकर्तरि क्यप् ॥

सट्ट—अमन् ॥

मन्त्रम्—'गुहृविपानिचियामिमदिम्यश्च' इति त्रप्रत्यय । पाप
निरोपति मन्त्रायते—'मन्त्रक्ष' इत्यादिना कण्यचिक्वीर्षाया
त्यप् । कण्य पापम् । मन्त्रादयो वृत्तिविषये पापार्थो इत्युक्तम् ॥

निपट्टर—कामरुर्दमौ । 'नो मदे' इति वरच् ॥

सप्त—मनिन् ॥

सूकरसन्न इमे सौकरसन्ना—‘नान्तस्य टिलोपः’ इत्यादिना
‘अन्’ इति प्रकृतिभावापवाद टिलोप ॥

मादि —‘वसिवपिरान्निधृपिसदिहनिवाशिवदिम्य इन्’ इतीन्-
प्रत्यय । अय तुदादावपि । उभयत्र पाठे प्रयोजनमुञ्छतिवन्ने-
यम् । चुरादौ चायम् ॥

शङ् शतने ॥ ८४५ ॥

अत्र मंत्रेय —शङ् शतने विशीर्णताया वर्णते । शतनं
च विषयभावेन निर्दिश्यते प्रसिद्धत्वादिति ॥

शीयते—‘पात्रा’ इत्यादिना शीयादेश । ‘शदे शिन’
इति शिद्भाविनोऽस्मात्तद् ॥

शशाद । शेट्तु । शशत्थ, शेदिय । शेदिव । का-
दिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्ङिक्ल्पः ॥

शत्ता । शत्स्यति । शीयताम् । अशीयत । शीयेत ।
आशिपि—शद्यात् ॥

अशदत्—ट्टित्त्वादद् ॥

शिशत्सति—शिद्भाव्येव शदिरात्मनेपदस्य निमित्तं न केवल
इति प्रकृतेरतङ्गिमित्त्वात् ‘पूर्वत्सन’ इति न भवति ॥

शाशद्यते । शाशत्ति ॥

शाशद्यति—‘शदेरगतौ त’ इति णो तत्वम् । गतो तु
गा शाद्यति गोपाल्य इति तत्व न भवति । अयमेव गतौ
तत्वप्रतिषेधो गत्यर्थत्वे प्रमाणम् ॥

शदः । शदः ॥

शाद्वलम्—‘नडशादाद्वल्च्’ इति वल्च् चातुरथिन, डित्त्वा-
द्विलोप ॥

शदु —‘ दधिर्त्सिशदमदो रु ’ ॥

शातयतीति शनुः । ‘तृशदिभ्या ङुन्’ इति ङुन् । बाहु-
लवात् णेरलोपो वृद्धचभाषश्रुति प्रत्ययत्क्षणेन णिञ परत्वात्
तत्त्वम् ॥

कुश आह्वाने रोदने च ॥ ८४६ ॥

सदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेत । तथा च व्याघ्रभूति —

अदि हदि म्मन्दिभिदिच्छिदिक्षुक्षीन्

शदि मदि स्विद्यनिपद्यनी सिदिम् ।

तुदि नुदि विद्यति विन्त इत्यपि

पत्नीहि दान्तान दश पञ्च चानि ॥

दिशि दृशि दशिमथो मृशि स्पृशि

रिशि रुशि क्रोशतिमष्टम विशिम् ।

त्रिश च शान्ताननि पुराणगा

पठन्ति पाठेष दशैव नेतरान् ॥ इति ॥

कोशति । चुक्रोश । चुक्रुशतुः । चुक्रोशिव । चुक्रुशिव ।
चुक्रुशिम । कादिनियमाद्विट् ॥

कोटा । कोक्ष्यति । कोरन्तु । अकोशत् । कोशेत् ।
आशिपि—कुश्यात् ॥

अकुक्षत्—‘शल इगुपधात्’ इति क्त ॥

शुकुक्षति । ‘हन्ताच्च’ इति क्त्विम् ॥

चोकुक्ष्यते । चोकोष्टि । ह्यो—चोकृष्टि । धिन्वपत्वष्ट्व-
जस्तानि । ण्डि निष्मिपो—अचोकोद ॥

क्रोगयति । अचुकुशन् ॥

आकोशकः—‘देविकुशोश्रोपमंग’ इति तच्छीलादौ युन् ॥

हे कोष्टो—‘मितनिगमि’ इत्यादिना तुन् । अम्य ‘तृ-
ज्वत्क्रोष्टु’ इति असम्बुद्धौ मर्वनामम्याने तृज्वन्तरूपातिदेशान्—
क्रोष्टा । क्रोष्टारा इत्यादि । शमि क्रोष्टन् । अन्यत्र अ-
जादौ ‘विभाषा तृतीयात्पिचि’ इति तृज्वद्भावविश्रयान्—क्रो-
ष्टा । क्रोष्टुना । इत्यादि । आमि ‘नुमचिरतृज्वद्भावविश्रयो
नुद्वर्षविप्रतिषेधेन’ इति नुटि अनजादित्वान् तृज्वद्भावभावे नामि
दीर्घे—क्रोष्टनाम् इति भवति ॥

क्रोष्ट्री—‘स्त्रिया च’ इति तृज्वद्भाव ॥

‘मतिबुद्धि’ इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वान् आरुष्ट ।
वर्तमाने क्त ॥

क्रोशः । क्रुश—गाभावे इगुपधत्वान् क्त ॥

कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेख-
नेषु ॥ ८४७ ॥

एतदादय क्मन्ता उदात्ता उदात्ते । रुहिस्वनुदात्त ॥

कूचति । इत्यादि ॥

‘कुच शब्दे तारे’ इति पठितस्यापीह पाठ सम्पर्चनादावेव कोच इति ज्वलादिनिबन्धनो णो यथा स्यादिति ॥

बुध अवगमने ॥ ८४८ ॥

बोधति । बुबोध । बोधिता । इत्यादि ॥

बुबुधिपति । बुबोधिपति । बोधित्वा, बुधित्वा—‘रलो व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्प ॥

रुधिस्तराधिर्युधिबन्धिसाधय

रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधि ।

इत्यत्र श्यना निर्देशात् देवादिकस्यैव ग्रहण नास्य । नापि ‘बुधिर् बुधने’ इति वक्ष्यमाणस्य ॥

बोबुद्धयते । बोबोद्धि—‘ज्ञपस्तथो’ इति धत्वे जश्त्वम् । बोभोत्सि—‘एकाचो वशा भप् ज्ञपन्तस्य स्वो’ इति भत्त्वे, ‘खरि च’ इति चर्त्वम् । लोटि हेधिभावे जश्त्वे च—बोबुद्धि । बोबुधानि—‘नाभ्यस्तस्य’ इति गुणनिषेध । लडि तिपि—अबोभोत् । पदत्वात् भपभावो जश्त्व च । सिपि ‘दश्च’ इति वा रुत्वे—अबोभो इत्यपि भवति ॥

बोधयति देवदत्त । अबुबुधत् देवदत्त ‘अणावकर्मकात्’ इति परस्मैपदम् । यदाऽयमणावचित्तवत्कर्तृकस्तदाऽपि ‘बुधयुध’ इति परस्मैपदमेव । न च तत्र युधादिसाहचर्यान् बुध्यतेरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । एव हि बुधिग्रहण व्यर्थं स्यात्, यतो बोधने बोधयते इति दुर्वारम् । न च बोधतिबुध्यत्योरर्थभेद ॥

एवम्—‘दीपजन’ इति लुडि तशब्दे वा चिण्विधावपि श्यन्विकरणे आत्मनेपदिभिश्च साहचर्येऽपि बुध्यतिबोधत्यो द्वयोर्ग्र-

हणमिति—व्यसवोधि, व्यसवोधिष्ट इति द्वयमपि भवति । अस
त्यपि वाऽस्य ग्रहणे न विशेष । यतो देवादिकेनेन व्यसवोधि
व्यसवोधिष्ट इति रूपद्वयं दुर्वारम् ॥

भावादिकर्मणो बुधित्तमनेन । बोधित्तमनेन । इत्यादि ॥

रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ॥ ८४९ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् ॥

रोहति । रुरोह । रुरोहित्य । रुरहित्व । ऋादिनिश्चमादिर् ॥

रोढा—गुणदत्वधत्वष्टुत्वदलोपा ॥

रोक्ष्यति—‘पढो कस्सि’ इति कत्वम् ॥

रोहतु । अरोहत् । रोहेत् । आशिपि—रुहात् ॥

अरुक्षत्—‘शल इगुपवादनित् वस’ ॥

रुरुक्षति । रुरुक्षते । रुरोद्धि । रुरुद्ध —‘दूलोपे’ इति दीर्घ ॥

रुरोक्षि । लोटि—से हो धित्वदत्वष्टुत्वदलोपदीर्घेषु—रुरोद्धि ॥

लडि—अरोरोद् । अरुरुद्धाम् ॥

रोहयति । अरुरुहत् ॥

रोपयति । अरुरुपत् । ‘रुह पोऽन्यतरस्याम्’ इति णौ
पक्षे ह्रस्वस्य पकार ॥

आरुढो वृक्षम् । आरुढो वृक्षः—‘गत्यर्थकर्मण’ इत्या-
दिना कर्तृकर्मणो क ॥

रोहित्—‘दमृरुहियुपिभ्य इति’ इतीति ॥

रोहित । लोहित—‘रुहेरितश्च जी वा’ इतीति । पक्षे
रेफस्य लत्वम् ॥

अलोहितो लोहितो भवति लोहितायते, लोहितायति
 'लोहितादिडाचूम्य क्यप्' इति च्यर्थविषयादच्यन्नात् भव
 त्यथे क्यप् । 'वा क्यप' इति पक्षे तद् ॥

लोहित एव लोहितको मणि — 'लोहितान्मणो' इति मणो
 वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् । लोहितकं कोपेन मुष्
 'वर्णे चानित्ये' इति अनित्यवणे वर्तमानात् लोहितशब्दान्
 स्वार्थे कन् । स्त्रिया 'लोहिताल्लिङ्गबाधन वा' इत्युक्तत्वात्,
 'वर्णादनुदात्तात्' इति डीपा पक्षे कनो न बाधेति लोहितिका
 इति भवति । अन्यदा तु डीम्रकारयो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 कनि द्वस्वे च लोहिनिका इति ॥

लोहितेन रक्तो लोहितक पट — 'रक्ते' इति लाक्षा
 दिना रक्तेऽर्थे वर्तमानात् लोहितशब्दात् स्वार्थे कन् । अत्रा
 स्त्रिया 'लोहिनात् लिङ्गबाधन वा' इत्यस्यानुवर्तनात् लोहितिक
 पटी, लोहिनिका पटी । इत्युभय भवति ॥

रोहिपो मृगभेद । 'रुहेर्वृद्धिश्च' इति टिपचि वृद्धि ।
 स्त्रिया—रोहिणी ॥

कस गतौ ॥ ८५० ॥

कसति । कसाम । कसिता । अकसीत् । अकसीत् ॥
 चिकसिपति । चनीकस्यते । चनीकसीति । चनीकेऽ
 इत्यत्र हेधिन्वे 'धिच' इति मत्रोप । तस्यासिद्धत्वात् 'जतो हे
 इति रुद् न भवति ॥ लटि तिपि 'तिप्यनस्ते' इति मकारस्य
 पदान्नन्वात् दत्वे—अधिनीकत् । सिपि तु 'सिपिधानोस्वा' इति
 स्त्वम् । 'नीगभु' । इत्यम्यासस्य नीक् ॥

कासयति । अचीकसत् ॥

कस्वरः—‘स्थेशभास’ इति वरच् ॥

शब्दकुत्सायां कसने इति गतम् । कुत्रादय उदात्ता उ-
दात्तेतः । सहिस्तु अनुदात्तः ॥

वृत् ॥

ज्वलादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

अथोभयपदिनः.

हिक अव्यक्ते शब्दे ॥ ८५१ ॥

एतद्रादयो गूह्यन्ता उदात्ताः स्वरितेतः ॥

हिकति । जिहिके । हिकिता । हिकिप्यति । हिकतु ।
अहिकत् । हिकेत् । आशिपि—हिक्यात् । अहिकीत् ॥

जिहिकिपति । जेहिक्यते । जेहिकि । ‘स्कोः’ इति
कलोपस्यासिद्धत्वात् अलवूपधत्वान्न गुणः ॥

हिक्यति । अजिहिकत् ॥

हिकते । जिहिके । हिकिता । हिकितासे । हिकिप्यते ।
हिकताम् । अहिकत । हिकेत । हिकिपीष्ट । अहिकिष्ट ॥

जिहिकिपते ‘पूर्वत्सनः’ इति तद् ॥

हिकितम् ॥

अश्वु गतौ याचने च ॥ ८५२ ॥

अश्चति । इत्यादि ॥

अञ्चु गतिपूजनयो इत्यत्रैवोदाहृतम् ॥

अञ्चते । आनञ्चे । अञ्चितासे ॥

अञ्चिचिपते ॥

पूर्वत्र गतौ पाठ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे परस्मैपदार्थे ।
अचु इत्येके इति मैत्रेय । क्षीरस्वामी तु—‘अञ्चु गतौ । अञ्चि
गतौ’ इति द्वौ घातू पपाठ । तत्र इदित्त्वप्रयोजनं अञ्चितः
इत्यादौ न लोपाभावमाहुः । काश्यपमैत्रेयसम्भताकारास्त्वस्य इदित्त्वं
नानुमन्यन्ते । अञ्चू इति पठन् शाकटायनोऽपि उदित्पक्ष एवा-
नुकूल । तेन ह्युदित्स्थान एव उदित्पठ्यते ॥

टु याचृ याञ्जायाम् ॥ ८५३ ॥

याचति । ययाच । याचिता ॥

याचते । ययाचे ॥

यियाचिपते । यायाच्यते । यायाचीति । यायाक्ति ॥

याचयति । अययाचत् । ‘नाग्लोपि’ इति ह्रस्वनिषेध ॥

न याचत इति अयाची । ग्रहादिषु ‘याचृव्याह्वजवदवसा
प्रतिपिद्धानाम्’ इति पाठात् णिनि । प्रतिपिद्धाना नञ्पूर्वाणा-
मित्यर्थ ॥

याचथु—टित्तोऽथुच् । केचित् द्वित पठन्ति । तदापि प्रमा-
णम् । तेन याचित्रम् इत्यपि भवति ॥

याचिनेन निर्वृत्त याचितकम् । ‘अपमित्ययाचिताम्या यञ्चनौ’
इति तृतीयान्तात् निर्वृत्तमित्यर्थे यथासत्त्वात् कन् । अपमित्य-
शब्दस्याव्ययत्वान्न तृतीयाऽस्ति ॥

यार्च्ना—‘यजयाच’ इत्यादिना नह । ‘स्तोश्रुना श्रुः’ इति श्रुत्वम् ॥

याच्यम्—‘यजयाचरुचप्रवचर्चश्च’ इति ण्यति कुत्वनिषेधः ।
‘निठायामनिठः कुत्ववचनं’ इति वार्तिकमने कुत्वस्य नैव प्रसङ्गः ॥

रेट् परिभाषणे ॥ ८५४ ॥

रेटति । रिरेट् । रेटिता ॥

रिरेटिपते । रेरेट्यते । रेरेट्ति ॥

रेट्याति । अरिरेटत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः ॥

रेटते । रिरेटे । रेटिता इत्यादि ॥

रेटित्वा । रेटितः ॥

चते* याचने च ॥ ८५५ ॥

चचति । चचात् । चेतुः । चतिता । अचतीत्—
एदित्त्वान्न वृद्धिः ॥

चिचतिपति । चाचसते । चाचत्ति ॥

चातयति । अचीचतत् ॥

चतते । चेते । चिचतिपते । इत्यादि ॥

चतित्वा । चतितः ॥

चसम्—‘तकिशसिचति’ इति यत् ॥

चतुरः—‘मन्दिवाशि’ इत्यादिनोरच् ॥

न चतुरः अचतुरः । अविद्यमाना वा चतुरा यस्य अच-

तुर, तस्य भाव आचातुर्यम्—ब्राह्मणादिपाठात् प्यब् । 'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात्' इति निषेधोऽत्रैव अचतुरादिपर्युदासात् न भवति ॥

चत्वार—'चेतरुन्' इत्युन् । 'चतुरनुहुहोरामुदात्त' इति सर्वनामस्थाने आभागम । तदन्तविधेरत्रोष्टत्वात् प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः इत्यादावप्याम् भवति । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु 'अम्सम्बुद्धौ' इत्यभागम । अय समास एव । केवलम्य नित्यबहुवचनान्तत्वात्सबुद्ध्यभावात् । आमि 'पदञ्चतुर्म्यश्च' इति नुटि—चतुर्णाम् । अत्रापि तदन्तविधिना परमचतुर्णाम्, इत्यत्रापि नुट्भवति । 'पदञ्चतुर्म्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् यत्र सङ्ख्याया प्राधान्य तत्रैवायमिति प्रियचतुराम् । इत्यादौ अप्रधाने नुण् भवति । चतुर्पु इत्यत्र 'रो मुपि' इति नियमात् न विसर्जनीय । स्त्रियाम्—'त्रिचरो स्त्रिया तिमृचतसृ' इति विभक्तौ चतत्वादेशे, 'अचि र ऋत्' इत्यभादावृकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घापवादे च रेफे चतस्र इत्यादि । 'ऋतेभ्यो ङीप्' इति ङीप् स्वत्वादिपाठात् 'न पदस्वत्वादिभ्य' इति निषिध्यते । चतसृणाम् इत्यत्र 'नुमचिरत् ज्वझावेभ्यो नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुटि अनादिविभक्त्यभावात् न रेफादेश । नामि दीर्घो 'न तिमृचतसृ' इति प्रतिषेधात् भवति । चतत्वादेशस्तदन्तेऽपि भवतीति परमचतस्र इत्यादि भवति । यत्र बहुव्रीह्यादिना समासस्थान्यलिङ्गत्व तत्रापि चतुरर्यस्त्रीत्वाश्रयोऽयमादेशो भवति । प्रियाश्चतस्रो यस्य प्रियचतसा ब्राह्मण प्रियचतस्रावित्यादि । सो अनटादेश । अनार्द 'अचि र ऋत्' । अय परत्वात् पूर्वसवर्णत्व बाधते । 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयो' इति गुण पूर्वविप्रतिषेधेन । तेन अनार्दौ

सर्वत्र रेफ एव भवति । अत्र 'नद्युतश्च' इति कप् सन्नि-
पातपरिभाषया न भवति । कपि हि प्रकृतिविभक्त्योरानन्तर्यं
विहन्यते ॥

प्रियाश्चत्वारोऽस्याः प्रियचत्वाः स्त्री । प्रियचत्वारो—इत्यत्र
अङ्गस्य स्त्रीत्वेऽपि चतुरर्थस्यास्त्रीत्वात् चतस्त्रादेशो न भवति ॥

चतुर्णां पूरणः चतुर्थः—'तस्य पूरणे डट्' इति डटि
'पट्कतिकतिपयचतुरां धुक्' इति धुगागमः ॥

तुरीयम् । तुर्यम्—'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति पूरणार्थे
छयतो, चशब्दस्य च लोपः ॥

तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा—
'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुरीयाण्यन्यतरस्याम्' इति द्वितीयादीन्येकदेश-
वाचिना पष्ठचन्तेन सह वा सम्स्यन्ते इति तत्पुरुषः एकदेशि-
समासः । अन्यदा पष्ठीसमासे भिक्षातुरीयम् । भिक्षाचतुर्थम् ।
इत्यपि भवति पूर्वनिपातभेदः ॥

चतुष्टयम्—'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति अवयवे
वर्तमानायास्सङ्ख्याया अवयविनि तयप् । 'खरवसानयोः' इति
रेफस्य विसर्जनीये 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति तस्य पत्वं घृत्वं
तकारस्य । जसि 'प्रथमचरमतय' इति वा सर्वनामत्वात् चतु-
ष्टये, चतुष्टयाः ॥

स्त्रियां 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीपि—चतुष्टयी ॥

चतुर्भुङ्क्ते—चतुरो वारान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्य-
स्सुच्' इति क्रियाम्यावृत्तिगणने सुच् । 'रात्सस्य' इति

सकारलोप । एकवर्तुकाणा तुल्यजातीयाना क्रियाणा जन्म-
हचान क्रियाम्यावृत्तिगणनम् । स्वाद्युत्पत्ति । स्वरादिषु 'मुच्'
इति पाठात् अत्रयत्वात् सुवृत्क् ॥

चतुःकरोति । चतुःकरोति—'द्वित्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे'
इति कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषा विसर्जनीयस्य कुप्वोर्वा पत्वम् ।
अन्यथा 'कुप्वो क पौ च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीयो ॥

चतुष्कपालम् । चतुष्पात्—'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'
इकारोकारोपधस्य यो विसर्जनीयोप्रत्ययसम्बन्धी तस्य कुप्वो '
इति पत्वम् ॥

अविद्यमानानि विशिष्टानि शोभनानि चत्वारि यस्य स अच-
तुरः । विचतुरः । मुचतुर—'अचतुर' इत्यादिना बहु-
व्रीहावचि निपात्यन्ते ॥

त्रयश्चत्वारोवाऽर्थोऽन्यपदार्थ—त्रिचतुराः । वृत्तिस्वाम्यावृ-
सन्दिग्धेष्वस्य वृत्ति ॥

चतुर्णां समीपभूता उपचतुरा—'सहचयान्वयासन्नादूराधिव-
सहचास्तहचेये' अव्ययादिपूर्वपदानि सहचेयवाचीनि सहच-
समस्यन्ते इति बहुव्रीहिः । 'चतुरोच्यकरणे त्र्युपाभ्यामुपसह-
नम्' इत्यच्ममासान् । चात्वालम्—यत उत्तरवेद्ययां पास-
द्वियन्ते तदुच्यते । 'स्थाचतिमृजेरालच्वालनालीयच' इति य-
सहचात् वाऽऽलन् ॥

चत्वरम्—'उत्तरचत्वर' इति प्वरचि निपात्यते । उप-
दिवृत्तौ 'छद् अपवारणे' इत्यस्य निपातनमुक्तम् ॥

अयं द्वितीयादिश्च पञ्चते । छदति । छदते* । इत्यादि ॥

प्रोथृ पर्याप्तौ ॥ ८५६ ॥

प्रोथति । पुप्रोथ । प्रोथिता । प्रोथते । इत्यादि ॥

पुप्रोथिपति, पुप्रोथिपते । पोप्रोथ्यते । पोप्रोथीति,
पोप्रोत्ति ॥

प्रोथयति । अपुप्रोथत् । ऋदित्त्वान्नोपधादस्वः ॥

‘प्रोथदश्चो न यवसे’† इत्यत्र ‘प्रोथति सूटनि अश्व इवायम-
ग्निः’ इति भट्टभास्करः । अयमेव ‘अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनान्’‡
इत्यत्र—प्रोथय मारय दुच्छुनान् दुरवलितान् । उपसर्गान्तरवि-
कारः । प्रोथृ पर्याप्तिगतौ इत्याह । क्षुरे तु—अपप्रोथनं§ हुंरु-
करणमिति ॥

प्रोथः—‘हलश्च’ इति करणे घञ् ॥

मिदृ मेदृ मेधाहिसनयोः ॥ ८५७-५८ ॥

अयं पाठो देवादीनाम् ॥

मेदति । मिमेद । मेदिता । मेदिप्यति ॥

मिमिदिपति, मिमेदिपति । मिदित्वा, मेदित्वा । मेमि-
द्यते । मेमेत्ति । मेदयाति । अमिमेदत् ॥

मेदते इत्यादि ॥

द्वितीयस्य तु मिमेदत् इत्यादौ कृतोरेकारश्रवणं विशेषः ॥

* चदति । चदते । † तं. स. ४-४-३. ‡ तं. स. ४-६-६. § प्रोथन.

क्षीरस्वामिनस्थान्तावेतौ । भिदादिसूत्रे मेधाशब्द व्युत्पादयन्
न्यासकारो धान्तावाह । भोजराजस्तु मेधि नानुमन्यते । यदाह—
अद्धिधौ रिखिलिखिसिधिमिधिगुधिन्यो* गुणश्चेति । कौमाराश्चात्रैवा-
नुकूला ॥

मेदत इति द्युतादौ स्नेहेने गतम् ॥

मेधु सङ्गमे च ॥ ८५९ ॥

मेधने । मिमेध । मेधिता । मेधते । इत्यादि ॥

मेधा—भिदादित्वाद्ङ् । गृहमेधो देवताऽस्य गृहमेध्यम् ।
गृहमेधीयम्—‘द्यावापृथिवी’ इत्यादिना छयतौ ॥

णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्पयोः ॥ ८६०-६१ ॥

नेदति इत्यादि, मिट्मेदवत् ॥

प्रणेदति—‘उपसर्गात्’ इति णत्वम् ॥

निन्दति इति कुत्साया गतम् ॥

शृधु मृधु उन्दने ॥ ८६२-६३ ॥

उन्दन छेदनम् । शर्धति । शशर्ध । शशृधतु । शर्धिता ॥
शर्धते । शशृधे । इत्यादि ॥

शिर्शार्धिपति । शरीशृन्यते । शरीशर्धि । ‘अपस्तयो’
इति घञे ऋत्वम् । लोटि हौ शरीशृद्धि । लटि तिषि अश

रीशर्त् 'रात्सस्य' इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । सिपि
- जश्त्वे 'दश्' इति वा स्त्वे 'रोरि' इति लोपे
दूलोपे' इति दीर्घ अशरीशाः इत्यपि भवति । एवं सग्नि-
त्तरपि ॥

शर्धयति । अशशर्धत् । अशीशृधत् । 'लृद्धा' ॥

शर्धित्वा, शृद्धा ॥

शृद्धः ॥

एवं मर्धति । इत्यादि ॥

शृधेः वृताडौ पाठः शब्दकुत्सायां क्रियाफलस्य अकृतृगामि-
त्वेऽपि आत्मनेपदार्थः । तथा 'वृद्धचस्स्यसनोः' इति स्यसनोः
लुटि च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थः । तथा पुषा-
दिद्युनादीत्यडर्थश्च । वृतादिश्च द्युताद्यन्तर्गणः । तथा 'न वृद्धच-
श्चतुर्म्यः' इति स्यसनोः परस्मैपद इण्निपेधार्थश्च ॥

बुधिर् बोधने ॥ ८६४ ॥

बोधति । बुधोथ । बोधिता । अबुधत्, अबोधीत्—
'इरितो वा' इत्यद् विकल्पेन ॥

बोधते । बुबुधे । इत्यादि ॥

क्षीरस्वामी तु बुधेत्यनिरितं पपाठ । बोधति इति ज्वलादिः
परस्मैपदी अवगमने गतः । अस्य तशब्दे 'दीपजन' इति चि-
प्नेति अबोधिष्ट इत्येव भवति । तत्र हि देवादिके. नित्यात्म-
नेपदिभिरकर्मकैः साहचर्यात्तादृश एव बुधिर्गृह्यते । तथा 'बुध-
युध' इत्यत्र युधनशर्जनैरकर्मकैः साहचर्यान्नास्य ग्रहः । स्पष्ट
चैनदेवं तत्र वृत्तो । तेन बोधयति बोधयते इति भवति ॥

उ बुन्दिर् निशामने ॥ ८६५ ॥

निशामन चक्षुर्विज्ञानम् । बुन्दति । बुबुन्दे । बुन्दिता ।
अबुन्दत् । अबुन्दीत् । बुबुन्दिपति । बोबुन्द्यते । बोबु-
न्ति । हौं हित्वादनुनासिकलोपे बोबुद्धि ॥

बुन्दते । बुबुन्दे । इत्यादि ॥

उदित्वात् क्त्वाभिद्धिकल्पनात्—बुन्दित्वा । बुन्त्वा ॥

बुन्नम्—नलोपे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वम् ॥

बुद्भुदम्—घर्षे के नलोपे 'कृत्वादीना के द्वे भवत' इति
द्विवचनम् । ष्टोदरादित्वात् हलादिशेष ॥

वेणु गतिज्ञानंचिन्तानिशामनवादित्रग्र- हणेषु ॥ ८६६ ॥

वादित्रग्रहण नाम वादित्रस्य वाद्यमाण्डस्य वादनार्थं ग्रहण-
मिति क्षीरस्वामी ॥

वेणति । विवेण । वेणिता । विवेणिपति । वेवेण्यते
वेवेण्टि । वेणयति । अविवेणत् । वेणते । विरेणे । इत्यादि ।

वेणि । वेणी । इन् । 'यदिकारादक्तिन' इति ङीष्वा ॥

'उत माता महिपमन्ववेनत्'* इत्यत्र भाष्यकारास्तवर्गपक्षमा-
न्तममु पेनु ॥

खनु अवदारणे ॥ ८६७ ॥

खनति । खसान । खनतु — 'गमहनमनखनप्रसा लोपः
 विहृत्यनटि' इत्यनादौ विहृत्युपवालोप । तस्य 'द्विर्वचनेऽचि'
 इति म्यानिमत्त्वात् द्विर्वचनम् ॥

खनिता । खनिष्यति । खनतु । खनत् । खनेत् ।
 आशिपि—खन्यात्, खायात्—'जनमनखना सन्मलो' 'ये
 विभाषा' इत्यात्वम् ॥

घातुपारायणे तु 'लोपो यि' इतिवन् 'ये विभाषा'
 इति वर्णमात्रे निर्देष्टव्ये य इत्यत्वतो निर्देशात् इदमात्र यग्य-
 षोरेव न तु यासुटि इत्युक्तम् ॥

अखनीत्, अखानीत् । चिखनिपति । चङ्खन्यते,
 चासायते । चङ्खन्ति । चङ्खातः—'अनुनासिकस्य' इति दीर्घं
 परत्वाद्वावित्वा 'जनसनसनाम्' इत्यात्व भवति । तत्र सत्प्र-
 हण सनोत्यर्थं, तस्यैव सल्लोके सन सम्भवात् । तेन चिख-
 निपति इत्यत्रात्वाभाव ॥

खानयति । अचीखनत् ॥ खनते । खरुने । इत्यादि ॥

खयम्—'ईच खन' इति क्यपि तत्सन्नियोगेन ईकारेऽ-
 न्नादेशे आट्टण । इ. इ. इति प्रश्तेपेण इकारद्वय विधीयते ।
 एकस्मिन्निधीयमाने 'ये विभाषा' इत्यात्वाभावपक्षे मात्राशोऽमौ
 परेणान्तरङ्गेण चात्वेन बाध्यते । तद्धि यकारादौ बुद्धिस्य एव
 विधानादन्तरङ्गम् । ईकारस्तु त्वप्सन्नियोगेन विधानात् बहि-
 रङ्ग । यदा तु—'ये विभाषा' इति परमतमी तदा आत्व-
 मेव बहिरङ्गम् । इत्वं तु त्वप्सन्नियोगेन विधानादन्तरङ्गमिति
 नार्थः । प्रश्तेपेणात्वबाधनार्थेन इकारान्तरविधानेन । एव च सूत्रेऽपि

इस एव पठितव्य । नन्वेवमेकादेशस्य 'पत्वतुकोरसिद्ध' इत्य-
सिद्धत्वात् इत्वाश्रयस्तुर् स्यात् । नैतत् । पदान्तपदाद्योरेका
देशोऽसिद्ध इत्येव तत्र व्यवस्थापनात् ॥

खनक, खनकी—'शालिपनि प्बुन्' इति प्बुन् । तत्र च
'नृतिखनिरज्जिभ्य' इति परिगण्यते ॥

परित खाता परिखा—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड ॥
प्रायतेऽनेनेति खनित्रम्—अनीत्यादिना करणे इत्र ॥

खात्वा, खनित्वा—उडिस्त्वाडनिट्पक्षे शलादिकित्परत्वात्
पूर्वदात्वम् ॥

निखाय, निखल—'ये विभाषा' इत्यात्व वा ॥

रात्—'यस्य विभाषा' इत्यनित्त्वम् ॥

खन्यतेऽनेन अत्रेणि वा खन—'खनो घ च' इति कर-
णाधिकरणयोर् । चकारात् घञि—आखान । आख
'डो वक्तव्य' इति ड ॥

आखर—'डरो वक्तव्य' इति डर ॥

आखनिक—'इको वक्तव्य' इतीक ॥

आखनिकरक—'इक्वो वक्तव्य' इतीकरक ॥

आखाद्य खनित्रवचना ॥

परिखा भवेत्स्मिन् अस्य वा पारिखेय स्थलम्—'परि-
त्वाया ट्' इति प्रथमान्तात् सम्भावनोपाधिनात् अस्यास्मि-
नित्ये दन् ॥

आगननाति आपु—'आहपरयो खनिशृम्पां डिञ्च' इति
उप्रत्यये डिञ्चादिलोप ॥

मुपम्—‘डिन् गनेर्मुट् चोदात्तः’ इत्यचप्रत्यये डिच्चाट्टिलोपः ।
धातोर्मुडागमश्च ॥

मुत्वे भवं मुख्यम्—‘दिगादिभ्यो यन्’ इति यत्प्रत्ययः ।
इह पाठोऽशरीरावयवार्थः । शरीरावयवस्य तु ‘शरीरावयवाच्चन्’
इत्येव सिद्धः ॥

मुपमिव मुख्या—‘शाखादिभ्यो यः’ इतीवार्थे यः ॥

मुपनो भवं मुपतीयम्—‘मुत्पपार्श्वेनमोर्लोपः’ इति मरादि-
पाठान् छप्रत्यये मन्लोपे यस्येति लोपः ॥

परिमुत्तं भवं पाणिमुख्यम्—‘अव्ययीभावाच्च’ इति न्यः ।
यत्र हि—‘परिमुत्तादिभ्य उपमट् चानम्’ इति वार्तिङ्गम् । तेन
परिस्ताद्रेवाव्ययीभावात्प्रत्ययः ॥

परिमुत्तं वर्तते पाणिमुखिकः मेरुः—‘परिमुत्तं च’ इति
द्वितीयान्तान् अस्माद्धृतेने इत्यस्मिन्नित्यर्थं टक् ॥

गौरमुष्वा नाम ऋचिन्—'नखमुष्वात्संज्ञायाम्' इति स्वाङ्ग-
लक्षणस्य पाक्षिणस्य ढीषो नियेमात् टावेन ॥

अमंज्ञाया तु मुमुस्त्री, मुमुत्वा इत्युभयं भवति ॥

चीवृ आदानसंवरणयोः ॥ ८६८ ॥

चीरति । चिचीय । चीचिता । चिचोचिपति । चे-
चीव्यते । चीचयति । अचिचीवत् । चीचते । चिचीवे ।
इत्यादि ॥

~~चरभातिवाद्यास्य यद्गुगति । अनुदिदित्येके ॥~~

गदिना वरचि वदोपः । चिनोतेवां

चीरमर्नयति परिचते इति वा अर्धे ।
'गद्' इति णिङ् । तत्र 'चीवरादनेने परि-
चृति । अय चृरादो च ॥

पूजानिशामनयोः ॥ ८६९ ॥

चाप । चापिना ॥

चरिणा चिपति । चरीयते—'चाय की' इति गदग-
णता टाचिमात् । टीतोषारगं गुदुग्यमिति म्पित्तम् । चेक-
नियेने चरेति । चेरित ॥ चापयति । अचचापत् ॥

चचाये । इत्यादि । चापिन्ना ॥

चनयवे दिवरां

अपचितः—‘अपचितश्च’ इति निष्ठायामनिट्त्वम्, चिभावश्च
प्रक्षे निपात्यते । अन्यदा—अपचायितम् । ‘क्तिनि नित्यं चिभावो
वक्तव्य’—अपचितिः ॥

चन. अन्नम्—‘चायतेद्वस्वश्च’ इत्यमुनि नुडागमो द्वस्वश्च ।
‘वल्लोप’ ॥

व्यय गतौ ॥ ८७० ॥

व्ययति । वव्याय । व्ययिता । विव्ययिपति । वाव्ययते ।
वाव्ययीति, वाव्ययति । व्याययति । अविव्ययत् ॥ व्यय-
ने । वव्यये इत्यादि ॥

व्ययत इति वितत्यागे नित्यमात्मनेपदी । अय चुरादानन्त ॥

दाशृ दाने ॥ ८७१ ॥

दाशति । ददाश । दाशिना । दिदाशपति । दादाश्यते ।
ददाष्टि । दाशयति । अददशत् ॥ दशते । ददाशे । इत्यदि ॥

दाश्वान—‘दाश्वान्माहान्’ इति षसावद्विधमनिट्त्वं च
नेपात्यते ॥

दाशन्तेऽस्मै इति दाश—‘दाशगोष्ठो सम्प्रदाने’ इत्यनि
निपात्यते ॥

पुरो डाश्यत इति पुरोडाश । तत्प्रचरितग्रन्थोऽपि पुरोडाशः ।
पुरोडाशस्य भरुणरक् ‘मत्स्वश्च शिरोऽसि’ इत्यादिमन्त्र पुरो-
डाशः । पुरोडाशस्य पुरोडाशस्य च व्याख्यानं तत्र भवं वा

पुरोडाशिकम् । पौरोडाशिकम्—‘पौरोडाशपुरोडाशात् छन्
इति प्रत्येः सप्तमीपठचन्ताभ्यामाभ्या भवव्याख्यानयोरर्थयो छन्
अत्रैव निर्देशात् दाशेर्दकारस्य डकार ॥

अस्मादनन्तर स्वामिकाश्यपावयति पठत । तदनार्थं प्रतीयते
यदाह—‘उपसर्गस्यायतौ’ इत्यत्र हरदत्त—अयतिरनुदात्तेत् । इति ।

भेषु भये ॥ ८७२ ॥

क्वचित्तु गताविति पठ्यते । भेषति । विभेष । भेषिता
त्रिभेषिपति । वेभेष्यते । वेभेषिष्टि । भेषयति । अर्वां
पत् । भेषते । विभेषे । इत्यादि ॥

भेषु गतौ ॥ ८७३ ॥

भेषु इत्यपीति भेत्रेय । क्वचित्तु पठ्यते—चलन इति । भ्रेष
इत्यादि पूर्ववत् ।

भ्रेष ॥

अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ ८७४ ॥

असति । असिता । असिसिपति । आसयति । अ
सिसत् । आसते । आसे । इत्यादि ॥

अप इत्येक इति क्षीरस्वामिभेत्रेयौ । शाकटायनस्तूभावापि ॥

स्पश वाधनरुपर्शनयोः ॥ ८७५ ॥

स्पशन अथनमिति स्वामी । ग्रहणश्लेषघोरप चुरादौ ॥

स्पशति । पस्पाश । स्पशिता । अस्पाशीत्, अस्प-
शीत् । पिस्पशिपति । पास्पश्यते । पास्पष्टि ॥

पस्पगा—यद्गुगन्तादचि टाप् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति
न अम्यासस्य दीर्घः ॥

स्पाशयति । अपस्पशत्—‘अत्सृष्टृत्वर’ इत्यादिना अ-
म्यासस्यात्वम् ॥

स्पशते । पस्पशे । इत्यादि ॥

अत्र स्वामी—पप इत्येक इति । तेन पापण्डः पापाण इत्याह ।
दुर्गशाकटायनयोरप्ययमेव पक्षः । अनयोः पाठे ‘प्रति स्पशो वि
मृज तूर्णितमः’* । ‘यतो व्रतानि पस्पशे’† । ‘अपसर्पश्चरस्स्पशः’
‘शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ।’ इत्यादिप्रयोगोऽ-
नुगुणः‡ । पापण्डपापाणप्रयोगस्तु ‘पप अनुपसर्गान्’ इति क-
यादेः भविष्यति । यद्वा—पप बन्धन इति युजादेः । अस्ति
चायं युजादौ । यद्वस्यति चुरादौ पश बन्धन इत्यत्र मंत्रेयः—
पप बन्धन इति युजादावेके पठन्तीति । अत्र स्वामिकादयपाद-
यः—पाशादिदर्शनात् पशति पठन्ति । पाशादयोपि चौरादिकेन
बन्धनार्थेनापि सिद्धाः । पशुशब्दस्तु दृशेर्न्युत्पादयिष्यते ॥

पस इति दन्त्यान्तः मंत्रो धातुः । तस्य पसति इत्यादि ।
पसेर्यद्दृश्यङ्कोः ‘जपजभ’ इत्यादिना अम्यासस्य नुकि पंप-
स्यते । पंपसीतीत्यादि ॥

पंपस्पति—इति कण्ठादेः । दुःखायने इत्यर्थः ॥

पुरोडाशिकम् । पौरोडाशिकम्—‘पौरोडाशपुरोडाशात् षन्’
इति प्रत्येक सप्तमीपठचन्ताभ्यामाभ्या भवव्याख्यानयोरर्थयो षन्
अत्रैव निर्देशान् दाशेर्दन्तारस्य उकार ॥

अस्मादनन्तर स्वामिकाशयपावयति पठत । तदनापं प्रतीयते ।
यदाह—‘उपसर्गस्यायतौ’ इत्यत्र हरदत्त—अयतिरनुदात्तेत् । इति ॥

भेषृ भये ॥ ८७२ ॥

क्वचित्तु गताविति पठ्यते । भेषति । विभेष । भेषिता ।
विभेषिपति । वेभेष्यते । वेभेषिष्टि । भेषयति । आविभे-
पत् । भेषते । विभेषे । इत्यादि ॥

भ्रेषृ गतौ ॥ ८७३ ॥

भेषृ इत्यपीति भ्रेत्रेय । क्वचित्तु पठ्यते—चलन इति । भ्रेषा
इत्यादि पूर्ववत् ।

भ्रेष ॥

अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ ८७४ ॥

असति । असिता । असिसिपति । आसयति । अ-
सिसत् । आसते । आसे । इत्यादि ॥

अप इत्येक इति क्षीरस्वामिभ्रेत्रेयो । शाकटायनस्तृभावापि ॥

स्पर्श बाधनस्पर्शनयोः ॥ ८७५ ॥

स्पर्शन अथनमिति स्वामी । ग्रहणश्लेषयोरय चुरा

इडभावे कसस्य 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहात्मनेपदे दन्त्ये' इति
इत्यादावात्मनेपदे पक्षे लुकि घत्वष्ट्वदलोपदीर्घेषु अगूढ । अ-
गूढाः । अत्र 'तौ' इति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणस्य दन्त्योष्ठच-
त्यापि परिग्रहार्थत्वात् अगुद्वाहि इत्यत्रापि लुग्भवति ॥

अलुकपक्षे दत्वभूपभावकत्वष्ट्वेषु—अद्युक्षत् । अद्युक्षाताम् ।
इत्यादि । 'कसस्याचि' इत्यजादावच्छोप. ॥

कर्मण्येकवचने चिणि—अगूहि । अन्यत्र कर्तृवत् ॥

सनि 'सनिग्रहगुहोश्च' इतीप्पिनपेधे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्व-
श्वादाँ—जुद्युक्षति ॥

जोगुह्यते । जोगुहीति । 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधा-
दूत्वाभावः । जोगोहि—अनजादित्वादूत्वाभावः ॥

गूहयति । अजुगूहत् । ऊदिनि तपरकरणाणो चङ्पवाहस्वत्वं
वाध्यते इति केचिदाहुः । एतद्वाप्यवार्तिकदादौ न दृश्यते । अपरे
तु द्युवते—'निगूह्य गत' इत्यत्र 'ल्यपि ल्युवूर्वात्' इति णेर-
वादेशे कर्तव्ये 'असिद्धत्र' इत्यूलस्यासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थमिति ।
नेतद्युक्तम् । व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । ल्यपि णेरयादेशः,
ऊत्वं तु णावुपधायाः ॥

गुह्यम्—'शासिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यं' इति क्यप् ।
इडभावे ण्यति गोह्यम् ॥

काकेभ्ये गुह्यन्त इति काकगुहाः तिला.—'मूलनिभुजादिभ्य
उपसङ्ख्यानम्' इति क. ॥

गूह्नेऽत्र अनयेति वा गुहा—'गिर्योपधचो.' इत्यह. ।
गूहिः अन्यत्र ॥

दासति । ददास । दासिता ॥

दासते । इत्यादि दाशतिवत् ॥

माह माने ॥ ८८२ ॥

माहति । ममाह । माहिता । माहते । ममाहे । मिमाहि
पते । मामाहते । मामाहि—धित्वदत्वष्ट्वदलोपाः । माहयति
अममाहत् ॥

गूहू संवरणे ॥ ८८३ ॥ .

गूहति । जुगृह—‘ऊङ्प्रधाया गोह’ इत्यजादौ प्रत्यये
ऊकारः । स च गोह इति विकृतनिर्देशात् गुणविषय एव
तेन जुगृहतुः इत्यादौ न भवति ॥

गृहिता । उदिच्चादनिट्प्रत्यये धन्वदत्वष्ट्वदलोपगुणेषु—गोदा
दत्वादिसिद्धत्वात्पूर्वमेव गुण इति दलोपदोर्गप्रसङ्गः ॥

गृह्णियति, घोक्ष्यति—दत्वभ्रभावयोः ‘पद्योः कस्मि’
इति उत्त्वम् ॥

गूहतु । अगूहत् । गृहेत् । आशिषि—गुह्यात् । अगुण-
विषयत्वान् अनादित्वाच्च उत्त्व न भवति । अगूहीत् । इडभावे
‘शल इगुपधात्’ इति क्ये दत्वभ्रभावयोः—अचुक्षत् ॥

गृहते । जुगृहे । गृहिता, गोदा । गृह्णियते, घोक्ष्यते ।
गूहताम् । अगूहत । गृहेत । आशिषि—गृहिषीष्ट । इड-
भावे ‘गिड्ङिञौ’ इति रिच्चाच्च गुणः । अत एव गोहिरु-
पाप्रमद्गात् अनादित्वाभावाच्च उत्त्वं न भवति—गुर्षीष्ट इति ।
अगूहिष्ट ॥

उच्छ्रायः—‘उदि श्रयतियोतिपूद्भवः’ इति वन् । कथं पतनान्तास्ममुच्छ्रयाः’ इति । ‘कृत्यल्युद्ये बहुलम्’ इति वचनान् एरच्’ । एवं च ‘उदि श्रयति’ इति तिपा निर्देशान् यद्गुणान्तात् च्छ्रेश्रयः इति अनेव ॥

विश्रयी—‘जिह्वक्षिविश्रि’ इति ताच्छीलिक इति ॥

श्रीत्वा । श्रितः—‘श्रचुकः किति’ इतीप्तिनेपेधः ॥

कष्टश्रितः—‘द्वितीयाश्रित’ इति समासः ॥

श्रेणिः—‘वह्निश्रिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नि’ इति निः ॥

श्रेणी—कृदिभारत्वात् ङीप् ॥

अश्रेणयः श्रेणय कृता श्रेणीकृताः—‘श्रेण्यादयः कृता-भिः’ इति तत्पुरुष । श्रेण्यादिषु च्ययर्पचनमिति तत्र अतिरिक्तम् ॥

श्री.—‘क्विवचि प्रच्छ्रायनस्तुकटमुनुश्रीणां दीर्घोऽमम्प-रणं च’ इति क्विदीर्घो । इयङ्स्थानित्वात् नदीत्वाभावात् श्रीः इत्यत्र ‘अम्भार्थनद्योः ह्रस्वः’ इति न ह्रस्वः ॥

डिद्वचनेषु ‘डिति ह्रस्वश्च’ इति पक्षे नदीत्वादाटि डेश्रामि । श्रेयै । श्रियाः । श्रियाम् । इत्यादि ॥

अन्यदा इयङि—श्रिये । श्रिय । श्रियि । इति ॥

पटीवहुवचने च, ‘वामि’ इति पक्षे नदीत्वे नुटि श्री-णाम्, श्रियाम् ॥

श्रिमन्यम् ब्राह्मणकुलम् । इत्यत्र भाष्यकारवचनान् श्रीशब्दस्य ह्रस्वः मुमावश्च ॥

गूह्रित्वा, गूह्रा । गूढ ॥

हिक्कादय उदात्ता स्वरितेत ॥

अथाजन्तानुभयपदिन आह—

श्रीञ् सेवायाम् ॥ ८८४ ॥

उदात्त ॥

श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रियु । शिश्रियिथ ।
शिश्राय । शिश्रय । शिश्रियिथ । अचि किति* इयडादेश ।
अन्यत्र वृद्धिगुणौ । अत्र 'असयोगाच्छिट्कित्' इति लिट् कि
त्त्वात् 'अच्युक किति' इति प्राप्तस्येदो निषेधस्य कादिनिष-
मेन वाच ॥

श्रयिता । श्रयिष्यति । श्रयतु । अश्रयत् । श्रयेत्
आशिपि श्रियात्—'अकृत्सार्कधातुभयो' इति दीर्घ । अशि
श्रयत्—'शिश्नि' इति चह । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियद् ॥

श्रयते । शिश्रये । इत्यादि ॥

शिश्रयिषति, शिश्रीपति—'सनीवन्तर्ध' इत्यादिनेङ्किल्प । अनि
दूक्षे 'अज्ज्ञान' इति दीर्घ । 'इको झल्' इति कित्त्वादगुणात्त्वम् ॥

शेश्रियते । शेश्रयीति, शेश्रेति । श्राययति । अशि-
श्रयत्—वृद्ध्यायो । णो कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रीशब्दस्य
द्विवचनम् ॥

श्रायः—'श्रीणी भुवोऽनुपसर्गे' इति घञ् ॥

उच्च्राय — 'उदि श्रयतियौतिपूङ्गव' इति घञ् । कथ
पतनान्तास्समुच्छ्रया ' इति । 'ग्ल्यल्युटौ बहुलम्' इति वचनात्
एरच्' । एव च 'उदि श्रयति' इति तिपा निर्देशात् यङ्गन्तात्
ःच्छ्रेश्रय इति अनेव ॥

विश्रयी—'जिट्शिविश्रि' इति ताच्छीलिक इनि ॥

श्रीत्वा । श्रित—'श्रचुक किति' इतीप्तिनेपेध ॥

कष्टश्रित—'द्वितीयाश्रित' इति समास ॥

श्रेणि—'वहिश्रिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नि' इति नि ॥

श्रेणी—रुदिकारत्वात् ङीप् ॥

अश्रेणय श्रेणय रुना श्रेणीरुता—'श्रेण्यादय रुना-
दिभि' इति तत्पुरुष । श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनमिति तत्र
वार्तिकम् ॥

श्री—'क्विञ्चि प्रच्छ्रयायतस्तुकट्प्रुजुश्रीणा दीर्घोऽसम्प्र-
सारण च' इति क्विञ्दीर्घा । इयङ्स्थानित्वात् नदीत्वाभावात्
हे श्री इत्यत्र 'अम्बार्थनद्यो ह्रस्व' इति न ह्रस्व ।

डिद्धचनेषु 'डिति ह्रस्वश्च' इति पक्षे नदीत्वादाटि डेश्रामि ।
श्रिये । श्रियाः । श्रियाम् । इत्यादि ॥

अन्यदा इयङि—श्रिये । श्रिय । श्रियि । इति ॥

पठीवहुवचने च, 'वामि' इति पक्षे नदीत्वे नुटि श्री-
णाम्, श्रियाम् ॥

श्रिमन्यम् द्राह्मणकुलम् । इत्यत्र भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य
ह्रस्व मुभावश्च ॥

श्मश्रु—‘श्मनि श्रयते डुन्’ इति श्मन्शब्दे उपपदे डुन्
टिलोप ॥

श्मश्रुणः—गमादित्वात् ॥

भृञ् भरणे ॥ ८८५ ॥

एतद्दाटयो नयत्यन्ता अनुदात्ता उभयपदिन ॥

भरति । वभार । नभ्रतु । वभर्ष । वभृव—ऋदि
नियमादिडभाव । पिति गुणवृद्धी । अन्यत्राजादौ यण् ।
भर्ता । भरिष्यति—‘ऋद्धनोस्म्ये’ इतीट् । भरतु । अभ-
रत् । भरेत् । आशिषि भ्रियात्—‘रिड्शयग्लिट्’ इति
रिडादेश । रीडि प्रकृते रिङ्गहणात् ‘अष्टत्सार्कधातुवयो’
इति न दीर्घ । अभर्षीत् ॥

भरते । वभ्रे । भर्तासे । भरिष्यते । भरताम् । अ-
भरत । भरेत । आशिषि भृषीष्ट—‘उश्च’ इति आत्मने
पदविषययो जलाद्यो लिङ्गिचो कित्त्वात् गुण । अभृत—
‘ह्रस्वादङ्गान्’ इति सिचो लोप । सिनाश्रयो गुण ‘उश्च’
इति कित्त्वात् न भवति ॥

विभरिषति—‘मनोवन्त’ इत्यादिना वेट् । इडभावे सनो
नगादित्वात् ‘इको यण्’ इति रिच्चे ‘अञ्जनगमा मनि’
इति दीर्घे । ‘उटोष्टचपूर्वम्य’ इति उत्तरपरत्वयो ‘हलि च’
इति दीर्घे ‘बुभूर्षति । वेभ्रियेत । ‘रीडृत’ इति परत्वा
द्रीडि टने द्विवचनम् । वर्भर्ति । लोटि—‘हेडित्त्वाद्गुणत्वे वर्भृष्टि ।
लटि हल्द्वयदिलोपे—अर्भ । एव रित्रीकोरपि । ‘सनीव-

न्तर्ध' इत्यत्र भरोतिशपा निर्देशान् यद्वाङ् नेद्विष्य इति व-
र्धेरपति इत्येव भवति । अत एव शपा निर्देशान्, आचार्या
शब्दिकरण नेच्छन्तीति मत प्रत्युक्तम् । तथा च वर्धमानमुधा-
करशिवम्बान्यादयो भरोति शपा निर्देशान् 'भृन् भरणे' इति
भोवादिकस्य ग्रहणमिच्छन्ति ॥

भारयति । अरीभरत् ॥ भर्ता

भर्तुर्भावकर्मणी भारम्—उद्रात्रादित्वाद्भृन् ॥

ग्रामभर्ता—यानरादित्वात्ममाम ॥

चार भरतीति चारभर—चारभगेति पचादिपाठाद्भृन् ॥

भृत्सो भरणीय—'भृत्सोमज्ञायाम्' इति क्यपि तुम् । 'स-
पृतीन् विभाषा' इत्युक्तत्वात् ण्यदपि भरतीति सम्भृत्य स-
म्भार्य इति क्यञ्ज्यर्ता भवत । मज्ञायाम् तु ण्यदेव भरति—भा-
र्या इति, पाणिगृहीतीत्यर्थ ॥

सम्भर्यम गत्रामयने हर्त्रिर्त्रिशेष ॥

भृत्सा भरणविशेष—'सज्ञायाम् ममन' इत्यादिना स्त्रिया
भावे क्यप् । 'कर्मणि भृता' इति निर्देशान् भृति इति क्ति-
न्नापि भरति ॥

जात्मम्भरि—'पत्रे अहिरात्मम्भरिश्च' इति उन्प्रत्ययान्तो नि-
पातित । चकारान् कुक्षिम्भरिश्च इति वृत्तो । अत एव च-
कारात् 'ज्योत्स्नाकरम्भमृद्गम्भरयश्चकोरा' इत्यपि निर्गत्यम् ।

त्रिभम्भरः—'मज्ञायाम् भृत्सुभृति' इत्यादिना सन्नि मुपागम ॥

भार—वन् ॥

वशभार वहति वांशभारिक — 'तद्धरति वहत्यावहति भार-
दशदिभ्य ' वशादिपूर्वपदात् भारान्तात् प्रातिपदिकात् द्वितीया-
समर्थान् वहत्यादिष्वर्थेषु ठगिति ठक् ॥

अपो भरतीति अभ्रम्—मूलविभुजादित्वात् क ॥

अभ्र करोति अभ्रायते । 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेनेभ्य कर-
णे' इति द्वितीयान्तात् करणे क्यङ् । करण क्रिया । 'अष्ट-
त्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ ॥

भरु भर्ता—'भृमृशि' इत्युप्रत्यय ॥

वभ्रु—पिङ्गलो नमुलश्च । 'कुभ्रश्च' इति कुप्रत्यये द्वित्वम् ॥

भरत—'पृभृदृशियञि' इत्यतच् ।

द्विदयं जुहोत्यादौ । रुमारान्तो भर्त्सनादौ रुचादौ ॥

हञ् हरणे ॥ ८८६ ॥

हरण प्रापण स्वीकार स्तेय नाशन च । यथा—भार
हरति ग्रामम् । अश हरति । सुवर्णं हरति चौर । पाप
हरतीति । विहाराहारप्रहारादावर्थान्तराभिप्रायान् तूपसर्गवशात् । तत्र
यदा प्रापणमर्थं तदा 'अस्थित च' इति द्विकर्मकोऽयम् ।
तत्रास्य लादय प्रधानकर्मणि भवन्ति—हियते भारो ग्रामम् ।
हर्तव्य । हृतः । मुहुर इति । रुद्योगलक्षणा पठौ द्विती-
यावद्भुभयत्र भवति—हर्ता भारस्य ग्रामस्य इति । 'उभयथा गो-
णिकापुत्र' इति माप्ये उक्तान्तात् गुणकर्मणि द्वितीयाऽपि द्रष्ट-
व्या—हर्ता भारस्य ग्राममिति । हर्तव्यो भारो ग्राम देवदत्तेन
इत्यत्र 'कतृकर्मणा यति' इति प्राप्ता पठौ 'रुत्याना कर्त्तरि

वा' इत्यत्र कृत्यानामिति योगं विभज्य उभयप्राप्ताविति नेति च अनुवर्त्य उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी नेति भाष्ये प्रतिपादनाच्च भवति। स्पष्टं चैनत्तत्र कैश्चिदादौ ॥

हरति । हरते । इत्यादि भरतिवन् ॥

हारयति । अजीहरत् भारं देवदत्तं यज्ञदत्तः देवदत्तेनेति वा । 'हक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुणौ वा कर्मत्वम् । इयं च विभाषा यदाऽयं गत्यर्थोऽभ्यन्तरार्थो वा तदा पूर्वेण नित्ये प्राप्ते कर्मत्वे, अन्यदा त्वप्राप्त इत्युभयत्र विभाषा द्रष्टव्या ॥

हारयति भारम् इत्यत्र प्रापणार्थत्वेऽप्यस्ति गतिप्रतीतिरिति गत्यर्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता । स्पष्टं चैनन् 'हक्रो.' इत्यत्र न्यास-पदमञ्जर्याः । वैय्यट्कारस्य तत्र गत्यर्थत्वमनभिमतमेव । यदाह— 'न वेति विभाषा' इत्यत्र 'हक्रोः' इत्यस्य उभयत्र विभाषोक्तौ प्रत्युदाहरणप्रदर्शने 'विपूर्वो हरतिः गत्यर्थः' इति ॥

सम्प्रहरन्ते राजान इत्यत्र हरतेर्हिंसार्थत्वेऽपि 'न गतिर्हिंसा' इति निषेधस्य 'ह्रवह्योरप्रतिषेधः' इति तद् । अत्र हरदत्तः— अर्थग्रहणसामर्थ्यात् ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिर्हिंसनयो वर्तन्ते त इह गृह्यन्ते इत्युपमर्गवशेन हिंसार्थत्वान् हरतेरप्रतिषेध इत्याहु-रिति । एवं हि अभ्यवहारयति इत्यत्र 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति परस्मैपदनियमो न स्यात् । तथा 'इदमेपामभ्यवहृतम्' इत्यत्र 'क्तोऽविस्मरणे च' इति क्तो न स्यात् । किं च— अर्थग्रहणमन्तरेणाऽपि न्यायत एवान्यानपेक्षया तत्तदर्थ्याभिप्रायिना ग्रहणस्य सिद्धत्वादर्थग्रहणं यथाकथञ्चित्तदर्थ्याभिप्रायिना ग्रहण एव प्रत्युत प्रमाणम् । एवं हि—'उपमानं शब्दार्थप्रवृत्तावेव' इति प्रकृतिग्रहणमप्यर्थवत् । तस्येदं हि प्रयोजनम्—यत्र णि-

हृदय लिखतीति हृल्लेख । हृदयस्य लसो हृल्लास — 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासिपु' इति हृदादेश । तत्र वृत्तौ लेख इत्यणन्तस्य ग्रहण, वनि तु हृदयलेख इति ॥

हृदयस्य शोको हृच्छोक । हृदयशोक । सुहृदयस्य भावकर्मणी सौहृदय, सौहार्द—ब्राह्मणादिपाठात् प्यञ् । एव द्रोहृदय, द्रोहार्दम् । हृदयस्य रोग हृद्रोग हृदयरोग । 'वा शाकप्यन्रोगेषु' इति हृदादेशविभल्प । प्यञि हृद्रावपने 'हृद्रगसिन्वते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धि ॥

सुहृत् । दुहृत्—'सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयो' इति बहुव्रीहौ हृत्स्य हृदादेशस्तभास्तान्त । मित्रामित्राम्याम यत्र सुहृदयो दुहृदय इति भवति ॥

सुहृद सुहृदयस्य च* भावकर्मणा सौहार्दम्—'हायनान्त युवादिभ्योऽण' इत्यण् । 'हृद्रग' इत्युभयपदवृद्धि । 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादिना हृत्स्य हृदाव ॥

हृदयस्य भावकर्मणी हृदम्—युवादिपु 'हृदयासे' इति पाठान् अणि हृदाव ॥

हृदयमस्यास्तीति हृदयालु — 'हृदयाच्चाटुजन्वनरस्याम्' इति मत्वर्थाय आटुच् । तदभावे इनिठनो हृदयी । हृदयिक इति ॥

हरिण — 'शास्त्याहृश्विम्य इनच्' इतीनच् । हरिणी—'जातेरस्त्रीविषयान्' इति डीप् ॥

हरेण गन्वद्भ्यविशेष — 'कृहृम्यामेणु' इत्येणुप्रत्यय ॥

हरित — 'हृदयाम्यामिनन्' इति ञन् ॥

हरिणी ब्राह्मणी—‘वर्णादनुदात्तात्तोपघात्तो न ’ इति स्त्रिया
 षा डीप् तकारस्य च नकार । अय इतनो नित्त्वाद्दुदात्तादिस्तकारो-
 रश्च भवति । डीवभावे टापि हरिता ब्राह्मणी ॥

हरित्—‘हृमृत्सहियुपिभ्य इति ’ इति इतिप्रत्यय ॥

धृञ् धारणे ॥ ८८७ ॥

रति इत्यादि भरतिवत् । ‘वारेरुत्तमर्ण ’ इत्यत्र ‘मृन्
 अनवस्थाने ’ इति तौटादिकस्य ग्रहणमिति न्यासपदमञ्जर्यादिषु ।
 ‘इड्धार्यो ’ इत्यत्राप्यस्येति न्यामे । ‘अव्यायन्याय ’ इति
 नेपातनमपि तस्येति वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

धारयतीति धारय —‘अनुपसर्गाच्छिम्पविन्द ’ इत्यादिना शे
 शपि गुणायो ॥

वमु धारयतीति वमुन्धरा—‘सज्ञाया मृत्तृजि’ इति खचि ‘खचि
 द्वस्वश्च ’ इति द्वस्वत्वे मुमागम ॥

धारा—‘धारा प्रपतन ’ इति भिदादिपाठादडि गुणो दीर्घ-
 त्व च । द्रवद्रव्यनिपातन धारा इति न्यासे । खड्गधाराटावु-
 र्मानात् प्रयोग ॥

धर्म —‘अर्तिस्तुमुहुमृत्क्षिशुभायावापदियसिनीम्यो मन् ’ इति मन् ॥
 धर्मं चरति धार्मिक । ‘धर्मं चरति ’ इति द्वितीयान्ताच्च-
 रतीत्यर्थ ठक् । तत्र ‘अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ’ इत्युक्तत्वात् आ-
 र्मिकोऽपि ॥

धर्मेण प्राप्य धर्म्यम्—‘नो वयोधर्म ’ इति तृतीयान्तात्
 प्राप्येऽर्थे यत् ॥

धर्मादिनपेतमपि धर्म्यम्—‘धर्मपत्यर्थ’ इति यत् ॥

कल्याणो धर्मोऽस्येति कल्याणधर्मा—‘धर्मादिनिष्केवलात्’ इति
वर्मान्तात् बहुव्रीहे अनिच् । अत्र केवलात् इति बहुव्रीह्यादि-
सस्य पूर्वपदस्य विशेषण, तेन पूर्वपदीभवत् केवलादन्यनिरपेक्षात्परो
यो धर्मशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहे इति सूत्रार्थः । तेन परम स्वो
वर्मोऽस्य परमस्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहौ अनिच् न भवति ।
तत्र अन्यसापेक्ष एव स्वशब्द पूर्वपद भवति । ‘सर्वनामस-
ख्ययोरुपसङ्गान्’ इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, आहि-
ताप्रचादेराट्टतिगणत्वात् । यदा स्वो धर्म स्वधर्म, परम स्ववर्मो-
स्येति बहुव्रीहि तदा यद्यपि पूर्वपद केवल भवति, तथाऽपि तत्
परो न धर्मशब्द इति समासान्ताभावः । ‘निवृत्तिधर्मा हि स्थानी’
इत्यत्र निवृत्तिशब्दो बहुव्रीहे पूर्वपद भवन्नान्यमपेक्षत इति के-
वलादस्मात्परो धर्मशब्द इति अनिच् भवति । एव ‘साध्यस-
मानधर्मा धर्मा पक्ष’ इत्याद्यापि निर्वाह्यम् साध्येन समान सा-
ध्यसमान धर्मोऽस्येति ॥

ब्राह्मणस्य धर्मो ब्राह्मणधर्मः । सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मा—
‘धर्मशीलवर्णान्ताच्च’ इति मत्वर्थाय इति । सिद्धे सति वचन
ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥

धृञ् अवचनस्य इतीहेवाग्रे । धृ धारणे इति चुरादौ क्षीर-
स्वामी । तद्भाष्यकारम्यानभिमतम् । यदाह भिदादौ—‘धार-
प्रपतने । धृतिरन्या’ इति । यद्यप्य चुरादि स्यात्, अस्मा-
देवादि धाराशब्द व्युत्पाद्य धारणान्या इति ब्रूयात् । एवं
हि दीर्घनिपातनङ्शोऽपि न भवति । न चास्यास्त्यर्थभेदः ।
तयो न्यासकारहरवृत्तावपि न सहेते । यदाहनु—दीर्घत्व निपा-

तनादिति । तथा—‘अनुपसर्गाञ्छिम्प’ इत्यत्र न्यासे धृञ् हेतु-
मण्यन्त उक्त । पार्यादयस्तूभयथा । यदाह—पार तीर
‘वर्निसमाप्तौ, चुरादिण्यन्त । अथ वा—पृ पालनपूरणयो, हेतु-
मण्यन्त इत्यादि ॥ हरदत्तोपि—वृञ् धारणे । घृञ् अनवस्थाने ।
ण्यन्तौ । विद् चेतनारूपा ननिपाननेषु । चुरादि । ज्ञानाद्यर्थान्यतमो
वा हेतुमण्यन्त इति । यदि धरति चुरादिश्च स्यात्, इतरव
चुरादिण्यन्तौ वेति ब्रूयाताम् ॥

अत्र केचित् ‘कृञ् करणे’ इति धातु पठन्ति । तदना-
पम् । यदाहतु न्यासकारहरदत्तो—‘क कर्त् करति’ इत्यत्र
करतीति व्यत्ययेन शनिति । किं च यद्ययं स्यात् अरुत्
इत्येवमर्थे ‘कृमृष्टस्तिभ्यश्छन्दमि’ इति करोतेरद्विगानमनर्थक
स्यात्, अस्माञ्छि शपि जम्य रूपस्य सिद्धे । ‘छन्दमि
लुहृल्लिट्’ इति लुडादीनामेकत्र विधानान् नास्त्यपेक्षेद ॥

णीञ् प्रापणे ॥ ८८८ ॥

इह प्रापण गमन भवति । नयति । प्रणयति । अन्त-
र्णयति । अन्नशब्दस्याङ्गिविधिणत्वेपूपसर्गत्वमुक्तम् । निनाय-
वृद्ध्यायो । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावात्प्रीशब्दो द्विरुच्यते ॥

निन्यतु —इयद्वस्थानिवद्भावात्प्रीशब्दे द्विरुक्ते पुनरुत्तरखण्डस्येय-
इ भवति । अस्या दशाया मनेकार्चवान् ‘एरनेमाच’ इति यणा
वाधात् इति ‘इट्किट्’ इत्यत्रोपपादिनम् । निनयिथ । निनेथ ।
निन्यथु । निन्य । निनाय । निनय । गुणवृद्धचोरयाथौ ।
निन्यिव—क्रादिनियमादिर् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्प ।

नेता । नेप्याति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीयात् ।
अनेपीत् ॥

निनीषाति । नेनीयते । नेनयीति । नेनेति, नेनीतः ।
नाययति । अनीनयत् ॥

नाययति अजा देवतो यद्गदत्तेन—'नीवहो प्रतिपेध'
इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिपेध । अत्र हरदत्त—यद्यपि नत-
योगीतिरर्थ, तथाऽपि गतिकल प्राणमर्थ इति फलतया गति
प्रतीयते इति मत्वा प्रतिपद्य इति । तथा च केयटेऽजयो यद्
त्यर्थत्वमुक्तं तत्फलतया प्रतीयमानगत्यपेक्षम् ॥

नयते । निन्ये । निन्यिषे । निन्यिष्वे । निन्यिद्दे ।
निन्यिष्वहे । नेतासे । नेप्यते । नयताम् । अनयत ।
नयेत । नेपीष्ट । अनेष्ट ॥

'समाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणन'येषु निम्न । अ-
त्रेभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । समानन पूजनम् । उत्सजनमुत्सेषणम् ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । भृतिर्वहनम् ।
विगणनमृणादे प्रतिनिर्घातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनि-
योग । तत्र समाननाचार्यकरणप्रभृतयो धात्वर्थविशेषणानि ।
अन्ये तु धात्वर्था । ईदृशार्थानपतेस्नह्नुच्चात् । नयते शास्त्रे ।
अर्थान् युक्तिभि र्भिवीर्यत्वं शिष्येभ्य प्रतिपादयतीत्यर्थे । इह
पूजा शास्त्रार्थस्य युक्तिभिस्त्विरीकरणम् । शिष्याणा नैवविधा
प्रतिपादना । पुत्र उट्टानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थे । माणान्
उपनयते । शास्त्रीयेन विधिना आत्मममीष प्रापयतीत्यर्थे ।
नयते शास्त्रे । तत्र प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थे । अत्रायमवर्तते,

कर्मणो धात्वर्थान्नर्भावात् । कर्मकरात् उपनयते । भृतिदानेन
आत्मनः समीपं प्रापयतीत्यर्थः । ऋणं विनयते । निर्यात-
यतीत्यर्थः । शनं विनयते । धर्मादीं त्रिनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

‘कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि’ नयत्यर्थस्य यः कर्ता तत्स्थे शरी-
रैकदेशवानिते कर्मणि कारके सति नयतेः तड्चात् । इह
शरीरं तदेकदेश इति वृत्तो । मन्युं विनयते । कर्तृग्रहणात्
देवदत्तस्य मन्यु विनयतीत्यत्र न भवति । तथा शरीरग्रह-
णात्—गडुं विनयति इत्यत्र न भवति । अयमकथितेप्सित-
तमाम्या द्विकर्मक इत्युक्तम् । तत्र लादयः प्रधाने कर्मणि
भवन्ति । षष्ठी तूमयत्र अप्रधाने, षष्ठे द्वितीयाऽपि । उभय-
प्राप्तीं ऋत्ये कर्तृकर्मणो षष्ठी नेति । सर्वमेतत् धरता-
युक्तमुदाहृतं च । इहापि तथैवोदाहरणं नेयम् । ‘अकथितं
च’ इत्यत्र न्यामे नीवहिहरिजिदग्डीन्प्रस्तुत्य ग्रामादीनामप्यन्ता-
दिवत् क्रियानन्यफलभाक्त्वेऽपि तदविवक्षायां अकथितत्वमुक्तम् । यदाह
—अकथितेष्वेषां ग्रहणं यदा ग्रामादीनामोप्सिततमन्वमनोप्सितमन्त्रं च
न विवक्ष्यते किं तु कर्तुरीप्सितत्वमात्रमेव तदर्थमिति । न्यामो-
द्योने च—अनादीनां ग्रामादीनां चेप्सिततमत्वमविशिष्टमित्युक्तम् ।
तदयुक्तं—तत्र नीवहिहरिणां प्रापणमर्थं इति । तथा च—
‘न गतिर्हिमा’ इत्यत्र भाष्यम्—देशान्तरप्रापणक्रिया बहति-
रिति । तत्रैव वैय्यटे—देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणस्य वाच्यम् ।
तत्र गतिर्नान्तरीयत्वात्प्रनीयते । न त्वसां धात्वर्थं इति । गति-
बुद्धीत्यत्र नीवर्हा प्रकृत्य पदमज्जयोमेतयोः गतिफलं प्रापणमर्थं
इति । तस्मादत्र गनेरधात्वर्थत्वान् अर्तुव्यापारत्वात्तत्फलसंयो-
गाप्यमानत्वेऽपि ग्रामादीनां न कर्मतोपपत्तिः । अनादीनां तु
धात्वर्थवर्तुव्यापारप्रापणफलगतिद्वारेणाप्यमानत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । न

नेता । नेप्यति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीयात् ।
अनेपीत् ॥

निनीपाति । नेनीयते । नेनयीति । नेनेति, नेनीतः
नाययति । अनीनयत् ॥

नाययति अजा देवत्तो यज्ञदत्तेन—' नीवह्यो प्रतिपेध.
इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिपेधः । अत्र हरदत्तः—यद्यपि नेत
योगतिरर्थः, तथाऽपि गतिफलं प्रापणमर्थं इति फलतया गति
प्रतीयते इति मत्वा प्रतिपेध इति । तथा च कैयटेऽनयोः यद्
त्यर्थत्वमुक्तं तत्फलतया प्रतीयमानगत्यपेक्षम् ॥

नयते । निन्ये । निन्यिपे । निन्यिध्वे । निन्यिद्धे ।
निन्यिवहे । नेतासे । नेप्यते । नयताम् । अनयत् ।
नयेत् । नेपीष्ट । अनेष्ट ॥

'संमाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निन' । अक-
त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । संमाननं पूजनम् । उत्सजनमुत्क्षेपणम् ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । भृतिर्वतनम् ।
विगणनमृणादे प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनि-
योगः । तत्र समाननाचार्यकरणप्रभृतयो धात्वर्थविशेषणानि ।
अन्ये तु धात्वर्थाः । ईदृशार्थान्नयतेस्तद्गुचान् । नयते शास्त्रे ।
अर्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रतिपादयतीत्यर्थः । इह
पूजा शास्त्रार्थस्य युक्तिभिस्स्थिरीकरणम् । शिष्याणां निबन्धिना
प्रतिपादना । पुत्रं उदानयते । उदक्षिपतीत्यर्थः । माणवकं
उपनयते । शास्त्रीयेन विधिना आत्मममीपं प्रापयतीत्यर्थः ।
नयते शास्त्रे । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । अत्रायमवर्मकः,

कर्मणो धात्वर्थान्निर्भावान् । कर्मकरान् उपनयते । भृतिदानेन
आत्मनः समीपं प्रापयतीत्यर्थः । ऋणं विनयते । निर्यात-
यतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मादौ विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

‘कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि’ नयत्यर्थस्य यः कर्ता तत्स्थे शरी-
रैकदेशवर्जिते कर्मणि कारके सति नयतेः तद्गुचात् । इह
शरीरं तदैकदेश इति वृत्तौ । मन्युं विनयते । कर्तृग्रहणात्
देवदत्तस्य मन्युं विनयतीत्यत्र न भवति । तथा शरीरग्रह-
णात्—गडुं विनयति इत्यत्र न भवति । अयमकथितेप्सिन-
तमाम्यां द्विकर्मक इत्युक्तम् । तत्र लादयः प्रधाने कर्मणि
भवन्ति । पृष्ठी तूमयत्र अप्रधाने, पसे द्वितीयाऽपि । उभय-
प्राप्तौ कृत्ये कर्तृकर्मणो पृष्ठी नेति । मर्वमेतन् धरता-
युक्तमुदाहृतं च । इहापि तथैवोदाहरणं नेयम् । ‘अकथितं
च’ इत्यत्र न्यामे नीवहिहरिजिदण्डोन्प्रस्तुत्य ग्रामादीनामप्यजा-
दिवन् क्रियानन्यफलभाक्त्वेऽपि तदविवक्षायां अकथितत्वमुक्तम् । यदाह
—अकथितेऽपि ग्रहणं यदा ग्रामादीनामपीप्सिनत्वमनीप्सितमन्त्रं च
न विवक्ष्यते किं तु कर्तुरीप्सितत्वमात्रमेव तदर्थमिति । न्यायो-
द्योने च—अजादीनां ग्रामादीनां चेप्सितत्वमविशिष्टमित्युक्तम् ।
तदयुक्तं—तत्र नीवहिहरीणां प्रापणमर्थं इति । तथा च—
‘न गतिर्हिंसा’ इत्यत्र भाष्यम्—देशान्तरप्रापणक्रिया बहति-
रिति । तत्रैव केच्यटे—देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् ।
तत्र गतिर्नान्नरीयरुत्वात्प्रनीयते । न त्वसौ धात्वर्थ इति । गति-
बुद्धीत्यत्र नीवही प्रकृत्य पदमज्जर्यामितयोः गतिफलं प्रापणमर्थं
इति । तस्मादत्र गनेरधात्वर्थत्वात् अकर्तृव्यापारत्वात्तत्फलसंयो-
गाप्यमानत्वेऽपि ग्रामादीनां न कर्मनोपपत्तिः । अजादीनां तु
धात्वर्थकर्तृव्यापारप्रापणफलगतिद्वारेणाप्यमानत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । न

नेम — 'अर्तिस्तु' इत्यादिना मन् । अस्य सर्वादित्वात्
तत्कार्यं पूर्वशब्दवत् ॥

नीथो यज्ञ — 'हनिकुपि' इत्यादिना क्यन् ॥

नेष्टा—'नयते पुक्' इति तृनि गुणे धातोप्पुगागमः ।
अप्त्रित्वादिना 'ऋनो ङि' इत्यादिना च यथायोगं गुणदीर्घो
सर्वनामस्थाने ॥

हरत्यादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयपदिनः ॥

अथाजन्ताननिटः परस्मैपदिन आह—

धेट् पाने ॥ ८८९ ॥

एतदादयो जयत्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

धयति । दधौ । दधतु । दधुः । दधाथ । दधिथ ।
दधिथ । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति एजन्तो यो धातुरुपदेशे
तस्यात्वमशितिंति सर्वत्राकारे 'आत औ णल' इत्योत्ते वृद्धिः ।
अन्यत्र किङ्कत्यनादावार्धधातुके 'आतो ल्योप इटि च' इत्याहोपः ।
तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवच्चात् धाशब्दस्य द्विर्वचनम् ।
क्रादिनियमादिट्, थलि भारद्वाजनियमादिङ्गिकल्प ॥

धाता । धास्यति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशिपि
धेयात्—'एलिङि' घुमास्थागापानहातिपामाकारस्येकारः किङ्कत्यार्ध-
धातुके लिङीत्येकार । 'दाधाब्बदाप्' 'दाण् दाने' 'देह् रक्षणे'
'डु दान् दाने' 'दो अवस्वण्डने' 'धेट् पाने' 'डु धान्
धारणादौ' इत्येने घुमंज्ञवा 'दाप् ल्यने' 'द्वेप् शोधने'
इत्येनी वनंपित्वा । 'प्रष्टतिभदनुस्तरणं भवति' इत्यात्वेनैजन्तानुकरण

मपि द्वाधारूपमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया नेह प्रसङ्गः ।
एव हि अदाचिति सामान्यग्रणार्थं दैप पित्त्वमर्थवद्भवति ॥

अदधत् । अदधताम्—‘विभाषा घेद्भ्यो’ इति कर्तृ-
वाचिनि लुङि च्छेर्विभाषया चङि ‘आतो लोप इटि च ।
इत्याहोपस्य स्यानिवत्त्वात् ‘चङि’ इति धाशब्दस्य द्वित्वम्’
चङ्भावे सिचि ‘यमरमनमाताम्’ इति सकि सिचश्चेटि अधा-
सीत् । अधासिष्टाम् । इत्यादि । यदा ‘विभाषा घाघेद्
शाच्छाम’ इति घादिभ्य परस्मैपदपरस्य सिचो लुक् तदा
अधात् । अधाताम् । अधुः । इत्यादि । ‘आत’ इति
से जुस् सिञ्जुगन्तात् यदि भवति आत एवेति नियमार्थ-
मिदं सूत्रमित्युक्तम् । यदा कर्मव्यतिहारे तद् तदा—व्यतिथ-
यते । व्यतिट्ठे इत्यादि । ‘आदेच उपदेशे’ इत्यत्र अशितीति
कर्मधारये नन्तत्पुरुष, श एव इन् शित्; न शित् अशित्
इति । तेन ‘यस्मिन् विधिस्तदादावलग्रहणे’ इति इत्सङ्गकश-
कारादावय पर्युदास इति एशि आच्चेमेव भवति । लुङि तु
‘विभाषा वेद्भ्यो’ इति वा चङि अदधत् । अदधे-
ताम् । अन्यदा ‘स्थाच्चोरिच्च’ इति आत्मनेपदपरस्य सिचः
क्वित्त्वे वानोश्चेत्त्वे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति झल्परत्वेन सिचो लोपे
व्यत्यधित । व्यसधिपाताम् । व्यसधिपत् । सिच कित्त्वा-
द्गुणो न भवति । इत्त्वविधानं तु गुणविधानार्थमेव स्यात् ।
‘स्थाच्चोरे’ इत्येकारस्याविधानमपि ह्रस्वादिति सिचो लोपार्थं
न्यवधार्यं च स्यात् । इदं चेत्त्व न सिचीत्युच्यते । किं तर्हि
इकारश्चान्तादेश, सिच्च कित् भवति इत्येतावत् । तेनास्यासि-
ञ्जनिमित्तत्वात् सन्निपातपरिभाषया सिञ्जोपो न स्यादिति नाश-
ङ्कनीयम् । कर्मणि लुङ्चेकवचने अधायि । ‘आतो युक्चि-

षकृतोः' इति युक् । चिणि निति णिति च कृतिपरे आकारान्ताङ्गस्य युगित्यर्थः । द्विवचनादौ चिण्वदिट्पक्षे युक्ति अधायिपाताम् इत्यादि । अन्यदा—अधिपाताम् इत्यादि ॥

धित्सति—'सनि मीमा' इत्यादिना अच इति 'सस्स्या-र्धधातुके' इति तच्च, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति लोपः ॥

देशीयते—'घुमास्थागापाजहातिसा हलि' इति एषां हलादौ विडित्यार्धधातुके परे आकारस्येकार इतीकारे द्विर्वचनम् । दाधेति ईटि आद्गुणः । अन्यदा दाधाति । टाद्धः—'श्राम्यस्तयोरातः' अनयोराकारस्य विडति सार्वधातुके लोप इति लोपे 'झपस्तथो' इति घत्वे जश्त्वम् । 'ईहल्यघो' इतीन्नमत्रैव 'अघोः' इति निषेधान्न भवति । आकारलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषिध्यते । अत एव हि अघ इति टधाति पर्युदस्यते । घयतेस्त्वयं पर्युदासोऽस्माज्झपन्तात्परयोः । असंभवान्न भवति । न च युक्कि सम्भवात्तदर्थोऽयं पर्युदासस्स्यादिति वाच्यम्, दधातो चरितार्थत्वात् । तथा च तत्र वृत्तिः—दधाति तर्जयित्वेति । काश्यपवर्षसेनौ तु अघ इति पर्युदासमिच्छत ॥

दाधति आछोप । दाधेप । दाधासि । दाधेमि । दाधागि । दाध्वः । लोटि हौ—'नसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति अन्त्यस्येकारोऽभ्यासलोपश्च । अत्र लोपस्य शित्वात्सर्वादेशत्वम् । तेन धेहि इति भवति । लडि—अदाधात् । अदाद्धाम् । अदाधुः—'सिजम्यस्त' इति शेर्जुम् नित्यम् । परत्वात् 'लडशशकटायनभ्येव' इति आकारान्तनिबन्धनो विकल्पो नाशङ्क्यः ; अस्मात्परत्वान्नित्यत्वाच्च 'श्राम्यस्तयोरातः' इति

पूर्वमेवाहोपे आशरान्तत्वस्याभावात् । लृटि द्राध्यात्—‘शाम्यस्त’
इत्याहोपः । आशिपि ‘एर्लिटि’ इत्येत्वे द्राधेयात् । लृटि—
अदाधात् । ‘गातिस्था’ इति नित्य मिचो लुरु ‘त्रिभाषा घ्राधेर्’
इति विकल्पस्तु सानुबन्धकनिर्देशात् भवति । अत एव
‘त्रिभाषा धेर्श्वोः’ इति चडपि न भवति ॥

धापयति । धापयते शिशुम् । आत्वे पुर् । ‘पादिपु
घेट उपसङ्गचानम्’ इति ‘निगरणचलन’ इति परस्मैपदं नि-
पिप्यते । अर्द्राधपन् इत्यत्र आकाराश्रयः पुर् तस्योपधात्वसम्पा-
दनेन ‘णौ चडि’ इति द्वस्वस्य निमित्तं न स्यादिति ना-
शङ्क्यम्, ‘मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा’ इति जानातेर्णौ पुकि
ह्रस्वार्थान् मित्त्वविधानाह्लिङ्गान् ॥

उद्भयः । धय—‘पात्राध्याधेर्दृश. शः’ इति उपसृ-
ष्टादनुपसृष्टाच्च कर्तरि शः ॥

स्तनन्धयः । नासिकन्धयः—‘नासिकास्तनयोर्ध्माधेयो.’ इति
खशि मुमागम. । नासिकाया. ‘खित्यनव्ययस्य’ इति द्वस्वश्च ।
घेटः टित्त्वमवयवेऽच्चारितार्थत्वात् स्तनन्धयी इति समुदाये टीव-
र्थम् । अत्र हरदत्त.—स्तनन्धयीत्यत्रैव टीविप्यते । नान्यत्र
इत्याहुरिति । इदं एषप्रत्ययान्तोपलक्षणं इत्येके । तथा च
क्षीरस्वामी—स्तनन्धयी इत्वादीं ङीवर्थ इति । वर्धमानोऽपि—
शुनन्धयी स्तनन्धयीति एषप्रत्ययान्त एव ङीविति ॥

नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः—‘नाडीमुष्ट्योश्च’ इति खश् ॥

शुनिन्धयः—‘खश्प्रकरणे यातशुनीतिलशर्धेष्वनेवेत्तुर्जन-
हातिन्ध उपसङ्गचानम्’ इति शुनीशब्दे उपपदे खश् ॥

घटिन्धयः । खरिन्धयः । खरी गर्दभी । वातन्धयः ।
‘खरीघटिवातेषु’ इति वक्तव्यात् खश् । केचित्तु—खरं
शब्दस्थाने खारीशब्द परिमाणवचन पठन्ति । वातशब्दो भागं
न दृश्यते इति हरदत्त ॥

धारु वत्स मातरम्—‘दाधेदसी’ इति रु । ‘नलोक
व्यय’ इति कर्मणिपठ्या निषेध । तत्र हि उकारोऽं
प्रच्छिप्यते—उ उक इति ॥

धयन्ति तामिति धात्री—स्तनपायिका । ‘ध कर्मणि घ्न
इति घ्न । कर्मणीतीहाभिधेयनिर्देश । पिच्च हीपर्यम् ॥

धीत्वा—‘धुमास्था’ इतीत्वम् । प्रधाय—‘न ल्यपि
इतीत्वनिषेध । ‘ईत्वमवकारादौ’ इति भाष्ये स्थितमिति । वि
प्यपि—धा ॥

सन्धि—‘उपसर्गे घो कि’ इति किप्रत्यय ॥

धीयन्त इति धाना—‘घापृवस्यज्यतिम्यो न’ इति न

धेनु—‘घेट इच्च’ इति नुप्रत्यय, इकारश्च धातोरिति
डिद्धचनेषु डिति द्वस्वश्च’ इति पक्षे नदीसज्ञायामाट्—धेन्
इति । धेन्वाम् इत्यत्र ‘इदुङ्ग्याम्’ इति इकारोकाराम्
परस्य डेरामादेश । धिमज्ञापक्षे गुणादां धेनवे । धेनो
इति । धेनो इत्यत्र ‘अच्च घे’ इति डेरौत्वम्, घेश्चाकार

धेनूना समूहो धेनुकम्—‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ इति ठठि
‘इमुमुक्तान्तात्क्’ इति कादेश । सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते
तेन गोधेनूना समूह गौधेनुकम् इति भवति । ‘जङ्गल्धेनु
रनान्तस्य विभाषितमुत्तर’ इति वृद्धिनिमित्ते तद्धित उत्तरपद

वा वृद्धि, पूर्वपदस्य तु नित्यम् । 'पोटायुवति' इत्यादिना समाम ।
'अधेनूना समूह आधेनवम् । आधेनवम् । इत्यत्र 'धेनोर-
नन' इति ठड्ङिपेधात् प्राग्दाब्यतीय उत्सादिलक्षणोऽञ् ॥

धेनुप्या—अन्कीरता धेनु पीतदुग्धेति यस्या प्रसिद्धि ।
'सज्ञाया धेनुप्या' इति यत्प्रत्यय पुगागमश्च निपात्यते ॥

धेनुर्भविष्यतीति धेनुभव्या—'धेनुर्भव्याया मुप्' इति मुमागम ॥

ग्लै म्लै हर्षक्षये ॥८९०-८९१॥

हर्षक्षयो धातुक्षय । ग्लायति । जग्लौ । जग्लतुः ।
जग्लथ । जग्लथ । जग्ल, लग्लौ । जग्लिव । ज-
ग्लिम । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् ।
ग्लायेत् । आशिपि—ग्लायत्, ग्लेयात् 'वाऽन्यस्य संयोगादे' इति स्थोऽन्यस्य संयोगादेरार्धधातुके किति लिङि वा एत्वम् । अग्ला-
सीत्—सगितौ ॥

जिग्ल्यासति । जाग्लायते । जाग्लेति । जाग्लीतः—
'ई हल्यरो' इति कृति सार्कधातुके श्वाप्रत्ययस्य चाधोरभ्यस्त-
स्य चाकारस्य ईकारविधानात् ईत्वम् । लोटि हेरपित्त्वात् डि-
त्वादत्वम्—जाग्लीहि ॥

ग्लपयति, ग्लापयति । अजिग्लपत् । प्रग्लापयति ।
'ग्लान्नावनुवमा च' इति अनुपसृष्टस्य वा मित्त्वमुक्तम् ॥

सुग्लायतीति सुग्लः—'जादेच' इत्यात्व प्रागेव प्रत्ययो-
त्पत्तेरनेमिच्छिमिति 'आतश्चोपसर्गे' इति उपसृष्टादाकारान्ताद्विहि-
त. को भवति ॥

ग्लान.—‘संयोगादेरातोघातेर्यण्वतः’ इति निष्ठानत्वम् ॥

ग्लान्तुः—‘ग्लानिस्त्यश्च ग्नु’ ॥

मुग्लानं भवता—‘आतो युच्’ इति ईपदादिषु ऋच्छ्राच्छ्र-
र्थेषूपपदेषु युच् ॥

स्त्रिया ग्लानि —‘ग्लान्म्याज्याहात्वारिम्यो नि’ इति नि. ॥

ग्लौः—‘ग्लानुदिभ्यां ङौ’ इति ङौ ङित्त्वान् ङित्त्वात्
‘च्यिरव्ययम्’ अय च्यन्त एवाव्ययमिति नियमात् ‘कन्मे-
जन्त’ इत्यययन्वाभावान् । तेन ग्लौ । ग्लौव । इत्यादि
यथामंभवं नेयम् ॥

एवं म्नायति इत्यादि । म्ने गात्रविनामे इति क्वचित्पठ्यते ।
गात्रविनाम. कान्तिहानि ॥

द्यै न्यकरणे ॥ ८९२ ॥

न्यङ्गविधान इति क्षीरस्वामी । न्यङ्गं कुम्भिताङ्गमिति च ॥
घायति । द्यौ । इत्यादि म्नायतिवत् ॥

द्रे स्वप्ने ॥ ८९३ ॥

ध्रे तृप्तौ ॥ ८९४ ॥

ध्ये चिन्तायाम् ॥ ८९५ ॥

द्रायति । ध्रायति । ध्यायति । इत्यादि म्नायति वत् ।
‘मृष्टिगृष्टि’ इत्यादिषु ‘द्रा रुत्माया गतौ’ इत्यादादिभ्यस्य
म्रह्गमिति वृत्तौ ॥

निद्रा—‘आतश्रोपसर्गे’ इत्यङ् ॥

अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति । निद्रायते । ‘लो-
हितादिडाज्म्य क्यप्’ इति लोहितादेरावृत्तिगणत्वात् अस्मात्
ञ्वचर्थे भवत्यर्थे क्यप् । ‘वा क्यप’ इति पक्षे तङ् ।
निद्राशब्दो वृत्तिविषये तद्धति वर्नते इति न्यासवैय्यटपटमञ्ज-
र्यादिषु । निद्रातीति निद्र ‘आतश्रोपसर्गे’ इति कर्तरि
क । अस्माद्वा क्यप् । उक्त चेत् ‘द्रा कुत्साया गतो’ इत्यत्र
आत्रेयेण ॥

निद्राण —अङ्मकत्वात् कर्तरि निष्ठा ‘सयोगादे’ इति
निष्ठानत्वम् ॥

निद्रित —इति तारकादेरावृत्तिगणत्वात् इतच् ॥

मुट्ट ध्यायतीति सुधी —‘ध्यायते सम्प्रसारण च’ इति कि-
प्सम्प्रसारणयो ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति परपूर्वत्वे ‘हल्’ इति दीर्घे ।
सुधिर्यो इत्यादौ ‘एरनेकाच’ इति यण ‘न भूसुधियो’ इति
निषेधात् ‘अचि श्रुधातु’ इतीयङ् ॥

व्यात —‘सयोगादे’ इति निष्ठानत्व ‘न ध्याख्या’ इति
निषिद्यते ॥

धीवा—‘ध्याप्यो सम्प्रसारण च’ इति क्निषि सम्प्रसारणे
परपूर्वत्वदीर्घत्वे । स्त्रियाम्—‘वनोरच’ इति ङीव्रिफयो —धीवरी ॥

रै शब्दे ॥८९६॥

रायति । ररो । इत्यादि पूर्ववत् ॥

कीर्तिं रायतीति कीर — 'सुपि स्थ' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्क । एवमीदृशोऽन्येऽपि निर्वाह्या ॥

रा दान इत्यदादौ ॥

स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः ॥ ८९७-९८ ॥

एको दन्त्यादि । अपरो मूर्धन्यादि । पोपदेशलक्षणपर्युदास एक एव गृह्यते, उभयो पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्रार्थयो यथासङ्घ न भवति, पृथगनिर्देशात् ॥

स्यायति । तस्यो इत्यादि ग्लेवत् । पोपदेशस्यापि 'धात्वादे पस्य' इतीदमेव रूपम् । प्रयोजन तु तिष्ठ्यासति । अतिष्ठ्यपत् इत्यादावदेशसकारत्वात् पत्वम् । यत्तु—मेत्रेयसम्प्रसारकाद्यपादिभिरुक्त—पुन पाठफल 'धात्वादे पस्य' इति सत्त्वाभाव इति—तन् 'अनूदन्त्यपरा सादय पोपदेशा' इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्ष्यम् । पाठे पोपदेशाना प्रयोगे सादित्वाद्दन्त्यपरत्व हि लक्षण, व्यापेन च नाम लक्षणेन भवितव्यम् ॥

प्रस्तीतः । प्रस्तीम । प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमवान्—'स्त्य प्रपूर्वस्य' इति निष्ठाया सम्प्रसारणे परपूर्वत्वदीर्घत्वयो 'प्रस्त्यो-न्यतरस्याम्' इति प्रोपसृष्टादस्मात्पराया निष्ठायास्तकारस्य पक्षे मकार । मकाराभावे 'सयोगादे' इति निष्ठानत्वस्य 'स्त्य' इति सम्प्रसारणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् कृते च तस्मिन् यण्वत्त्वाकारान्तत्वयोरभावाद्प्रसङ्ग । प्रस्त्य इति लुक्त्वव्ये 'स्त्य प्रपूर्वस्य' इति 'वचन मशब्दो यस्माद्भातूपसर्गममुदायात्पूर्व इत्या

श्रयणायेम् । तेन प्रसंस्तीत इत्यादावन्योपमर्गव्यवधानेऽपि प्रसा-
रणं भवति । मत्वं तु 'प्रस्त्यः' इति निर्देशात् व्यवहिते न
भरति । स्त्यानः, संस्त्यान इत्यादौ प्रस्त्याभावात् सम्प्रसारणम् ।
नापि मत्वम् । सम्प्रसारणविधौ पोपदेशोऽप्ययं स्त्यारूपो गृह्यते
इति वृत्त्यादौ । तेन तस्यापि निष्ठायामुक्तान्येवोदाहरणानि द्रष्ट-
व्यानि । येऽस्य मत्वं नेच्छन्ति तेषां स्त्यारूपमापन्नयोर्द्वयोः
ग्रह इति वृत्त्यादिमहाग्रन्यविरोधश्च । न चास्त्यस्य 'प्रकृ-
तिवदनुकरणं' इति स्त्यारूपत्वं, यतस्त्वेप्रकृतावेव सत्त्वं नाम्यु-
पगम्यते ॥

स्त्यायति मंहन्यतेऽस्यां गर्भे इति स्त्री—'संस्त्याने स्त्यायते-
डूट्' इति डूटि डित्त्वाट्टिलोपे वल्लिलोपे च टित्त्वात् डीप् ।
द्विवचनाद्यनादौ 'स्त्रिया' इतीयडि—स्त्रियो इत्यादि । अम्श-
सोस्तु 'वाम्शामोः' इतीयद्विकल्पनात्—स्त्रीम् । स्त्रियम् । स्त्रियः ।
स्त्रीः इति प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोपि भवति । 'नेयहुवड्'
इत्यत्र अस्त्रीति निषेणान् इयड्स्थानत्वेऽपि नदीत्वात् स्त्रिये ।
स्त्रियाः । स्त्रियाम्, इत्यत्र 'आण्णद्या' इति द्विवचनस्या-
डागमो 'डेराम्' इति डेराम् भवति । नया स्त्रीणाम्
इत्यत्र 'दस्वनदी' इति नुड्भवति । तथा हे स्त्रि इत्यत्र 'अम्वा-
र्येनद्योः' इति दस्वो भवति ॥

स्त्रियाः सम्बन्धे सर्वे स्त्रेणम्—'स्त्रीपुंमाम्यां नञ्स्त्री
भयनात्' आम्या ययाम्ङ्ङ्चं प्राग्भयनीयेष्वर्थेषु तत्तदर्थानुसूत्रममर्थ-
विभक्तिभ्यां 'नञ्स्त्री' इति नञ् ॥

स्त्रीत्वम् । स्त्रीता—'आ च त्वात्' इति चकारेण त्वतलोऽरम्य-
नुज्ञानान् त्वतर्थे । 'स्त्रीन्माभूम' इति भाष्यकारप्रयोगात् वति-

स्माद्युः । 'स्त्री पुंवच्च' इत्यादिनिर्देशस्य प्रयोगापेक्षत्वाद्वा । अत्र विषये 'बाधकान्येव निपातनानि' इति नञ्स्त्रिंशो वतिना बाधेते । यथा 'मर्वनाम' इत्यत्र णत्वम् ॥

परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः—'परस्त्रीपरशुं च' इति शिवादिपाठात् अपत्ये अण् परशुभावश्च ॥

पारस्त्रिण्यः—पठचन्तादपत्येऽर्थे 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' इति दकीनडादेशोऽन्त्यस्य । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

कुस्त्रिया भावः कर्म वा कौस्त्रम्—युवादित्वादण् । एवं सौस्त्रम् । दौस्त्रम् ॥

स्त्रीतरा, स्त्रितरा—'नद्या शेषस्य' इति द्वस्यो वा । सूत्रार्थश्रेलत्वाद्वा द्रष्टव्यम् ॥

स्तूपः उच्छ्रायः—'स्त्यः सम्प्रसारणमुच्च' इति पप्रत्ययः । प्रसारणपूर्वत्वे तस्य चकारस्य उकारो दीर्घश्च । ऊचेत्येव वक्तव्ये दीर्घविधानं इत्यस्यापि श्रवणार्थम् । तेन स्तूप इत्यपि भवति ॥

खै खदने ॥ ८९९ ॥

खदनं स्थंयं हिमा च । खायति । चयौ । खाता । इत्यादि ॥

क्षै जै पे क्षये ॥ ९००-९०२ ॥

क्षायति । चयौ । क्षाता । इत्यादि ॥

क्षामः । क्षामवान्—'क्षायो मः' इति निष्ठानो मः ॥

णौ क्षपयति । अयं मिदिति वयादौ घनतावुक्तम् ॥

एवं जायति । जर्जौ । जाता । सायति । ससौ । साता । इत्यदि । 'धुमास्या' इत्यत्र साग्रहणेन स्यनेः ग्रहणं नास्येति आशीलिङि 'एलिङि' इत्येत्वाभावात् मायात् इति भवति । अत एव सायते । मामायते । इत्यादौ 'धुमास्या' इतीत्वं न भवति । तथा च तत्र न्यासे—ग्रामादाग्रहणेप्यविशेषमुक्त्वा 'पो अन्तर्कर्मणि' इत्ययमेवोपात्तः । तथा च तन्त्रान्तरे—'स्यास्यनिजहातिमाति' इति स्पष्टः 'पो अन्तर्कर्मणि' इत्ययमेव निर्दिश्यते । 'विभाषा ग्रथिद् शाच्छास' इति मिचो लुम्बिधावपि श्यन्विऊरणाम्या साहचर्यात् स्यतिरेव गृह्यते इत्यस्मात् मिचि सकि च असासीत् इत्येव भवति ॥

सिपासति—आदेशमकारत्वात् पत्वम् ॥

सापयति । अमीपपत् । 'शाच्छामा' इति युम्बिधावपि श्यन्विऊरणाम्यां शाच्छासाम्यां साहचर्यात् स्यतिरेव गृह्यते इत्यस्य पुगेव भवति ॥

केचिद्गुं दन्त्यादि पठन्ति । तत् पोपदेशलक्षणविरोधाद्दुपेक्ष्यम् ॥

कै गै शब्दे ॥ ९०३-९०४ ॥

इह शब्दः शब्दविशेषः । उक्तं चैवं स्वामिना ॥

कायति । चकौ । काता ॥

काकः—'इणभीरु' इति क्त् ॥

गायति । जगौ । गाता । इत्यादि । 'धुमास्या' इत्यत्र

‘गामादाग्रहणेष्वविशेष’ इति लक्षणिकगारूपस्य गायतेरपि अणात् आशीर्लिङि एत्वे गेयान् इति भवति ॥

‘गातिम्भा’ इत्यत्र ‘गापोग्रहणे इष्णिवत्पोग्रहणम्’ इवृत्तावुक्तत्वात् अस्मात् सिचो लुगभावात् अगासीत् इति भवति

गाथक । गायन — ‘गस्यन्’ ‘ण्यट्’ इति कर्तरि थक् ण्यट् च । ण्युटो णित्वात् ‘आतो युर्’ इति युर् । टित्वात् स्त्रि गायनी ॥

वासरूपेण ण्युट् तृचो — गायकः । गाता । इति भवति उद्गाता । तस्य भावकर्मणी — औद्गात्रम् ‘उद्गात्रादिभ्योऽन्’ इत्यन् ॥

माम गायतीति सामगः — ‘गापोष्टर्’ इति कर्मण्युपपदे ट् टित्त्वान् स्त्रिया सामगी ॥

गीत्वा । गीतम् । ‘गुमात्या’ इतीत्वम् ॥

प्रगीति — ‘स्यागापापन्तो भावे’ इति स्त्रिया भावे क्तिन् ‘स्त्रिया क्तिन्’ इत्येव मिद्धे पुनर्वचन ‘जातश्रोपमर्गे’ इत्यो वाधनार्थम् ॥

गाथा पञ्चविशेष — ‘उपिक्रुपिगाथिभ्य कथन्’ इति कथन्

अपगथ प्रातम्मनम्, मोमो वा । ‘निशीथगोपीयावगथा इत्यपपूर्वादस्मात्थनि घातोर्भ्रवत्त्वं च निपात्यते ॥

उद्गीथ — ‘गश्रोदि’ इति उद्गुपमृष्टात् कथन् । ‘गुमाभ्य इतीत्वम् ॥

श्रै स्त्रै* पाके ॥ ९०५-९०६ ॥

इह पाको विद्धित्तिः । तथा च 'शृतं पाके' इत्यत्र
वृत्त्यादावुक्तम् ॥

श्रायति । शश्रो । श्राता ॥

स्त्रायति । सस्त्रो । स्त्राता । इत्यादि ग्लायतिवत् ॥

अपयतीति घटादित्वात्पाके मित्त्वम् । अन्यत्र—श्रापयति ।
स्वेदयतीत्यर्थः ॥

शृतं क्षीरम्—'शृतं पाके' इति के शृभावो निपात्यते ।
अत्र पाको विद्धित्तिः तत्फलको व्यापारश्च । तत्र तत्फलके
व्यापारे णिचमन्तरेण वृत्तेरभावात् श्रेपरप्ययं शृभाव इति शृतं
क्षीरं देवदत्तेन इति भवति । तथा च तत्र वार्तिकम्—'श्रा-
अप्योः शृभावो निपात्यते' इति । यस्तु श्रेषोर्णाचि श्रपिशब्दः
न तस्यायमादेशः, पाक इति वचनात् । अत्र पाचनार्थः पा-
कस्तु गुणभूतः । अयं च शृभावो व्यवस्थितविभाषावि-
ज्ञानात् क्षीरहविषोर्नित्यं भवति । अन्यत्र तु न भवति—
श्राणा यवागूः । श्रपिता यवागूः इति । 'संयोगादेः' इति
निष्ठानत्वम् ॥

श्राणाऽस्मै नियमेन दीयते श्राणिकः—'श्राणामांसौदनाट्टिठन्'
इति नियमेन दीयमानत्वोपाधिकार्थात् प्रथमान्तादस्मै दीयत इति
चतुर्थ्यर्थे टिठन् । टित्त्वात् स्त्रियाम्—श्राणिकी ॥

*श्री. ई इति केपुचित्पाठः । तदनुसारेण श्रायति भावति इत्युत्तर-
श्रापि पश्यते.

श्रातीत्यादादिकस्य । श्रापयतीति चौरादिकस्य ॥

पै ओ वै शोपणे ॥ ९०७—९०८ ॥

पायति । 'पाद्या' इत्यत्र नास्य ग्रहणम्, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ऐकारोपदेशसामर्थ्यात् शिति पारूपस्यैवाभावाच्च ॥

पपौ । पाता । पास्यति । पायतु । अपायत् । पायेत् । आशिपि—पायात् 'घुमास्या' इति त्विद्विषयं 'एङि-डि' इत्येव चास्य न भवति, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । अत एव 'गातिस्था' इति सिञ्जुग्विधात्रपि अस्याग्रहणात् अपासीत् इति भवति ॥

पिपासति । पापायते—'ई हल्यघोः' इत्यम्यस्ताश्रयमीत्वं कृत्सार्वधातुकविषयमितीह न भवति ॥

पापाति, पापेति—ईटि गुण । पापीत—'ई हल्यघोः' इति कृत्सार्वधातुकपरत्वादीन्वम् । पापति—'श्राम्यस्तयोः' इत्यालोपः ॥

लटि—अपापेत् । अपापात् । अपापीताम् । इत्यादि । 'सिज्म्यस्त' इति नित्य जुम्भावे—अपापुः । 'लट् शाकट्या-यनस्यैत्र' इति विकल्पो नेति घयनावुक्तम् । आशीर्लिटि आर्धधातुकत्वात् 'ई हल्यघो' इतीत्याभावात् पापायात् इति भवति । 'घुमास्या' इतीन्वमस्य नेति प्रागेवोक्तम् ॥

पाययति—'शाच्छामाहाव्यावेषा युक्' इति षो युगागमः । तत्र लाक्षणिकपारूपस्यापि ग्रहणमिति वृत्तिन्यासपदमज्जर्पादिषु ॥

पीत्वा । पातं सरः ॥

पा इति पानार्थे इहाग्रे । रक्षणार्थोऽद्वादौ ॥

वायति । बवो इत्यादि पायतिवत् ॥

णौ वापयति सरः । आत्वे पुक् । 'वो विधूनेने जुक्' इत्यत्र 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यादिकाकस्यैव ग्रहणं, तस्यैव विधूनेने वृत्तिसम्भवादिति व्याख्यातारः । 'शाच्छासा' इति युक्तु तत्रैव 'वे' इति निर्देशात् 'वेन् तन्तुसन्ताने' इत्यग्रे पठिष्यमाणस्यैव, न त्वस्य प्रसजति ॥

वानं फलम् । ओदित्त्वान्नत्वम् ॥

ष्टै वेष्टने ॥ १०९ ॥

स्तायति । तस्तौ । स्ताता ॥

स्तापयति । अतिष्टपत् । इत्यादि । अयं च पाठो मैत्रेयस्य । मष्टभास्करो ष्यत्रानुकूलः । यदाह—' स्तायूनां पतये नमः'* इत्यत्र छद्मना ये वस्त्रादीनपहरन्ति ते स्तायवः । 'ष्टै वेष्टने' इत्यस्माद्वाहुलकादुणिगिति । स्वाम्यादयस्तु बहवः 'ष्णो वेष्टने' इति पठन्ति । तथा च निरुक्तम्—'उष्णीषं स्नायतेः इति । व्याचक्षुश्चैतदेवं—उष्णीषं शिरोवेष्टनम्, स्नायते. शौचा*र्थस्य वेष्टनार्थस्य वा, उभयत्रापि संभवादिति । अन एव व्याख्यानात् ष्णो शौचे' इत्यपि भूमादौ द्रष्टव्यः । प्रयुज्यते च भारते—

पाञ्चाल्याः पद्यपरास्याः स्नायन्त्या जयन्तं घनम् ।

याः स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययु ॥ इति ।

क्रियानिघण्टौ च—‘स्नाति स्नायत्याल्लवते’ इति । देवे च—

‘स्नातीति शाचे च स्नायेदिति चेच्छन्ति केचन ।’ इति ॥

दैप् शोधने ॥ ११० ॥

पकारोऽदाविति विशेषणार्थ । अयमेव लक्षणिकानामपि घुसं-
ज्ञाया ग्रहणे लिङ्गम् । दायति इत्यादि पायतिवत् ॥

णिचि—दापयति । अदीदपत् ॥

दाण् दाने, देह् रक्षणे इतीहैवाग्रे । दाप् लवने ।
इत्यदादौ । डु दाञ् दाने इति जुहोत्यादौ । दो अवस्र
ण्डने, दीह् क्षये इति च दिवादौ ॥

पा पाने ॥ १११ ॥

पिबति । ‘पाद्या’ इत्यादिना पिनादेश । ‘पिबेर्गुणप्रति-
पेध’ इति कात्यायन । वर्धमानस्तु—‘लोप पिबते’ इति
लिङ्गात् गुणो नेति । वृत्तौ तु—अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्त
इति । अतो लघूपधत्वाभावान्न गुणप्रसङ्ग ॥

पपौ । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ।
आशिपि—पेयात् ‘एलिङि’ इत्येत्वम् । अपात्—‘गतिस्था’
इति सिचो लुक् ॥

पिपासति । पेपीयते—‘घुमास्था’ इत्यादिनेत्वे द्विर्वज्रत्वम् ॥

पापेति । पापाति पापीत—‘ई हल्यघो’ इतीत्वम्
पापति—‘श्राम्यस्तयो’ इत्याद्योप । पापिता—इत्यादौ इति
‘आतो लोप इति च’ इत्याद्योप ॥

लडि 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' इति नित्यं जुसि—अपापुः ।
 'लडिश्शाकटायनस्यैव' इति विकल्पो नेति धयनादुक्तम् । लडि-
 ापायात् । अनार्धधातुकत्वात् 'धुमास्या' इतीत्वं न भवति ।
 गाशिपि—आर्धधातुकत्वादीत्वापवादे 'एलिटि' इत्येत्वे पापेयात् ।
 षडि 'गातिस्या' इति सिचो लुकि अपापात् । अपापुः—
 आतः' इति जुम् ॥

पाययति । पाययते । 'न पादमि' इति 'निगरण-
 लनार्येभ्यश्च' इति परस्मैपदस्य प्रतिषेधः । 'शाच्छासा' इत्या-
 देना युक् । गेश्चडि 'लोपः पिवनेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधाया
 शरारस्य लोपः । युक्चयसुपधा भवति । अहोपस्य 'णौ
 इतं स्यानिवत्' इति स्यानिवच्चात् पाश्चब्दस्य द्विर्वचने 'ईच्चा-
 यासस्य' इत्याकारस्येकारे अपीप्यत्—इति भवति । तत्र पिव-
 णरिति तिपा निर्देशात् यद्भुकि अपापयत् इति भवति ॥

उत्पिबः—'पाश्चात्माधेट्टदशदशः' इति कर्नरि शप्रत्यये
 पेबादेशः ॥

सुरापः । शीघ्रुपः—'गापोष्टक्' इति कर्मण्युपपदे टक् ।
 टेच्वान् स्त्रियां सुरापी । अत्र 'पिबतेः सुराशीघ्रौः' इत्युप-
 ादनियमात् उपपदान्तरे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति को भवति ।
 वेशेपः स्त्रियां हीवभावः—क्षीरपा ब्राह्मणीति ॥

द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः—'सुपि स्यः' इत्यत्र 'सुपि'
 षडि योगविभागात्, तत्र च 'आतः' इत्यनुवर्तनात् आकारा-
 तादस्मात्सुप्यपपदे कप्रत्ययः । एवं कच्छपादयः ॥

प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा—'घञर्थे कविधान स्थास्नापाव्यधियु-
ध्यर्थम्' इत्यधिसरणे व ॥

प्रपीति—'स्थागापापचो भावे' इति भावे कितन् । 'स्त्रिया
कितन्' इत्येव सिद्धे वचन 'आतश्चोपसर्गे' इत्यह्वाधनार्थम् ॥

पीत्वा—'घुमास्था' इतीत्वम् ॥

प्रपाय—'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध । 'निपीय' इति पीडो
रूपम् ॥

पीत्वास्त्थिरकः—'मयूरव्यसकादयश्च' इति तत्पुरुष । 'स
मासेनञ्पूर्वे' इति क्तो ल्यच्चादेशोऽत एव मयूरव्यसकादि-
पाठान्न भवति । यद्वा—अनिति नञ्सदृशमव्यय परिगृह्यते ।
तेन नञोऽन्येनाव्ययेन क्तान्तस्य समासेऽय ल्यद्विविधिरितीह नैव
प्रसजति ॥

पीति पान, पीयतेऽनेनेति वा पानम् । क्षीरस्य पान क्षी-
रपानं, क्षीरपाणं इति वा—'वा भावकरणयो' इति पूर्व
पदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषये पाननकारस्य णत्वविरल्प
क्षीर पान येषां ते क्षीरपाणा उशीनरा इत्यत्र—'पान-
देशे' इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पाननकारस्य देशे अभि-
धेये नित्य णत्वम् ॥

'पय पान भुजङ्गानाम्' इत्यत्र 'कर्मणि च येन सस्य
शात्कर्तुं शरीरमुत्तम्' येन कर्मणा सस्यदयमानस्य कर्तुं श-
रीरस्य मुख भवति तस्मिन् कर्मण्युपपत्ते धानोर्भावे ल्युडिति ल्युट्
एव चोपपदममाम भिद् । 'ल्युट्' इति ल्युटि तु 'पटी
इति समासस्य 'कर्मणि च' इति निषेधस्स्यात् ॥

समाना पीतिः सपीतिः । विशेषणममामः । 'समानस्य छन्दमि' इत्यत्र 'ममानस्य' इति योगविभागात् समानस्य सभावः ॥

कथं पीता गाव इति, यतः प्रत्ययमानार्थत्वात्कर्त्तरि निष्ठया न भाव्यम् । उच्यते—पानं पीतमेपां अस्तीत्यर्शाद्यनन्तोऽयं द्रष्टव्यः ॥

पायुः—'कृवापाजि' इत्युण् ॥

सोमपीथः—सोमपानम् । 'पातृनुदिवचिविचिरिचिसिचिम्यः कथन्' इति कथन् ॥

पेरु—आदित्यः । 'मापोस्तरिच्च' इति रुन्त्ययः, इकार-श्रान्तादेशः । तस्य च गुणः ॥

पापम्—'पानीविपिम्यः पः' इति पः ॥

पाथः—'पानेरमुन्' इत्यमुन्प्रत्ययः, युगागमश्च ॥

पयः—'पिचनेरीच्च' इत्यमुनि ईकारेऽन्तादेशे गुणायो ॥

पय इवाचरति पयायते, पयस्यते—'कर्तुः कथद्' इति क्यद्, 'ओजमोऽम्परसो नित्यं पयमस्तु विमापया' इति पक्षे पयोपः, 'नः क्ये' इति नान्तस्यैव क्ये पदसंज्ञानियमात् 'ससनुषोरु' इति न भवति ॥

पयसो विकारः पयस्या—'गोपयमोर्यत्' इति यत् ॥

पाकः—अर्भकः । 'इण्भीकापा' इति कन् ॥

पानम्—ष्टन् । पित्वात् स्त्रियां ङीप् पात्री ॥

पञ्चाना पात्राणा समाहार पञ्चपानम्—‘तद्धितार्थे’ इति समाहारे द्विगु । ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते’ इति स्त्रीत्व ‘पात्रादिभ्य प्रतिषध’ इति निषिध्यते । ‘स-नपुसज’ इति समाहारद्विगुद्वन्द्वनिबन्धन नपुसकत्वमेव भवति ॥

पात्रस्य वाप क्षेत्र पात्रिकम् । उच्यतेऽस्मिन्निति वाप । ‘पात्रात् षन्’ इति षष्ठ्यन्तात् वापेऽर्थे षन् । पित्त्वात् स्त्रिया ङीपि—पात्रिकी क्षेत्रभक्तिरिति ॥

पात्र परिमाणविशेष पात्र सम्भवति अवहरति पचति वा पात्रीणा स्थाली । ‘आट्काचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्’ इति द्वितीयान्तात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु स्र । खाभावे प्राग्बतीये षनि पात्रिकी । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणानतिरेक सम्भव । उपस-हरणमभ्यवहार । विच्छेदन पाक ॥

द्वे पात्रे सम्भवत्यावहति पचति वा द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । ‘द्विगोष्ठश्च’ इति आट्काचितपात्रान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् सभवा-त्यादिष्वर्थेषु षन् । चकारात् खश्च । अत्रान्यतरस्याद्ग्रहणानुवृत्ते प्राग्बतीयठनपि भवति । तस्य चार्हायप्रत्ययत्वात् ‘अध्यर्षपूर्वं’ इति लुकि ‘द्विगो’ इति ङीपि—द्विपात्री स्थालीत्यपि भवति । ठन्स्त्रोस्तु विधानसामर्थ्यात् लुक् ॥

पात्रमर्हति पात्रीयः, पान्य—‘पात्राङ्गश्च’ इति द्वि-तीयान्तादर्हतीत्यर्थे घन्यतौ । इह पात्र परिमाण भाजनं च ॥

सर्वपात्र व्याप्नोति सर्वपात्रीण सूष—‘तत्सर्वादे’ इति ख ॥

पात्रेसमित । पात्रेवलुल । 'पात्रेसमितादयश्च' इति पक्षे
ससमोतत्पुरुष । अत्रैव पाठादलुक् । अत्रावधारणेन शेष पात्र
एव समितो न पुन कचित्काये इति ॥

अयस्पात्रम्—'अत दृग्मिक्त्स' इत्यादिना अकारात्परम्य
विसर्जनीयस्य पात्रे परत सत्वम् । अत्र करोति घातु,
कमिश्च । अन्यानि प्रातिपदिकानि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
अयस्पात्री इत्यत्रापि भवति ॥

पायनीति शोषणे गतम् ॥

घ्रा गन्धोपादाने ॥ ११२ ॥

निघ्रति—'पाघ्रा' इत्यादिना निघ्रादेश शिति ॥

जघ्नौ । घ्राता । इत्यादि । आशीर्लिङि—घ्रायात्,
घ्रेयात्, 'वाऽन्यस्य' इत्येत्वविकल्प । लुटि अघ्रात्, अघ्रा-
सीत्—'विभाषा घ्रा' इति सिचो वा लुक् परस्मैपदे । आत्मने-
पदे तु—अप्रायि । 'अघ्रासाता सुमनसो' इति नित्य
सिच श्रवणमेव ॥

निघ्रासति । जेघ्रीयते । 'इं घ्राञ्चो' इति यद्दीत्वम् ॥

जाघ्रेति, जाप्राति । जाघ्रतिः । 'इं हल्यघो' इतीत्वम् ॥

घ्रापयति । अजिघ्रपत्, अजिघ्रिपत्—'जिघ्रतेर्वा'
इति चङ्गेरे णानुषवाया वेत्वम् । स्त्रिणा निर्देशात् यद्दुकि
अजाघ्रपत् इत्येव ॥

आजिघ्रतीति आजिघ्र — 'पाघ्रा' इत्यादिना उपसृष्टादस्मा-
च्छे शपि जिघ्रादेश ॥

व्याजिघ्रतीति व्याघ्र — 'जिघ्रते सज्ञायाम्' इति क० ।
'गतिकारकोपपदाना रुद्धिस्सह समासवचन प्राक्सुबुत्पत्ते' इति
सुबुत्पत्ते प्रागेवात्र समास । तेन स्त्रिया 'जातेरस्त्रीविपयात्'
इति अदन्तलक्षणो ङीप् भवति—व्याघ्री इति । सुबन्तेन तु
समासे पूर्वमेव स्त्रिया टापि ततस्मुपि अदन्तत्वाभावात् ङीप्
न स्यात् ॥

व्याघ्रस्य विकार चर्म वैयाघ्रम्—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्'
इति प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च पष्ठचन्तेभ्य यथायोग विका-
रावयवयोरर्थयोरञ् इत्यनि 'न घ्वाभ्याम्' इति वृद्धिनिषेध-
ऐनागमश्च ॥

वैयाघ्रेण परिवृतो रथो वैयाघ्रः—'द्वेषवैयाघ्रादञ्' इति
द्वेषवैयाघ्रशब्दाभ्या तृतीयान्ताभ्या परिवृतो रथ इत्यस्मिन् विप-
येऽञ् प्राग्दीव्यतीयस्याणोपवाद ॥

घ्राणम्, घ्रातम्—'नुदविद' इति निष्ठानत्वविकल्प ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ॥ ११३ ॥

इह अग्निसंयोगो मुखवायुनाऽग्निसंयोग ॥ इति द्वि-

धमति—'पाघ्रा' इत्यादिना धमादेश शिनिभाननं च ॥
ध्याता । इत्यादि । छिदि—धमेत् । आशिर्' इति स ॥
ध्मेयात्—'वाऽन्यस्य' इत्येत्वविकल्प ॥

दिध्मासति । देध्मीयते—‘ई घ्राध्मोः’ इति यहीत्वम् ।
दाध्मेति—‘ई हल्यघोः’ इतीत्वम् । दाध्मति—‘शाम्यस्तयोः’
इत्यालोपः ॥

ध्मापयति । अदिध्मपत् ॥

उद्धमः—‘पाघ्राध्मा’ इत्युपसृष्टाच्छे शपि धमादेशः ॥

नासिकन्धमः—‘नासिकास्तनयोः’ इति नासिकायां कर्मण्यु-
पपदे अस्मात्खश ॥

नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः—‘नाडीमुष्टचोश्च’ इति नाडीमु-
ष्टचोः कर्मणोरुपपदयोः खशप्रत्ययः । अत्र ध्यन्तस्य मुष्टिशब्द-
स्यापूर्वनिपाताल्लक्षणव्यभिचारात् लिङ्गात् ध्माघेयोरुपपदयोश्च यथा-
सङ्घं न भवति ॥

पाणयो ध्मायन्ते येषु पाणिन्धमाः पन्थानः—‘उग्रंपश्येरं-
मदपाणिन्धमाश्च’ इति खशि निपात्यते ॥

ध्मात्वा । ध्मातम् ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ ॥ ११४ ॥

तिष्ठति—‘पाघ्रा’ इति तिष्ठादेशः शिति ॥

तस्थौ । अधितष्टौ ‘स्थादिष्वम्यासेन चाम्यासस्य’ इति
त्वम् । स्थाता । स्थास्यति । अधिष्ठाता । अधिष्ठास्य-
पिपात् ‘उपसर्गात्’ इत्यादिना पत्वम् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् ।
चङ्गे । आशिपि स्थेयात्—‘एङ्छिदि’ इत्येत्वम् । ‘वाऽ-
पिपत् इति विकल्पस्तु न भवति, अन्यग्रहणेन युमास्यादिप-

युदासात् । अस्थात्—‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । अध्यष्टात्—‘प्राक्सितादङ्चवायेऽपि’ इति पत्वम् ॥

तिष्ठासति । तेष्ठीयते । ‘धुमास्था’ इतीत्वे द्वित्वम् ॥

तास्थाति । तास्थीत ‘ई हल्यवोः’ इतीत्वम् । तास्थति—‘श्राम्यस्यो’ इत्याल्लोपः ॥

स्थापयति । अतिष्ठिपत्—‘तिष्ठतेरित्’ इति चङ्गरे णावु पघाया इत्वम् । शिपा निदेशात् अतास्थपत् इत्यत्र न भवति ॥

सन्तिष्ठते । सन्तस्थे । संस्थाता । संस्थास्यते । सन्तिष्ठतात् । समतिष्ठत । सन्तिष्ठेत । आशिपि—संस्थामीष्ट—‘समवप्रविम्यस्य’ इति तद् ॥

लुङि—समस्थित । समस्थिपाताम् इत्यादि । ‘स्याध्वोरिच्च’ इति सिचः कित्त्वम्, तिष्ठतेश्चेकारः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति झलि सिञ्जुक् सन्निपातपरिभाषया नेति धयतावुक्तम् । सिचः कित्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन गुणो न भवति । एवमवतिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यादि ॥

नित्यं शब्दं आतिष्ठते—प्रतिनानातीत्यर्थः । ‘आहः स्थः प्रतिज्ञाने’ इति तद् । अर्थस्वभावादयमाहूर्त्वं ॥

तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । स्थानेन स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । प्रकाशनमर्थः अनेकार्थत्वाद्भातृनामिति कश्चित् । ‘श्च्यद् हुद्’ इत्यत्र पदमजर्थां तु स्थानेन स्वाभिप्रायप्रकाशनमर्थ इत्युक्तम् । ‘श्च्यद् हुद्’ इति शीघ्रमानस्य सम्प्रदानार्थम् ।

धर्माध्यक्षे तिष्ठते । तत्त्वनिर्णयमपेक्षमाणस्तिष्ठतीत्यर्थः । 'प्रका-
शनस्थेयास्थयोश्च' इति तद् । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविकरणम् ।
स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । रूढश्रायं
वेवादपदस्य निर्णेतारि । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेय इत्यत्रप्रकरणा-
देना विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिः न तु शाब्दीत्यात्मनेपदाभावो
इदत्तेनोक्तः । कुटुम्ब उच्यते । तदर्थं घटेने इत्यर्थः ।
'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इति तद् । उर्ध्वकर्मणि—आसनान् उच्य-
ते । अत्र 'उद् ईहायां' इत्युक्तत्वात् अनुर्ध्वकर्मणे ईहाया
विशेषणान् 'अस्मान् ग्रामात् शनं उत्तिष्ठति' इत्यत्र ईहाभा-
वात्तद्भवति । उत्पद्यत इति ह्यत्रार्थः ॥

ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ऐन्द्र्या ऋचा गार्हपत्यमभिधत्त
इत्यर्थः । 'उपान्मन्त्रकरणे' इति तद् । मन्त्रः करणं
पस्यार्थम्य स मन्त्रकरणः । तदर्थोत् उपोपसृष्टात् स्यः तद्
इति सूत्रार्थः ॥

आदित्यं उपतिष्ठते । पूजयतीत्यर्थः । गङ्गा यमुनां उप-
तिष्ठते । मंथिष्यते इत्यर्थः । राजनीयान् उपतिष्ठते । मित्री-
करोति इत्यर्थः । अयं पन्थाः स्तुत्रं उपतिष्ठते । प्राप्नोती-
त्यर्थः । 'उपाद्देवपूनामङ्गतिरुणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्'
इति तद् । 'आज्ञां प्रतीर्षानयादुपास्युः' इत्यत्र भट्टिच्छोके
देवपूजादिभ्योऽन्योऽर्थः इति तद् वृत्तः ॥

अर्थां रानानमुपतिष्ठते उपतिष्ठति इति वा । लिप्सुस्वमर्षी-
त्यर्थः । उपमृष्टोऽयमर्थान्गवृत्त्या मर्मरुः । 'वा लिप्मायाम्'
इति तद्विरुद्धः ॥

इत्यत्र तु गावः तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रथमान्ते गोशब्दे उपपदे
'घञर्थे कः' इत्याधिकरणे कः ॥

भूतपूर्वं गोष्ठं गोष्ठीनम् । 'गोष्ठात् खन् भूतपूर्वं' इति
भूतपूर्वत्वोपाधिकार्यात् । गोष्ठात् स्वार्थे खन् । गोष्ठी—इति
गौरादित्वात् ङीप् ॥

सव्येष्टः—इत्यत्र 'हृलदन्तात्' इत्यलुक् । एवं परमेष्टिदि-
विद्योरपि । यद्वा—अत्रैव सविभक्तिकनिर्देशसामर्थ्यादलुक् ॥

अपट इति वृत्तिमृपादाय 'अपाट इति क्वचित्पाठः । तत्र
'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः' इत्युक्तं न्यासे ॥

कुष्ट इत्यत्र यद्वा कुशब्दो निपातः तदा प्रथमान्तेऽस्मिन्नुपपदे
विधिः । अथ अनिपानः तदा मतम्यन्त इति च न्यासे ॥

सव्येष्टा । सव्येष्टी । सव्येष्टा सारथिः । 'स्यासिन्
स्युणामिति वक्तव्यं' इति पत्वम् । अत्र स्याशब्दे विवदन्ते—
'सव्ये स्यदृच्छन्दिमि' इति ऋन्नन्तस्य च 'नयनेर्ङिच्च' इत्यत
ङिदित्वनुवर्तनान् डित्वात् ट्येपे 'ऋदुशनम्' इति अनदि
सर्वनामस्थानदीर्घत्वमिति न्यासे । प्रदीपादौ तु स्याशब्दः क्वि
बन्तः 'ईत्वे वकारप्रतिषेधः' इति शुमास्यादिना ईत्वं
भजतीति । अनयो. क्विबन्तपक्षो न्यास्यः । ऋन्नन्तत्वे स्य
इत्येव स्यशब्दस्यापि पत्वे मिद्धे तदुपादानमनर्थकं स्यात् । 'दृश्येष्टाः'
'स्येष्टाः' इत्याद्यश्च प्रयोगो नोपपद्येत् । तत्र 'ईत्वे वकारप्रति
षेधः' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याग्यानात् अत्रैव स्येत्यस्य निर्देशात्
ईत्वाभाव इति वाच्यम् । परमेष्टी इत्यत्र 'परमे म्यः ङिच्च
इतीन्प्रत्ययः । कित्वादाकारलोपः ॥

सुटु । टुटु—‘अपटुस्सुपु स्थः’ इति कुप्रत्ययः । मृग-
नादित्वात्कुप्रत्यय इति न्यासकारवचनात् अयं योग उहितः
नीयते । ‘सुपामादिषु च’ इति पत्वम् । ‘उपसर्गात्सुनोति’
त्येव सिद्धे, सुपामादिष्वनयो. पाठोऽनुपसर्गार्थः । यदा सुशब्दः
[नार्थस्तदा ‘सुः पूजायाम्’ इति कर्मप्रवचनीयत्वात् एकमंज्ञा-
धेकारान् अनुपसर्गः । दुस्तूपसर्गप्रतिरूपकः । सौष्टवम् । टौष्ट-
वम् । युनादित्वात् भावकर्मणोरण् ॥

अपटु—अयमपि सुपामादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्थाणुः—‘स्थाणु.’ इति णु. ॥

स्थविरः—‘अजिरशिशिर’ इत्यादिना किरचि अवादेशोऽ-
त्यस्य निपात्यते । स्थविरस्य भावकर्मणी—स्थाविरम् । युवा-
देत्वादण् ॥

दधित्यः । कपित्यः । ‘सुपि स्थः’ इति कः । पृषोद-
दित्वात्सफारस्य दकार. ॥

स्थाम बलम्—मनिन् । अश्वस्येव स्थामास्य अश्वत्थामा ।
अयमपि पृषोटरादिः । अश्वत्याप्नोऽपत्यं अश्वत्थामः । ‘स्थाम्नो-
कार’ इति ‘दित्यदित्यादित्य’ इत्यत्र पाठादकारप्रत्ययः । अत्र
केवलस्य स्थाम्न. अपत्येन सम्बन्धायोगात्तदन्तविज्ञानम् ॥

स्थलम्—‘स्थाचति’ इत्यादिना लः ॥

स्थाली—गौरादिः ॥

म्ना अभ्यासे ॥ ११५ ॥

आमनति । पाघ्रेत्यादिना मनादेशः शिति । अन्यत्र ग्लिवन् ।
मम्नावित्यादि ॥

आम्नाय — वजि युः ॥

आम्नातः । आम्नातमनेन । आम्नाती व्याकरणे—‘इष्टा
दिभ्यश्च’ इति प्रथमान्तादनेनेत्यर्थे इनि । ‘सप्तमीविधाने कस्ये
न्विपयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्’ इति कर्मणि सप्तमी ॥

नीचभावमभ्यस्यतीति निम्नम्—‘सुपि’ इति योगविभागात्
‘आतोऽनुपसर्गे क’ इति वा क । नेनीचभाववचनत्वेन मन्य-
र्थस्याविशेषणात् त प्रतीहोपसर्गत्वम् ॥

दिने आम्रायत इति युञ्जम् । युशब्दो दिनवचन । दृश्यते
च—‘घरयेस्तु दृन्’* इति ॥

सुतरामाम्रायत इति सुन्नम् सुखम् । धनर्थे क ॥

दाण् दाने ॥ ११६ ॥

यच्छति—‘पाद्या’ इति यच्छादेश शिति । अत्रैव
‘दाण्’ इति विशेषणार्थो णकार । प्रणियच्छति । युत्वात्
‘नेर्गद्’ इति णत्वम् । ददौ । दाता । दास्यति । य-
च्छु । यच्छेत् । आशिषि—देयात् । युत्वात् ‘एलिङि’
इत्येकार । अदात्—‘गातिस्था’ इति निचो लृप् । प्रण्य-
यच्छत् । प्रण्यदात् । ‘अङ्गुचवायेऽपि’ इति नेर्गदादिषु णत्व-
मित्युक्तम् ॥

दित्सति—‘सनि मीमा’ इतीम्भात् । ‘अत्र लोप’
इत्यभ्यामस्य लोप । ‘सस्यार्थेऽणुक्ते’ इति तत्त्वम् ॥

‘देदीयते—‘युमास्था’ इतीत्वे द्विवचनम् ॥

दादेति । दादाति । दात् — 'श्लाम्यस्तयो ' इत्यालोपे चत्वंम् । 'पूर्वत्रासिद्धे' इति वा 'चत्वंविधिं प्रति' इति वाङ्मोपस्य न स्यानिवत्त्वम् । लोटि हो 'घसोरेदो' इत्यन्यस्येकारे अभ्यासलोपे च देहि ॥

दापयति । अदीदपत् ॥

दास्या माला सम्प्रयच्छते कामुकः । स ता तस्ये ददातीत्यर्थे । 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इति समुपसृष्टात् तृतीयायुक्ताटस्मात्तद् सा चेतृतीया चतुर्थ्यर्थे । उच्यते च चतुर्थ्यर्थे तृतीया 'अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे' इति । पूर्वमूत्रे सम इति पष्ठचन्तमित्युक्तम् । तदेवात्रानुवर्तत इति प्रेण व्यवधानेऽपि तद्ववति—दास्या माला सम्प्रयच्छते । संप्रादित । 'स्वाबोरिच्च' इति सिच कित्त्व इच्च च । 'द्वस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपो झलि । 'दाण' इति सानुबन्धकनिर्देशात् यद्भुक्ति नायं ताद्विधिरिति दास्या माला सम्प्रदादाति इति भवति ॥

गा प्रयच्छतीति गोप्रदः । 'प्रे दाज्ञ' इति ऋग्ण्युपपदे प्रोपसृष्टात् अस्मादणोऽपवाद क । ननु—'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययेन प्रदशब्द उल्वा गोशब्देन पठीसमासे गोप्रद इति सिद्धे किं सूत्रेण । उच्यते—गा प्रयच्छतीति विवक्षायामणि गोप्रदाय इति स्यात्, यथा प्रादन्येनोपसृष्टाद्रोसम्प्रदाय इति, स मा भूदिति ॥

गोटः—'आतोऽनुपसर्गे' इति अनुपसृष्टत्वे क । 'त रत्नदाय नितमृत्सुलोक रात्रिञ्चरा कान्तिभृतोऽध्यतिष्ठन्' इति मट्टिप्रयोगोऽय 'दय दान' इत्यस्याणि द्रष्टव्य । यद्वा—'श्या-

द्वचधा ' इत्याकारन्तलक्षणे णे दायशब्द व्युत्पाद्य तेन रत्नस्य दायो रत्नदाय इति षष्ठीसमासो विधेय ॥

दारुः—' दाधेट्सिशदसदो रु ' इति रु ॥

दानीयो ब्राह्मण । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति सम्प्रदानेऽनीयर् ॥

उपदीयत इति उपदा—' आतश्रोपसर्गे ' इत्यङ् ॥

देयम् । ' अचो यत् ' इति यति ' ईद्यति ' इतीन्वे गुण ॥

दत्त्वा । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । ' दोदद्घो ' इति तकारादौ किति दत्ताव ॥

प्रत्तम्—' अच उपसर्गात् ' इति अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य योऽच् तस्य तकार स्तादौ किति इत्याकारस्य तकारे । ' खरि च ' इति दकारस्य तकार । अत्र अच इति द्विरागते । तत्रैकेनोपसर्गो विशेष्यते । परेण स्थानी निर्दिश्यते इत्यावारस्य स्थानित्वलाभ । अन्यथा—' आदे परस्य ' इति दकारस्यैव तकार स्यात् । अन्ये तु—' उपसर्गात् ' इति द्वितकारद्वयमादेशो निर्दिश्यत इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेश उच्यन्ति । तेषा ' अपो मि ' इत्यत्रैव तकारोऽनुवर्त्य । अन्यथा अङ्गिरित्यादावपि सर्वादेशत्व स्यात् ॥

नीत्तम् । सूत्तम्—' दस्ति ' दा इत्यस्य यस्तकारस्तदा-
दामुत्तरपदे इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घ इति दीर्घ । चर्त्तस्याश्रया
त्विद्वत्त्वात् तकारादौ द्वित्वमुत्तरपदस्य । येषा ' अच उपस-
र्गात् ' इति द्वितकारक आदेशस्तेषामाश्रयात्सिद्धिरनपेक्ष्या ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सृदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति वचनान् अवदत्तादौ अत्र उपसर्गात्तो न भवति । अत्रैव वार्तिके चकारात् अवदत्तादीनामवाधः । अत्रादिकर्मणीत्यर्थात् प्रदत्त-विशेषणम् । अन्ये तु—अवदत्तादौ अवाद्य उपसर्गप्रतिरूपका निपाता न तूपसर्गा इति तत्त्वस्य नास्ति प्रसङ्ग इत्याहुः ॥

मरुद्धिर्दत्तो मरुत्तः । 'मरुच्छब्दस्थोपसृष्ट्यान्' इति उप-सर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादनन्तत्वेऽपि तत्त्वं भवतीति व्याख्यातारः ॥

प्रदाय—'न ल्यपि' इति 'बुमास्था' इतीत्वं निषिध्यते । ल्यपः पूर्वं 'अत्र उपसर्गात्त.' इति न भवति, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते' इति ॥

दानु—'दाभाम्यां नुः' इति नुप्रत्ययः ॥

द्रेष्णुः—दानशीलः । 'गाभाम्यां च' इतीष्णुः ॥

दाघति इति शोषणे गतम् ॥

हृ कौटिल्ये ॥ ९१७ ॥

हुरति । जह्वार । जह्वरुत् । जह्वर्यु । जह्वरिच क्रादि-नियमादिद् । थलि तु—'अचस्तास्वत्' इति निषिध्यते । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति लिटि गुणः । अयं च वृद्ध्या पूर्वविप्रतिषेधेन स्वविषये बाध्यते ॥

हृना । हुरिष्यति—'ऋद्धनोस्त्ये' इतीद् । हुरनु । अह्व-रत् । हुरेत् । आशिपि हुर्यात्—'गुणोत्तिसंयोगाद्योः' इति अर्तोः

ऋकारान्तस्य सयोगादे यकि यकारादौ आर्धधातुके लिङि च गुण इति गुण । अर्द्धार्पात् अर्द्धार्ष्टम् ॥

यकि—ह्वर्यते । लिङीव गुण ॥

यदाऽऽशीलङि ङुडिचात्मने पद तदा 'लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु' इत्यधिकृत्य 'ऋतश्च सयोगादे' इति पक्षे इटि व्यतिह्वरिपीष्ट । व्यतिह्वरिपीयास्ताम् । व्यसह्वरिष्ट । व्यसह्वरिपाताम् । इत्यादि । इडभावे—व्यतिह्वरिष्ट व्यसह्वृत । इत्यादि । 'लिङ् सिचावात्मनेपदेषु' इत्यभिहित्य 'उश्च' इति कित्त्वविकल्पनात् न गुण । अलि सिज्जोप ॥

जुहूर्पति—'अञ्जनगमा सनि' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे च 'हलि च' इति दीर्घ ॥

जाह्वर्यते—'गुणोर्तिसयोगाद्यो' इत्यधिकृत्य 'यडि च' इति गुण । जह्वर्ति जह्वृत इत्यादि । लोटि हे डित्त्वात्—जह्वहि । उत्तमे जह्वराणि । लङि अजह्व ॥

हृतम् ॥

स्वृ शब्दोपतापयोः ॥ ९१८ ॥

स्वरति । सस्वार । सस्वरतु । सस्वर्य । सस्वारिथ । सस्वारिव । सस्वारिम । 'स्वरतिमृति' इति वलादाविड्वि-कृत्प । अत एव तामौ नित्यानिट्त्वामाशान् 'अचस्तास्वन्' इति निषेधो न भवति । नापि 'ऋनो भारद्वाजस्य' इति निषेध, यनोऽय 'अचस्तास्वन्' 'उपदेशेत्वन' इति निषेधावृ-

कारान्तेऽविषयाविति नियमयन् अर्थात् अनुकारान्तेषु पाक्षिकत्व-
मात्रकलः । 'श्रुतः किति' इतिनिषेधेन पुरस्तात्प्रतिषेधका-
ण्डारम्भमामर्थोत्परस्यापि स्वरत्वादिविकल्पस्य बाधान् वस्ममोः
क्रादिनियमेन नित्यमिडेोनि । नचमन्नव्यं—'श्रुतः किति' इति
निषेधस्य बाधकं क्रचादिनियमं स्वरत्वादिविकल्पः परत्वान् बा-
धेनेति । अस्मिन् प्रसक्ते पुनर्बाधकस्य निषेधस्यापि प्रसङ्गान् ।
अस्ति च द्विदं पुरस्तादारम्भमाणेनापि प्रतिषेधेन स्वरत्वा-
दिविकल्पस्य बाधने । यदयं स्वरतेः 'सनीयन्त' इत्यादिना
इद्विकल्पं शास्ति । इदं च 'मनि ब्रह्महोश्च' इति उगन्तानां
सन्धारम्भमाणेन निषेधेन परस्यापि स्वरत्वादिविकल्पस्य बाधेना-
थेत् । येषां तु दर्शनम्—यावान् कश्चनेडभावः प्रतिषेध-
निबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिमूत्रेण नियम्यन्
इति । तेषामत्र थल्यपि नित्यमिडा भाव्यम् ॥

स्वर्ता, स्वरिता । स्वरिष्यति—'ऋद्धनोः स्वे' इति
नित्यमिड् विप्रतिषेधेन । स्वरत् । अस्वरत् । स्वरत् । आशिपि—
स्वर्पात् । 'गुणोर्तिमयोगाद्योः' इति गुणः । अस्वारीत् ।
अस्वारिष्ठात् । अस्वार्पात् । अस्वार्ष्टात् । सिस्वारिषति, मुस्वृ-
र्षति—'सनीयन्त' इत्यादिना इद्विकल्पः; इडभावे 'अज्ञान-
गमां सनि' इति दीर्घे 'उदोष्ठचपूरस्य' इत्युत्वे रपर 'हलिच'
इति दीर्घः ॥

मास्वर्यते—'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' 'यडि च' इति गुणः ॥

सस्वर्ति । सस्वृतः । इत्यादि । सस्वरिता इत्यादौ
स्वरत्वादिविकल्पस्य न प्रसङ्गः, स्वरतीतिश्लेषा निर्देशात् ॥

स्वारयाति । असिस्वरत् ॥

संस्वरते—‘समोगमृच्छिठप्रच्छिठस्वरत्यर्तिश्रुदिविभ्यः’ इति समु-
पमृष्टादकर्मकादस्मात्तद् । संसस्वरे । मंसस्वरिषे । किति लिटि
स्वरत्यादिविकल्पौ नैत्युक्तम् । तेन कादिनियमात् नित्यमिट् ।
संस्वरितासे, संस्वर्तासे । मंस्वरिष्यते—‘ऋद्धनोः स्ये’
इति नित्यमिट् । सस्वरताम् । संस्वरेत । आशिपि—सं-
स्वरिषीष्ट । सस्वृषीष्ट । लुङि—समस्वरिष्ट, समस्वृत ।
इडभावे इरतिवन् । ‘उश्र’ इति नित्यादगुणत्व तद्धिधौ स्वरतीति
तिया निर्देशात् मंसस्वर्ति इत्यादौ न तद् ॥

स्वृत्वा । स्वृतः—‘श्रचुक किति’ इति नित्यमिण्णिपेधः ॥

स्वरुः—यूपे छिद्यमाने प्रथमपतितश्शकलः, वज्रश्च
‘शृस्वृस्त्रिहि’ इत्यादिना उपत्यय ॥

स्मृ चिन्तायाम् ॥ ९१९ ॥

मातु स्मरति । इत्यादि इरतिवन् । ‘अधीगर्थे’ इति
कर्मणि शेषे पठौ । मुस्मृपते—‘ज्ञाश्रुस्मृदशा सन’ इति तद् ।

स्मरयाति इत्याध्याने वटादिपाठान् । अन्यत्र—स्मारयाति
असस्मरत्—‘अत्स्मृदत्वर’ इत्यभ्यासस्याकार इत्वापवादः ॥

अधमनेकार्थत्वात् विस्मरणे चिन्तादपक्रमणे च वर्तते ॥

अनन्तर ‘दृ वरे’ इति क्वचित्पठ्यते । द्वरतीत्यादि इरतिवन् ।

द्वयते सद्वियते इति द्वारम् । द्वारे नियुक्तो द्वौवारिक ।
 'तत्र नियुक्त' इति ठक् 'द्वारादीना न' इति वृद्धिप्रतिषेध
 ऐजागमश्च । द्वारादिषु तदादिविज्ञानात् द्वारपाठस्येद द्वौवारपा-
 लम् इत्यत्रापि वृद्धि प्रतिषेध ऐजागमश्च भवति ॥

द्वा इति ण्यन्तात् क्विपि ॥

सृ गतौ ॥ १२० ॥

सरति । मसार । सस्रतुः । सस्रुः । सस्रथ । समृव
 अजादाववृद्धिविषये षण् । ऋदिपाठादनित्वम् । सर्ता । मरिष्यति
 'ऋद्धनो स्ये' इतीद् । सरतु । असरत् । सरत् । स्त्रियात्—
 'ग्निश् शयम्निद्भक्षु' इति रिडादेश । असार्पात् । असार्ष्टाम् ।
 'सर्तिशास्ति' इत्यङ्गिदो अविद्यमानशपा शासिना साहचर्यान्
 सत्येत्योरप्यविद्यमानशपोर्जैहोत्यादिकयो अहणामिति नास्याडस्ति ॥

सिसीर्षानि—'अङ्गान' इति दीघे 'सन्यत' इतीत्वे रपरे
 'हलि च' इति दीर्घे द्विर्वचनम् ॥

सेस्तीयते—'रीडृत' इति रीड् ॥

सर्सित । समृत । इत्यादि ॥

सारयति । असीसरत् ॥

यदाऽय सरतिर्भंगितगमने वर्तते तदा पाघादिना शित्प्रत्यये
 षादेशे धावति इत्यादि ॥

उपसर्गा गर्भग्रहणे प्राप्तकाग । 'उपसर्गा काल्या प्रजने
इति यति निपात्यते । प्रजने गर्भग्रहण तत्र प्राप्तकाल
चेत् इत्यर्थ । अन्यत्र ष्यति—उपसर्गा ॥

सूर्य — 'राजसूर्यमूर्य' इति क्यपि उत्वे निपात्यते । सुव
तेर्वा रुडागमे । सूर्यशब्दात् प्रत्यया सुवृत्तौ प्रदर्शयिष्यन्ते ।

साधु सरतीति सरक — 'पृमृत्वस्समभिहारे वुन्' इतिवुन्
समभिहारेणात्र साधुकारित्वमुच्यते । तथा च वार्तिकम्—साधु
कारिणि वुन्विधानमिति ॥

पुरस्सरतीति पुरस्सर — 'पुरोअतोअ्रेषु सते' इति ट । ए
अप्रतस्सरः । अग्रेसर इति । 'त पुरुषे वृति' इति सप्त
म्य अलुक् । अत्र न्यासात्रेययो अग्रे इत्येकारान्तत्व निपा
तनादित्युक्तम् । अग्रस्सरति अग्रेण सरति इत्याशवपि एका
रान्तत्व फलमिति च । एव हि—'सवरुणावरुणाग्रसर रुधा
'आयोधनाग्रसरता त्वयि वीर याते' इत्यादय प्रयोगाश्चि
न्त्यास्त्यु ॥

पूर्व सरति इति पूर्वसर.—'पूर्वे कर्तरि' इति कर्त्वा
निनि पूर्वशब्द उपपदे सतेष्ट । कर्तुरन्यत्राणिव । पूर्वदेश मर
तीति पूर्वसार. इति । उदासारी । प्रसासारी—'उत्प्रतिभ्या
माडि सतरूपसहचानम्' इति णिनि ॥

परिसारी—'सपृच' इत्यादिना विनुण् ॥

सरण.—'जुचङ्कम्य' इत्यादिना युच् ॥

सृमर — 'सृवस्यद् कमरच्' इति कमरच् ॥

सृत्वरः—‘इण्णशजिर्मर्निप्यः करप्’ इति करप् ॥

सृन्वरी—‘टिड्ढाणम्’ इति ढीप् ॥

सन्निः—‘भाषायां घान्त्सृगमिननिप्यः’ इति किकिनो-
रन्यतरः । लिड्ढावान् द्विर्वचनम् ॥

सारः—वाचान्तरस्वार्थी । ‘सृ स्थिरे’ इति इतीरि वन् ।
स्थिरादन्यत्र सता । भावादौ वनि—मार । अयमुत्कर्षे
पृष्ठिद् । न्यायादनेने नपुंसरलिङ्गः । अतिमार्गे व्याधिः ।
विमारी मत्स्यः । मार्गे वटम्—‘व्याधिमत्स्यवल्केषु’ इति
वन् । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । अतीमारः—‘उपमर्गस्य वन्य-
मनुष्ये’ इति शीरे । अतीमार्गेऽस्यास्तीति अतीमारकी ।
‘वातानिसाराभ्या कृत्त’ इति मन्वर्थे इति, ऋगागमश्च ॥

आसारः—भागे ‘अकर्तृणि व कारके मंज्ञायाप्’ इति
वन् । ‘रुद्धोरन्तमुमउप्रसर निषेने’ इति भागे बाहृत्काराप ।
एवं विसर इत्यपीत्यात्रेयः ॥

उपसरो गताम् । स्त्रीगतीषु पुंगसानां गर्भाधानाय प्रथम-
मुपमर्गामुच्यते । ‘प्रजने मनेः’ इत्यप् ॥

परिमर्गः । अवसरः—‘पुंमि मंज्ञायाप्’ इति करणाति-
रक्षणयोः ष । परिमः मर्गां परिमर्या—‘इच्छा’ इत्यत्र
‘परिमर्यापरिमर्यामृगया’ इति भागे शे यकि गुणः ॥

वेमारिणः मन्थः—‘विनन्तिं मन्थे’ इति विनान्ति-
शब्दात् मन्थवृत्तेः सार्धेऽणप्रत्ययः ; ‘इन्गणनपाये’ इति प्र-

रुतिभावः । अस्मादेव विसारिण इति निर्देशादणसन्नियोगेन णिनिः
 ग्रहादित्वाण्णिनिरित्यात्रेयः । एवं हि पृथक्प्रयोगार्हः स्यात्
 ग्रहादिषु तु न दृश्यते च । प्रतिपिद्धश्रास्य न्यासपदमञ्जयो
 पृथक्प्रयोगः । पृथक्प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकारेणापि ग्रहादित्वा
 ण्णिनिरित्युक्त्वा अत एव निपातनादित्युक्तम् । निपातनं च प्र-
 त्ययसन्नियोगेनैव ॥

मृणीका लाला—‘सेतेर्नुट् च’ इति ईकन्प्रत्ययः नुडागमश्च ।

मार्थः—‘मतेर्णिच्च’ इति थन्प्रत्ययः ; णित्त्वाद्बृद्धिः ॥

सर्वः—‘सर्वेनिगृप्च’ इत्यादिना वन् । अत्र वक्तव्यं सर्वं
 पर्वनावुक्तम् ॥

सरयू—‘संतेरयू’ इत्ययू ॥

सरख्या भवं सारवम्—‘दाण्डिनायन’ इत्यादिनाऽणप्रत्ययेऽ-
 यूशब्दलोपो निपात्यते ॥

सरणिः—‘अतिस्तुमुहुसृधृधमि’ इत्यादिना अनिप्रत्ययः ॥

सरित्—‘हसृरुहि’ इत्यादिना इतिप्रत्ययः ॥

सृणिः—‘सृवृषिभ्यां किच्च’ इति निप्रत्ययः ॥

सरः—अमुन् । सरसी—‘वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगत्सरसां
 शतृवच्च’ इति शतृवद्भावात् ङीप् ॥

मारङ्गः—‘सृवृहोर्वृद्धिश्च’ इत्यङ्गच्प्रत्यये वृद्धिः ॥

अद्भ्यः सृना इति अप्सरा.—‘अङ्गिरा अप्सराः’ इत्य-
 मुनि निपात्यन्ते । उणादिवृत्तौ तु—अप इति सौत्रो धातुः,

अस्मान् परस्मिन्प्रत्यय इत्युक्तम् । 'स्त्रिया बहुष्वप्परस' इति बहुत्ववचन प्रायिकम् । तदुक्तम्—'अप्परस्मिन्नास्तिक्तावर्षाणा बहुष्व प्रायिकम्' इति । अप्परा इवाचरति अप्परायते—'कतु क्यद् सलोपश्च' इति क्यडि मलोप । तत्र विभाषा ग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयत्वान् इह नित्य सलोप । उक्त च—

ओजमोऽप्परसो नित्य पयमस्तु विभाषया । इति ॥

सारथि—'सर्तेर्णित्' इति अधिन्प्रत्यये णित्त्वाद्बुद्धि ॥

ऋ गतिप्रापणयोः ॥ १२१ ॥

ऋञ्छति—'पाद्या' इत्यादिना शिति ऋञ्छदिश । आर । आरतु । आरिथ । आरिव—'त्ति' इत्यधिकृत्य 'ऋञ्छयुताम्' इति गुण । तत्र हि ऋतामिति मवर्णदीर्घण र्ति ऋतारान्ताश्च निर्दिश्यन्ते । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धि । तत्र गुणवृद्धयो 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् ऋशब्दस्य द्विवचने अभ्यासम्योरदत्ते एगदिशेषे 'अन आडे' इति दीर्घे पुनरुत्तरखण्डस्य गुणवृद्धयो मवर्णदीर्घे । वगदौ च क्वादिनियमान्ति । भक्ति तु 'वनो भारद्वाजस्य' इति नियम बाधित्वा 'इडत्यर्तिव्ययतीनाम्' इतीत् । अर्ता । अरिप्यति—'ऋद्धनोस्ये' इतीत् । ऋञ्छतु । जाछन् । ऋञ्छेत् । आशिपि-अर्यात्—'गुणोर्तिमयोगाद्यो' इति गुण । सर्वत्र अर्निग्रहणेषु भौवादिक्मुहोत्यादिकयोर्द्वयोरापि ग्रहणमिति स्थितं व्याख्यानेषु । अत एवार्ताति साधारणनिर्देश एव । भौवादिक्मात्रग्रहणे ऋञ्छतीति वक्तव्यम् । जौहोत्यादिनस्य तु शप छौ इत्यतीति । 'आर्तिपित्याश्च' इत्यत्र 'छौ' इत्यपिकारान् भौवादिनस्य न

समव । 'सातिशास्त्यातिम्यश्च' इत्यद्विधावपि शासिना अविद्य-
मानशपा साहचर्यात् सत्येर्ती अप्यविद्यमानशपौ गृह्येते इति लुक्तम् ।
तेनास्य लुङि आर्षीत् । आर्षीम् । इत्यादि भवति ॥

अरिरीरपति—'स्मिपूडूरञ्जुशा सनि' इतीट् । अत्र ऋ
इति भावादिकनोहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्, 'ऋच्छत्यृता'
इतिवत् । अत्र द्विर्वचनात्परत्वात्पूर्वं इटि गुणे रपरत्वं 'अजा
देद्वितीयस्य' इति रिशब्दस्य द्विर्वचनम् । द्विर्वचनेऽचि इति
नात्र स्थानिवत्त्वम्, 'सन्यडो' इत्यस्य पष्ठचन्तत्वात् । न च
कार्या निमित्तत्वेनाश्रीयते । अत्र हरदत्त—यत्र सप्तम्या निमि
त्तत्वं श्रुतं तन्निमित्तम् । न तु तद्भावभावितामात्रमिति ॥

अरार्यते—'सूचिमूर्ती' इत्यादिना यङि 'यङि च' इति
गुणे 'नन्द्रा' इति निषेधस्य यकारपररेफस्य प्रतिषेध इति
वाधात् रेफादेर्द्विर्वचने 'दीर्घोऽक्ति' इति दीर्घः ॥

अरति । अरियति—ऋशब्दस्य द्विर्वचने अम्यासस्योरद्वे
हलादिशेषे 'ऋतश्च' इति रुञ्जिञीक । उत्तरखण्डस्य गुणः ।
अत्र रीञ्जिकेर्न रूपभेदः । उभयत्रापि 'अम्यासस्यासवर्णे' इति
यण भाव्यत्वात् । इदृक्षे—अररीति । अर्यरीति । तसादौ ङित्त्वा-
दुत्तरखण्डस्य न गुण इति अर्तत् । अरियत् इत्यादि । सा
ऋशब्दस्य द्विर्वचने अम्यासकार्ये रङि च 'अदम्यस्तात्'
इति झेरङ्गावे परखण्डस्य यणि 'रोरि' इति रेफस्य लोपे 'ङ-
लोपे' इति दीर्घः—आरति इति भवति । 'पृति
स्थानिवन्' इति निषेधात् 'रोरि' इति लोपः 'उ
इति न यण स्थानिवद्भावः । रिञ्जिको ऋकारमाश्रिते
सौत्रो ६

यमाश्रित्य तस्य यणि अरिगृति इति भवति । न च 'लोपो ज्योतिरिति' इति यलोपप्रसङ्गः, 'अचः परिमन्' इति यणुः स्थानिवच्चात् । न चास्ति यलोपं प्रति न स्थानिवदिति. 'स्वरदानयलोपेरु लोपानादेशो न स्थानिवत्' इति वचनात् ॥

अरपि, अरियपि । अरपि, अरियपि । अगृवः, अगृवः । अरराक्षकार, अरियगभकार । अररिता, अरियरिता । अररिष्यति, अरियरिष्यति । अरर्तु, अरियर्तु । अरगृष्टि, अरियगृष्टि । टित्वात्र गुणः । अरराव । अरियराव । आटि पिच्चाट्टणः । लोटि अम्यामस्य रुक्लि परम्य गुणे निट्पिषो. हृत्वादिद्योपे रेफस्य विमर्ननीये अङ्गम्याटि आटः रिग्रीकोभ्यटि—आरियः । आगृताम्, आरियगृताम् । बहुवचने 'नुमि च' इति गुणे—आररुः । आरियरुः । लिटि—अगृयात्, अरियगृयात् । आशिपि—आरियात्—'रिट्पिषो' इति रिग्रीकोभ्यटि 'रीरि' इति लोपे इलोपदेशनेः । रिग्रीकोभ्यटि परस्य रिग्रीकोभ्यटि स्थानिवचनात् यलोपामोरे आरिगृयात् । यलोपामोरे प्रति न स्थानिवदिति नृ न भवति, तस्य लोपानादेशविषयत्वात् । 'गुणोक्ति' इति गुणः द्विषा निदेशात् भवति । लृटि—आरारीन्, आरियारीन् । इत्यादि ॥

अप्यति—'अपि' इति पुर । 'पुगन्तद्रूपस्य' इति [ग] । मा भवान् कर्त्तव्यत्—'उगृत्' इति परसे कर्त्तारो लोपः । गिलोपस्य 'द्विर्वचने' इति स्थानिवचनात् [ग] इत्यप्य द्विर्वचनम् । कर्त्तारामोरे गुणे 'कन्धाः' इति [ग] द्विर्वचननिषेधात् पिशब्दद्विर्वचने मा भवान् अप्यति

इति भावनि । शिष्या निर्देशात् यद्भि पुगभावात् अरारयति
इति भवति । रिञ्जीरपक्षे अरियारयति इति ॥

उपाछेति—‘उपसर्गादिति धातो’ इति अवर्णान्तादुपसर्गात्
ऋकारादौ धातो परे पूर्वपरयोर्वृद्धि । सा च ऋवर्णस्थानिका
इति रपरत्वम् ॥

आर्य —‘अर्य स्वामिवेश्ययो’ इति यति निपात्यते ।
स्वामिवेश्याभ्यामन्यत्र ‘ऋहोर्ण्यन्’ इति ण्यत्—आर्य । स्त्रि
याम्—आर्या । आर्याणी—‘आर्यक्षत्रियाम्या च’ इति ङीपा-
नुसो । पक्षे विना पुयोग स्वार्थ एवाय त्रिधिरिति वृत्ति ।
तेन पुयोगे नित्य ङीप् भवति—आर्य इति ॥

अरित्रम्—‘अर्तिलूधूसू’ इति वरणे इत्र ॥

आरा—प्रतोड । ‘आरा शस्त्रम्’ इति भिदादिपाठाद्द्
वृद्धिश्च । अन्यत्र—आर्तिः—‘उपसर्गात्’ इति वृद्धि ॥

ऋणम्—‘ऋणमाधमण्य’ इति निष्ठान्त्ये निपात्यते । अधम
ऋणे अधमर्ण । अत एव निर्देशात् मत्तन्यन्तेन समास ।
अधममृणमस्येति बहुव्रीहिर्वा । निष्ठान्तस्य परनिपात अत एव
निर्देशात् । तस्य भाव आप्तमर्ण्यम् । इदं च कालान्तरदेय
विनिमयोपलक्षणार्थम् । तेन उत्तमर्णः इत्यपि भवतीति वृत्ति ।
‘धारेरुत्तमर्ण’ इति निपातनात् वा । पूर्ववत्समास । प्रगत
प्रवृद्ध वा ऋण प्रार्णम्—‘प्रादयो गत्याद्यर्थे प्रथमया’
इति समास । वत्सतरार्ण । कम्बलार्ण । वमनार्ण । विशे-
षणसमास । ‘प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे’ इति वृद्धि । ऋणा-

र्णम्—ऋणापाकरणार्थं यदुपादीयते तदुच्यते । पठिसमाम ।
दशार्णो देश नदी च । विशेषणसमाम यथान्यचिद्व्यु-
त्पाद्य । 'नणदशाभ्या च' इति वृद्धि । दशार्णमपहाय
सर्वं वदुव्रीहयो वा । लिङ्ग तु विशेष्यायत्त द्रष्टव्यम् । आन-
मण्यार्थान्यत्र—ऋत । मुखेन ऋत सुस्वार्तः—'ऋते च
वृतीयासमासे' इति वृद्धि । अन्यत्र—परमर्त ॥

आर्त इत्यत्र आन्व्युपपत्ते 'उपसर्गादिति' इति वृद्धि । आत्रे
यस्तु—सात्रादृते धातोरचि प्रज्ञाद्याणि व्युत्पादयत् । अन्य
थाऽपि सिद्धे कोऽय यत्न इति न जानीम ॥

अरु—'अर्तिपृषपियजितनिःनितृपिम्पो निन्' इत्पुसिप्रत्यय ॥

अरुक्रोति—'अरुर्मन' इति च्विप्रत्यये सत्रेप । 'च्वा
च' इति दीर्घ ॥

अर्श—'अर्नेर्गुणश्शुर् च' इत्यमुन्प्रत्यय, शुडागमश्च । अशाऽ
स्यास्तीति अर्शस—'अर्शादिभ्योऽर्' इत्यच् मत्वर्थे ॥

अर्म—'अर्तिस्तु' इत्यादिना मनिन् । अरु—असुरविशेष ।
'अतेररु' इत्यरु ॥

अर्भ गार । 'अर्तिगम्या*भन्' इति भन् ॥

अर्भका—स्वार्थे कन् ॥

अर्थ—'उपिकृपिगार्तिम्यस्थन्' इति थन् ॥

अर्मि—'अर्नेरु' इति मि-प्रत्यय ऊकारश्चादेश ॥

अर्मा—'स्त्रामदिपद्यानिपुशदिभ्यो रनिप्' इति वनिप् । अ-

वृन्तौ—‘अवर्णस्त्रमावनन’ इति असौ तृ इत्यदेश । ऋदि-
च्चात् ‘उमिदच्चाप्’ इति नुम्, अर्चती इत्यत्र ङीप्च भवति ।
अनन इति वचनात् अनर्वाणो इत्यत्र नायमादेश ॥

निर्दृथ साम । ‘अने निरि’ इति निर्युपपदे थक्प्रत्यय ॥

अरणिः—‘अतिसृधृधमि’ इत्यादिना अनिप्रत्यय ॥

अरण —‘अर्तेश्च’ इत्युन-प्रत्यय ॥

ऋतुः—‘अर्तेश्चतु’ इति तुप्रत्यय । त्रिद्विति तन्नानुवृत्तेर्न
गुण ॥

ऋतु प्राप्तोऽस्य अर्तचं पुष्पम्—‘ऋतोरण्’ इति ‘तदस्य
प्राप्तम्’ इत्यरिमन्विपये अणप्रत्यय ॥

ऋतु देवताऽस्य ऋतव्यम्—‘वाश्वृनुपिपुपसो यत्’ इति
‘साऽस्य देवता’ इति विपये यत् । ‘ओर्गुण’ ‘वान्तो यि प्र-
त्यये’ इत्यवादेश ॥

अररं क्वाट्म्—‘अर्तिकमि’ इत्यादिना अरप्रत्यय ॥

इरिणं ऊपरम्—‘अर्त किदिनश्च’ इतीन्प्रत्यय । कित्त्व-
वचनान्न गुण । वातोऱिकारदेशश्च ॥

अर्णः—‘अर्तेर्नुट् च’ इत्यमुन्प्रत्यय, नुडागमश्च ॥

अर्णव —‘अर्णमो लोपश्च’ इति मत्वर्थाये वप्रत्यये सन्नेप ॥

गृ घृ सेचने ॥ ९२२-९२३ ॥

गरति । जगर । जग्रतुः । जगर्थ । जग्रिव । गर्ता ।
गग्मिष्यति । गरतु । अगरत् । गरेत् । आशिषि—ग्रियात्—
'गिह्य' इति रिङ् । अगार्पोत् ॥

जिगीर्षति—'जङ्गन' इति दीप्ते क्त इत्वे रपरे, 'हलि
च' इति दीप्ते ॥

जैग्रोयते—'रीङ्' इति रीङ् । जर्गते ॥

गारयति । अजीगरत् ॥

गर्त—'हमिमृश्रीष्वमी' इति तन् ॥

घरनि । घृतम् । घृणा । घर्म । इत्येव निषय इति
'तृन्वत्क्रोष्ट' इत्यत्रोक्त भाष्ये ॥

ग इति दीर्घान्तस्तुदादौ निगरणार्थं । ऋचादौ शब्दार्थं ।
ज्ञानार्थेश्वरादौ । वृ क्षरणदीप्तयो, इति जुहोत्यादा । वृ प्रम
वण इति चुरादे ॥

ध्वृ हूर्धने ॥ १२४ ॥

हूर्धने, ऋटिल्यन् । 'आतृ-यमेव तदपचरति' इत्यादौ हिं-
सायापि दृश्यते ॥

अरति । इत्यादि स्मृत् ॥

सु गतो ॥ १२५ ॥

स्रवति । मुस्त्राव । मुस्तुवतु । उवडादेशोऽगुणवृद्धिविषये
 मुस्तोथ । मुस्तुव । ऋचादिषु पाठादनिस्त्वम् । थल्यपि
 पुरस्तात् प्रतिषेपराण्डारम्भसामर्थ्यात् भारद्वाजनिघम बाधित्वा
 अयमेव निषेप प्रवर्तते । द्रवतावयमर्थं प्रपञ्चयिष्यते । स्तोता ।
 स्तोप्यति । स्रवतु । अस्रवत् । आशिपि स्त्रूयात्—‘अ
 कृतसार्धधातुभ्यो’ इति दीर्घः ॥

अमुस्तुवत्—‘णिश्रिद्रुस्तुम्य कर्तरि चङ्’ अत्र च लघूप-
 धगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् ॥

मुस्तूपति—‘इको ऋल्’ इति सन कित्वात्र गुण ।
 ‘अट्झन’ इति दीर्घः ॥

सोस्तूयते । सोस्तोति—‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इति न
 भवति, ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यनुवृत्ते । सोस्तुत । सोस्तुवति ॥

स्त्रावयति—‘बुधयुव’ इत्यादिना नित्य परस्मैपदम् ॥

अमुस्रवत्, असिस्रवत्—‘स्रवतिशृणोति’ इत्यादिना अ-
 भ्यासोकारस्य वेत्त्वम् ॥

आस्त्राव । संस्त्राव—‘श्याद्वचया’ इत्यादिना आह्मभ्या-
 मुपसृष्टादम्माण्ण ॥

प्रस्रावी—‘प्रेलप’ इत्यादिना विनुण् । आत्रेयस्तु ‘प्रेल-
 पस्’ इति पाठ प्रतिपद्य स्नें प्रसारी इत्युदाजहार ॥

मस्राव—‘मेह्वस्तुस्तुव’ इति वन् ॥

स्वगत्यस्मात् वृत्तमिति स्तुवः । स्तुक्—‘स्तुवः कः’ ‘चिक’ इति कचको प्रत्ययो । इकाररुकारावनुवन्वावितौ । एतौ भौमादित्वाद्पादाने ॥

स्मृतः—‘स्तुरीम्यां त्त्’ इति अमुन् तुडागमश्च ॥

अत्र स्वामी ‘श्रु गतो’ इति ताडव्यादिममुं पपाठ । ‘श्रु श्रवणे’ इत्येनं तु दन्त्यादि न्यासकारादयः । सर्वे विरुद्धमेव पठन्ति । ‘श्रवणं । स्तुतिः । श्रोत्रम् । श्रुतिः । श्रवणम्’ इत्यादिषु च लोकप्रसिद्धार्थो न महच्छ्रुत इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

अत्र मंत्रेयः—‘मु’ इत्यरेफमपि घातुं पठित्वा म्वन्ति इत्युदाजहार । देवोऽप्यमुमेवपाठमाश्रित्याह—

गतौ तयोश्च म्वन्ति द्विरुक्तचकस्य सो न पः ।

इति । जयमस्यार्थः—‘स्तु गतो । पु प्रसवेश्वर्ययोश्च’ इति चसारेणैव गतावपि सज्जीति मिद्वे ‘मु गतो । पु प्रसवेश्वर्ययोः’ इति सवतेः द्विः पाठो गत्वर्थस्यापोपदेशत्वार्थ इति । तत् पोपदेशत्वस्याव्यापकत्वप्रसङ्गान् अयुक्तमिति पुरुषकारे दूषितम् । अपरे पुनः शु इति ताडव्यादिमाद्यं पठन्ति । तद्युक्तम् । यद्गुणादौ— ‘शुमिचिमीनां दीर्घश्च’ इति शवते क्रानि शूरशब्दो व्युत्पाद्यते । तथा शाकटायनेनापि ‘श्रु द्त् स्तु गतो’ इति पठ्यते ॥

पु प्रसवेश्वर्ययोः ॥ १२६ ॥

प्रमनोऽप्यनुज्ञा इति पुरुषकारे । मवाति । मुपाव । मुपुवतुः । मुपोथ, मुपावथ । मुपाविव । मुपाविम—क्रादिनि-

यमात् इट् । थलि तु भारद्वाजनिगमाद्विकल्प । गुणवृद्धगेर-
विषये उवट् । सोता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

‘स्तुमुद्गन्म्य परस्मैपदेषु’ इति भिन्न इद्विषोः स्तौतिना लुग्वि-
करणेन माहचर्यान्न मूतेग्रहणम् । नाप्षुलुग्विकरणेन मूना परेण
साहचर्यान् सवतिमुनोत्योर्द्वयोरपि । किन्तु पूर्वपराम्या द्विद्वा
साहचर्यान् स्वादे ङिन ग्रहणमिति नास्येडागम । अत एव
तत्र न्यासे—मु इति पुञ् अभिषवे इत्युक्तम् । तथा—आत्रे-
यमत्रेयावपि तमेव सेत्मुदाहार्यामि, नेतरौ । न च निरनुबन्ध-
कपरिभाषया इद्विधा सवतेरेव ग्रहण युक्तमिति वाच्यम् । यत-
स्तदपेक्षया माहचर्यस्यैव प्रागल्भ्यम् । तथा च ‘मत्सृष्टिप’
इत्यत्र वृत्ति—‘मु’ इति द्विषा माहचर्यान् मूतेरादादिङ्म्य
ग्रहणमिति । वर्तमानम् माहचर्यनिरनुबन्धकपरिभाषयोरनित्यतामा-
श्रित्य लुग्विकरणत्वात् स्तौतिमपहाय सवतिमुनोत्योर्द्वयोरर्पात्माह ।
तन्मने—असावीत् इति भाव्यम् । अन्येषा तु असौपीत् इति ॥

मुसूपति—‘स्तौतिण्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सोपूयते । सोपोति । ‘उतो वृद्धि’ ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यनु-
वृत्तेर्न भवति ॥

कर्मणि मूयते । असावि । असोपाताम् । इत्यादि ॥

कर्मकर्तारि—‘अच कर्मकर्तारि’ इति तशब्देऽपि पक्षे भिन्नो
विमानात् असौष्ट इत्यपि भवति । स्यादिषु कर्मकर्तारि चिपर-
त्यक्षे असाविष्यत इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

आमीव्यम्—‘अचो यत्’ इति यति गुणे ‘तान्तो यि’
इत्यवादेश । ‘आमुयवपि’ इति ष्यद्विषोः मुनेति ग्रहणमिति
वृत्तिकारहरदत्तादय । एव ‘मुयजोर्द्वनिप्’ इत्यत्रापि ॥

सुत्वा । सुतम् ॥

श्रु श्रवणे ॥ ५२७ ॥

शृणोति । शृणुत । शृण्वन्ति । शृणोपि । शृणोमि
 शृणुव, शृण्व । शृणुम, शृण्म । 'श्रुव शृ च' इति
 शब्धिपये श्रुप्रत्यय, शृभावश्च वातो । शो. शिच्चात्सार्व-
 वातुक्त्वात् अपित्त्वात् ङित्त्वात् गुण. प्रकृते । स्वस्य तु
 भवत्यविडति । शृण्वन्ति—इत्यत्र अन्तादेशे 'ह्रश्रुमो सा-
 र्वधातुके' इति यणादेश उवडोऽपवाद । सूत्रार्थस्तु—शुद्धोते
 श्रुप्रत्ययान्तस्य चानेकाचोऽङ्गस्य अमयोगपूर्वो य उकार तस्या
 नाद्धो सार्वधातुके यणिति । श्रोतारस्य वस्मसो 'लोपश्चास्यान्य-
 तरस्या प्योः' इति पसे लोप ॥

शुश्राव । शुश्रुवतु. । शुश्रुवु । शुश्रोथ । शुश्रुव ।
 शुश्रुम । पित्तु वृद्धिगुणयोरावावो । अन्यत्रानादावुवड् । क्रा-
 दिपु पाठात् स्ववतिवत्यल्प्यनिट् ॥

श्रोता । श्रोप्यति । शृणोतु । शृणु—'उतश्च प्रत्ययाद-
 संयोगपूर्वात्' इति हेर्लुम् । शृणयानि । आटि गुणावो ।
 अशृणोत् । अशृणुताम् । शृणुयात् । आशिपि—श्रूयात्—
 'अट्सार्वधातुक्रयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । अश्रोपीत् ॥

शुश्रूपते—'ज्ञाश्रुमृदशा मन' इति तड् । प्रतिशुश्रूपति ।
 आशुश्रूपति इत्यत्र 'प्रत्याङ्म्या श्रु' इति सन्निमित्तस्य तटो
 निषेध । इह प्रत्याङोरुपमर्गोर्ग्रहणात् देवदत्तं प्रतिशुश्रूपते ।
 भाष्यादाशुश्रूपते । इत्यत्र च तदेव भवति । अत्र हि

प्रत्याडौ कर्मप्रवचनीयो 'लक्षणेत्थंभूताप्यानभागवीप्सासु प्रति-
पर्यन्तवः' 'आह्वर्यादावचने' इत्येकसंज्ञाधिकारात् कर्मप्रवचनीय-
संज्ञया उपसर्गसंज्ञा नाध्यते । लक्षणं चिह्नम् । कंचित्प्रकार
प्राप्त इत्थंभूत तस्याप्यानमित्यभूतारयानम् । भाग स्वीक्रिय-
माणोऽह । उक्ता वीप्सा । विना तेनेनि मर्यादा । सह तेनेत्य-
मिविवि । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । तत्र प्रतिशुश्रूपत
इत्यस्य देवदत्त शुश्रूपाया लक्षणमित्यर्थ । देवदत्तसनाशे शुश्रू-
पत इति यावत् । एव भाष्याद्वाशुश्रूपते इत्यस्य विनाऽपि भाष्येण
सह वा तेन शुश्रूपते इत्यर्थे ॥

शोश्रूयते । शोश्रुवीति शोश्रोति—उतो वृद्धिः 'नाभ्य-
स्तस्य' इत्यनुवर्तनात्तद्युक्तम् ॥

श्रावयति । अशुश्रवत् । अशिश्रवत्—णौ कृतस्य स्था
निक्त्वात् श्रुशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'स्ववति श्रुणोति' इति पक्षे
अभ्यासस्येत्वम् । संशृणुते । संशृण्वाते । संशृण्वते । संशृ-
णुपे । संशृण्वे । संशृणुवहे । संशृण्वहे । संशुश्रुये । सं-
श्रोता । संश्रोप्यते । संशृणुताम् । समशृणत । संशृण्वीत ।
आशिपि—संश्रोपीष्ट । समश्रोष्ट । झलि सिज्जलोपस्य पूर्वचासि-
द्धत्वाद्गुणे ह्रस्वाभावात् मिज्जलोपप्रसङ्ग ॥

कर्मकर्तारि स्ववतिवत् ॥

शुश्रुवान्—'भाषाया सद्वसश्रुव' इति लिट् कसु । अयं
च लिट् लुङ्ङुङ्ङिपय पाक्षिकश्च । कस्वादेशस्तु नित्य । तेना-
नेन लिट् मुक्ते यथायोग ते लुङ्ङुङ्ङितो भवन्तीति । सर्वं चेत-
त्सीदतावुपपादितम् । भमसाया मप्रसारणे सवर्णदीर्घं 'घाधित्वा

धातूर्णत्वादुवडि—शुश्रुवुप इत्यादि । पदत्वे 'वसुत्सु' इत्यादिना दत्वे—शुश्रुवद्भाम् इत्यादि ॥

देवदत्ताय गा प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । याचिनसन् तत्तम उदासीनि प्रतिजानिते इत्यर्थे । 'प्रत्याङ्म्या श्रुव पूर्वस्य कर्ता प्रत्याङ्म्यामुपसृष्टम्य शृणोने प्रयोगे प्रतिशृणोत्या शृणोतिक्रियापक्षया पूर्वस्या क्रियायाः कर्ता सम्प्रदानमिति देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्था । प्रत्याङ्म्यामुपसृष्ट शृणोति प्रतिश्रवणार्थे इति अर्थात् पूर्वा क्रियेह याचनम् ॥

निश्वाकी—'रक्षश्रुवसवपशा नो' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि ॥

विश्रावः—'यो क्षुश्रुव' इति उन् ॥

श्रूयते अनया इति श्रुतिः—'श्रुयजिदृशिस्तुम्य करणे' इति क्तिन् सिञ्चाम् । ल्युनेऽपवाद । जलियाम्—श्रूयतेऽनेनेनि श्रवणम् । श्रावम् । यत्र नक्षत्रवचनत्तत्र श्रवणेन युक्ता रात्रि इति विग्रह 'नक्षत्रेण युक्त काल' इति विहितस्याण 'सज्ञाया श्रवणाश्रवणाम्याम्' इति ऋषि श्रवणा सन्निरिति भवति । अत्र 'ऋषि युक्तवद्वचक्किरणे' इति प्रकृत्यर्थेऽलिङ्गं न भवति, 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा' इति निर्देशात् । लुभिति लुम्पज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थे उच्यते । तत्र युक्तवद्वचक्किरणे भवन इति सूत्रार्थे । युक्त प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थेन सम्प्रद इति कृत्वा । व्यक्तिलिङ्गम् । वचन एकत्वादि । यद्वाऽय श्रवणाशब्द पौर्णमासीवचन तदा श्रवणा पौर्णमासी अस्मिन् मासे इति विग्रह 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणासन्निरिचिचौम्य' इति अण्टरो कृतयो—श्रावणः । श्रावणिक इति भवति ॥

श्रव—असुन् । विश्रवसोऽपत्य वैश्रवणः । रावणश्च । शिवादिषु 'विश्रवणरवणे' इति पाठात् अपत्येऽणि तत्सन्नि-
योगेन विश्रवणरवणावादेशौ ॥

श्रोत्रम्—'घ्नन्' इति घ्नन् ॥

श्रोणि—'वहिश्रुश्रियुद्धग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति नित्प्र-
त्यय ॥

धु स्थैर्ये ॥ १२८ ॥

ध्रवति । दुग्राव । दुधुवतु । दुग्राथ । दुग्राविव ।
दुग्राविव । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्प ।
शेष स्ववतितत् ॥

ध्रुव इति बाहुल्यम् । यद्वा—'ध्रुवमपाये' इति
निर्देशात्साधु । अय तुदादो गत्यर्थश्च । तस्मात् वा अचि
ध्रुव । स हि कुटादि ॥

दु दु गतौ ॥ १२९-१३० ॥

दवति । दुदा । दुदुवतुः । दुदोव । दुदविथ ।
दुदुव । दोता । इत्यादि । पूर्ववत् लिटि प्रादिनियमादिट् ।
थलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्प ॥

दव—गचाद्यच् । 'दुन्योरनुपसर्गे' इति णविधौ दुनोतिरेव
वृत्तौ गृहीत । पदमञ्जर्यां च नयतिना साहचर्यात् . सानुबन्ध-
कस्य दुनोतिरेह ग्रहणमिति ॥

सन्दावः—‘समि युद्धुवः’ इति वञ् ॥

दूनः—‘स्वादिभ्यः’ इत्यत्र ‘दुग्बोर्दीर्घश्च’ इति वचनात्
निष्ठानत्वं दीर्घत्वं च ॥

दूनः—‘दुत्तनिभ्यां दीर्घश्च’ इति तन् दीर्घश्च ॥

दूतस्य भावकर्मणी दूतम्—‘दूतवणिभ्यां वैप्यने’ इति य० ॥

‘दु दु उपतापे’ इति स्वादी ॥

द्रवति । द्रुद्राव । द्रुद्रुवतुः । द्रुद्रोय । द्रुद्रुव । क्रादि-
पाठादनिटत्वम् । ननु स्तुद्रुस्तुश्रुवा निषेधस्य यत्नेऽन्यत्र चरि-
तार्थत्वात् थन्ति भारद्वाजनियमाद्विकल्पस्त्यात् । न चेवं शक्यं
वक्तुम्—स्वादिभ्यतिरिक्तानां ग्रहणं नियमायै, स्वादीनां तु
भारद्वाजनियमप्राप्तस्यैवेत्येति निषेधार्थमिति । एवं हि क्रादिनियमान्
यत्नेऽन्यत्र नित्यमिड् स्यात् । एवं तर्हि स्वादीनां ग्रहणं य-
त्क्रादिनियमान् इड् प्राप्त यथापि भारद्वाजनियमान् तयोर्द्वयोर्निषे-
धार्थं भविष्यति । न च मन्तव्यम्—येननाप्राप्तन्यायेन क्रादि-
नियमप्राप्तस्यैवेत्येति निषेधो युक्त इति । पुग्स्तात्प्रतिषेधराण्डार-
म्भादुभयोर्निषेध इति वृत्तावुक्तत्वात् । अथवा—मर्षेषां नियमा-
र्थत्वेऽपि न दोषः । अनेन नियमेन य० क्रादिभ्यतिरिक्तानां
नित्यमिड् प्राप्तः सः ‘अचस्तास्यन्’ इति निषिध्यते । यत्र
चायं निषेधस्तत्रैव भारद्वाजनियम इत्यर्थान् अस्य नियमस्य
क्राद्यष्टाद्व्यतिरिक्तनिषेधवशात् ॥

द्रोता । द्रोप्यति । इत्यादि पूर्ववत् ॥

लुटि : णिश्चिद्रुम्भ्य ’ इति चटि अद्रुद्रुवन् । लृप्पवणुणा-
दन्तरङ्गत्वाद्गुणित्युक्तम् ॥

दुद्रूपति । दोद्रूयते । दोद्रोति ॥

द्रावयति । अदुद्रवत्, अदिद्रवन्—‘स्ववतिश्रुणोति द्रवति’ इत्यभ्यासस्य वेत्त्वम् । ‘बुधयुध’ इत्यादिना नित्य परस्मैपठम् ॥

सन्द्राव —‘समि युद्रुद्व ’ इति घञ् ॥

उद्द्राव —‘उटिश्रयति’ इत्यादिना घञ् ॥

प्रद्राव —‘प्रे दुस्तुल्लुव ’ इति घञ् ॥

हरिद्रुः । मितद्रुः । शतद्रुः । दुप्रकरणे ‘मितद्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्’ इति डु ॥

हरिद्रुणा प्रोक्त छन्दोधीते हारिद्रविण —‘कलापिवैशम्पा यनान्तेवासिभ्यश्च’ इति णिनि प्रोक्तार्थे । तदन्तान् ‘छन्दो ब्राह्मणानि’ इति नियमादधेतृषदितृप्रत्ययान्तमेवेत्युत्पत्तस्याण ‘प्रोक्ताङ्गुम्’ इति लृक् । कलाप्यन्तेवासिनश्च—

हरिद्रुरेण प्रथम ततश्छगलितुम्बुरू ॥

उल्पेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥ इत्युक्त ॥

द्रविणम्—‘दृक्क्षिभ्यामिनन्’ इति इनन् ॥

द्रोण —परिमाणादि । ‘कृवृञ्जृसिद्धुपत्यनिस्वपिभ्यो नित्’ इति नप्रत्यय । स्त्रिया गौरादिपाठात्—द्रोणी ॥

द्रोणस्य गोत्रापत्य द्रोणायन । द्रोणि —‘द्रोणपर्वतजीवन्ता दन्यतरस्याप्’ इति फच् । तदभावे ‘अन इच्’ ॥

द्रोण पचतीति द्रोण । द्रोणिक । ‘तत्पचतीति द्रोणा दण् च’ इत्यण्ठनौ ॥

द्विदोणेन धान्यं क्रीणाति—‘तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपमङ्गलानम्’ इति तृतीया ॥

जि जि अभिभवे ॥ ९३१-९३२ ॥

अभिभवे न्यूनीकरणम् । जयति । जिगाय । इत्यादि निञ्जन्तं ‘जि जये’ इतिवत् । पुनः पाठे फलं तत्रैवोक्तम् ॥

अध्ययनात् पराजयते—पराजिगत्र न्यूनीभावे वर्तते । अय-
मत्राकर्मकः । अच्येत्तु ग्यायतीत्यर्थः । तत्र पठ्यां प्राप्तायां
‘पराजेरसोढः’ इति अच्ययनस्यापादानत्वात्पञ्चमी । पगपूर्वस्य
जयतेः प्रयोगे असोढः सोढुमशक्यो योऽर्थः तत्कारकमपादान-
मिति मृत्रार्थः ॥

धनञ्जयः—‘मंजायां भृनुवृजि’ इति खचि मुमागमः पूर्व-
पदस्य ॥

शत्रुजित् । प्रजित्—‘मन्मृद्विष’ इत्यादिना उपमर्गेऽप्यनु-
पमर्गेऽपि मृचन्ते उपपदे क्तिप् ॥

जिष्णुः—‘ग्यानिरथश्च म्नुः’ इति म्नुः । जयी—
‘जिट्ति’ इति इतिप्रत्ययः । जित्तरः—‘इणशनि’ इति
करप् । त्रयोऽपि नाच्छ्रीलिङ्गाः ॥

त्रयम्—बाहुल्यान् त्रयप्रत्ययः ॥

जयति । जिगाय । जिजिग्यतुः । जिजिगीयथ, जिजिगेथ ।
जिजिगीयस । जेना । जेप्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् ।
आशिषि—ज्ञायात् । अज्ञेपीत् ॥

जिजीपति—‘इको झल्’ इति मन कित्वात्त गु
‘अङ्गनगमा’ इति दीर्घे ॥

जेजीयते । जेजेति । ज्ञाययति । अजिज्ञयत् ॥

जु इति सौत्रो वातु—जयति । इत्यादि । अय गत्य
वेगवचन इत्यपरे ॥

जवन—‘जुचङ्गम्य’ इत्यादिना युच् ॥

प्रजाशील प्रजवी—‘प्रजोरिनि’ इति इनिप्रत्यय ॥

जूः—‘भ्राजभास’ इत्यादिना क्विप् । तत्रैव ‘जू’
पाठात् क्विप्सन्नियोगेन दीर्घे ॥

जवः—अप् ॥

जूति—‘ऊतियूतिनूति’ इति निपातनात् क्तिनि दी
घयत्याटयोऽनुदात्ता उदात्तत् । श्रयतिस्तूदात्त । तथा
उभयपदिन ॥

ष्मिङ् ईपद्धसने ॥ ९३३ ॥

एतदादय प्रायत्यन्ता अनुदात्ता आत्मनेपदिन ॥

स्पयते । सिष्मिये । सिष्मियिषे । सिष्मियिहे । सि
यिन्ने । सिष्मिये । सिष्मियिवहे । ‘अचि श्रुधातु’ इ
दिना इयद् ॥

स्मेता । स्मेप्यते । स्पयताम् । प्रस्मयत । स्पयेत । स्मे
अस्मेष्ट ॥

सिस्मायिपते—‘स्तौतिण्योरेव’ इत्यपत्वम् । ‘स्मिपूहृञ्जशा
सनि’ इतीट् ॥

सेप्पीयते । सेप्पेति ॥

मुण्डो विस्मापयते । अस्मिपन—‘नित्य स्मयते’ इति
हेत्वन्कारने स्मयत्यर्थे आत्वम् । तत्र पुट् । ‘धीम्म्योर्हेनु-
भये’ इति हेत्वन्कारकार्ययोर्नित्य नट् । तत्र भयग्रहण चित्त-
विकारोपठक्षणम् । तेन ‘विभेनेहेनुभये । स्मयतेहेनुम्मये’ इत्यर्थो
भवति । यदा तु हेतुन एव स्मयो न भवति तदा नात्व,
नापि तद्धियम इति मुण्डो रूपेण विस्मापयति इति भवति ॥

स्मरं मुस्त्रम्—‘नमिक्श्चि’ इति र ॥

स्मित्वा । स्मितम् ॥

अयमनादरे चुरादि ॥

गुड् अव्यक्ते भव्ठे ॥ १३४ ॥

गवते । जुगुते । जुगुविपे । जुगुविपेहे ॥

गोता । गोप्यते । गयता । अगयत । गवेत । आशिपि—
गोपीष्ट । अगोष्ट । अगोप्यत ॥

जुगूपते—‘अञ्जन’ इति दीर्घ ॥

नोगूपते—‘अट्स्मात्त्वघातुक्तयो’ इति दीर्घ । नोगोति ॥

गाययति । अनृगयत्—गौ टनम्य स्थानिवत्त्वान् गुश-
ब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

गुत्वा । गुतः—‘दुग्धोर्दीर्घश्च’ इत्यत्र निरनुबन्वस्य तौ-
दादिकस्य ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ इत्यस्य ग्रहणमिति नात्र निष्ठा-
नत्वदीर्घत्वे भवतः ॥

गोत्रम्—‘गुधृवोपचि’ इत्यादिना व्रप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणगोत्रा—‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ इति समासः । वृ-
त्तिविषये गोत्रशब्दः कुत्सनवचन इति चेलनावुक्तम् । ‘धरूप’
इत्यादिना पूर्वपदस्य इस्व ॥

गवाकः क्रमुकवचन —पिनाकादिपाठादाकप्रत्ययः ॥

गवलं माहिषं शृङ्गं—बाहुलकादलप्रत्ययः ॥

अनन्तरं ‘धृञ् धारणे’ इति क्वचित् पठ्यते । वर्षमानोऽमुं
न सहते । यदाह—केचित् धृञ् धारणे इति पठन्ति । सोऽ-
नार्प इति । धरति धरते इति प्रयोगदर्शनात् तत्साहसमाश्रम् ।
उपादीयते च ‘अनुपमर्गाङ्घ्रिम्प’ इत्यत्र न्यासपदमङ्गयोः धृञ्
धारण इति । द्वैवे च धारणार्थे ‘धरते धरतीत्युभे’ इति ।
अस्माभिस्तु—मैत्रेयाद्यनुसारेण नित्प्रकरणे हरतेरनन्तरं पठित्वाऽ-
यमुदाहृतः ॥

गाङ् गतौ ॥ ९३५ ॥

गाते । त्रिष्वपि वचनेषु समानं रूपम् । गा आ आतां
इति स्थिते, अत्रान्तरङ्गत्वाद्घातुशपोरेकादेशे मवर्णदीर्घं ङिद्व-
यव आकारोऽन. परो न भवतीति ‘आतो ङितः’ इतीयादेशो
न भवति । न च मवर्णदीर्घस्यादिब्रह्मोवेनातः परत्वमकारस्य,

‘अन्तादिवद्भावो वर्णाश्रये न’ इति स्थितत्वात् । न च मन्तव्यं
‘वार्गाद्वाङ् चरीय’ इति सवर्णदीर्घान् प्रगिव इषादेशस्त्या-
दिति । यद्यमद्वात्परस्येत्यङ्गस्य न भवति । बहुवचने सस्य
‘आत्मनेपदेष्वनत’ इत्यङ्गाव । अत्राप्यनत इति पर्युदास
आदिवद्भावेन न भवति, वर्णाश्रयत्वात् ॥

गासे । गाथे । गाध्वे । गे । गावहे । गामहे ।
इति रेरेत्वे वृद्धिः । घातुशपेरेकोदेशस्यादिवद्भावात् ‘अतो गुणे’
इति पररूपं वर्णाश्रयत्वादिव न भवति । ‘आतो लोप इति
च’ इत्यत्र आर्गानातुरुम्यागमस्येद्यो ग्रहणान् नाहोपप्रसङ्गः ॥

जगे । जगाते । जगिषे । जगिध्वे । जगे । जगिबहे-
‘आतो लोप इति च’ इत्याहोप ॥

गाना । गाम्यते । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिणित्’ इत्यत्र
गाङ्गिणि इडादेशग्रहणान् अस्मान् परस्यान्णितः प्रत्ययस्य
द्वित्वाभावात् न ‘शुमाम्थागा’ इतीचम् ॥

गाताम् । गास्त । गे । गावहे । अगात् । अगाताम् ।
अगात—अम्याद्भावात् । अगाथाः । अगे—आङ्गुणः । अगा-
वहे । गेत । गेयाताम् । गेथाः । गेय । ‘छिङ्म-
लोप’ । ‘आङ्गुण’ यत्रैव । आशिपि—गासीष्ट । अगास्त ।
अगासाताम् । अगास्त । जगाम्याः । अगासि ॥

जिगामते । जेगीयते—‘शुमाम्था’ इतीचम् ॥

गापयति । अजीगपत् ॥

‘गापोष्टक्’ इत्यत्र न्यासपदयङ्गोर्यस्य धातुरादादिक इति स्थितम् । शपि पाठे चास्य प्रयोजन नास्ति । अस्माभिस्तु कापि पठितव्य इति मैत्रेयाद्यनुसारेणेह पठि ॥

गायतीति गतं शब्दे ॥

कुङ् घुङ् उङ् डुङ् *शब्दे ॥९३६-९३९॥

कवते । चुकुवे । घवते । जुघुवे । इत्यादि गवतिवत् ॥

कौकूयते इत्यत्र ‘न कवतेर्याङे’ इत्यभ्यासस्य चुत्वनिषेध । यदीतिवचनात् तल्लुकि—चोकोति इति चुत्व भवति ॥

अयमव्यक्तशब्द इति न्यासे । तथा देवश्च—‘अव्यक्तशब्दे कवते’ इति । अयमार्तेशब्दे तुदादौ । शब्दमात्रे अदादौ ॥

अवते । अवेते । अवन्ते । अवसे । अवे । ऊवे । ऊवाते । ऊवपे । ऊवे । ऊविवहे—अत्रोवडि तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवत्त्वात् उशब्दस्य द्विर्वचने वार्णादन्तरङ्गादपि सवर्णदीर्घान् पूर्वं बहिरङ्गेऽप्युवडि ‘वार्णादाङ्ग बलीय’ इति कृते पश्चात् सवर्णदीर्घ ॥

ओता । ओप्यते । अवताम् । आवत । अवेत । आशिपि—ओषीष्ट । मा भवानौष्ट ॥

ऊपिपते—‘इको झल्’ इति सन किन्वान्न गुण । ‘अङ्गल’ इति द्वीर्ष । ‘सुन्यङ्गो’ इति षष्ठ्यन्तत्वात् षष्ठाब्दस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

आवयति । मा भवान् अविवत् । वृद्ध्यावो । चटि-
णेल्लेपे 'णो च टि' इति ह्ये 'चटि' इति द्विवचने णि-
लोपस्य 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वान् द्वितीयस्यैकाचो नि-
शब्दस्य द्विवचनम् ॥

ड्वन्ते । दुद्वे ।* इत्यादि गवतिवत् ॥

च्युङ् ज्युङ् मुङ् षुङ् गतौ ॥१४०-१४३॥

च्यते । चुच्युवे । चुच्युविषे । चुच्युविध्वे । चुच्यु-
विद्वे । चुच्युवे—'अचि श्रुधातु' इति उवह ॥

च्योता । च्योप्यन्ते । च्ययताम् । अच्यवत् । च्यवन्त ।
च्योपीष्ट । अच्योष्ट ॥

चुच्युपते—'इतो तट्' इति रिद्धं, 'अग्नय' इति दीर्घः ॥

चोच्युयन्ते । चोच्योति ॥

च्यारयति । अचुच्यवत् । अचिच्यवत्—'स्रवतिशृणोति'
इत्यादिना अभ्यासस्य कत्वम् ॥

च्ययन्तः—चउताथन्वाद्युन् ॥

च्योत्रम्—चाहुडमात् घञ् ॥

च्ययन् इत्यादि च्ययतिवत् ॥

*उपे । उडे ।

†स्वन्त—इत्यादि च्ययन्तः । च्ययन्त—चाहुडमात् घञ् ।
सन्तः ।

अत्र नन्दी—‘जु’ इत्ययकार पठति । तन् ‘जु इति सौत्रो धातु’ इति वृत्तिन्यासपदमञ्ज्यादिष्वभिधानादनार्पणमिव प्रतीयते ॥

प्रवते । पुपुवे । प्लवते । पुपुवे । इत्यादि गवतिवत् ॥

अत्र मैत्रेय ऋड् इत्येके । रुवते । चुक्कुवे । इत्यादि ॥

विक्लव इति च अवयोरभेदात् द्रष्टव्यम् ॥

कुड्* इति च ऋचित्पठ्यते ॥

रुड् गतिरेपणयोः ॥ १४४ ॥

रुवते । रुरुवे । इत्यादि गवतिवत् ॥

रावयति । अरीरवत्—‘ओ पुयण्जि’ इति यण्परत्वात् अभ्यासस्येत्वे दीर्घ ॥

रु शब्द इत्यदादा । अम्यैव निरनुबन्धस्य ‘उपसर्गे रुव’ ‘विभाषा डिस्फुत्रो’ इत्यत्र ग्रहण वृत्त्यादौ कृतम् ॥

धृड् अवध्वंसने ॥ १४५ ॥

धरते । ठभ्रे इत्यादि धृन्वत् ॥

मेड् प्रणिदाने ॥ १४६ ॥

प्रणिदान विनिमय । प्रत्यर्पणमित्यपरे ॥

अपमयते । प्रणिमयते—‘भेगंद्’ इति णत्वम् । तत्र ‘माहमेदोर्ग्रहणमित्यने’ इति वृत्ति । मेद् आत्वाभावेऽपि णत्वमिति हरदत्त ॥

ममे । ममिपे—‘आतो लोपः’ इत्यांछोपः ॥

माता । मास्यने । मयताम् । अमयत । मयेत । मा-
सीष्ट । शण्यमास्त । ‘अद्वचत्रायेऽपि’ इति गत्वमिप्यने ॥

मित्मते—‘सनिर्माता’ इतीम् । अम्यामलोपः । ‘सस्या-
धेधातुं’ इति तत्वम् ॥

मेमीयते—‘धुमास्था’ इतीत्वम् । मामाति । मामीत ।
मामाति । ‘ई हल्ययोः’ इतीत्वं ह्यदादी द्विति । अनादी तु
‘श्राम्यस्तयोः’ इत्यांछोपः ॥

मापयति । अमीमपन् ॥

मितम्—‘द्यनिस्यतिमा’ इतीत्वम् ॥

अपमित याचते । अपमाय याचते—‘न ल्यपि’ इतीत्व-
निषेधः । ‘मयनेरिदन्त्यनरस्याम्’ इति पक्षे इकारः । ‘उदीचां
माटो व्यनीहारे’ इति व्यनिहारापादस्मान् क्त्वा । अपूर्वमात्रार्थ
वचनम् । याचिन्वा ह्यसापमयने । अप्रीदीचां प्रहणान् यया-
प्राप्तमपि भवति—याचिन्वा अपमयत इति । अन्यथा येनना-
प्राप्तिन्यायेन अपूर्वमात्रान्वया पूर्वात्कत्वा वाचम्यान् ॥

अपमित्र निवृत्तं आपमित्यक्म्—‘अपमित्ययाचिन्वाभ्यां क-
त्वा’ इति निवृत्ते ययामाद्वयादस्मान् क्त्वा ॥

धान्यमायः—‘शरामश्च’ इति कर्मण्युत्पदेऽणि गुर । अत्र
पूर्तो ‘माद् माने’ इत्युत्पन्नं ‘गामादाप्रहमेऽनपिशोः’ इति
भेदेऽप्युत्पन्नं गामिनि हरदतः ॥

देङ् रक्षणे ॥ १४७ ॥

दयते । दिग्मे । दिग्म्याते । दिग्मिपे । दिग्मे—‘दयते दिग्मि लिटि’ इति टिग्यादेशे ‘एरुनेवाच’ इति यण् । ‘दिग्म्यादेशेन द्विर्वचनस्य चाधनमिप्यते’ इति वृत्ति ॥

दाता—इत्यादि ॥

अदित । अदिथाः । अदिपि—‘स्थाञ्चोरिञ्च’ इति सिञ्च कित्त्व मित्त्व च ॥

प्रदाय—‘धुमास्था’ इतीत्त्व ‘न ल्यापि’ इति निषिद्धचते ॥ शेष मयतिवत् ॥

श्यैङ् गतौ ॥ १४८ ॥

श्यायते । शश्ये । शश्याते । शश्यिपे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत । श्यायेत । आशिपि—श्यासीष्ट । अश्यास्त ॥

शिश्यासते । शाश्यायते । शाश्याति ॥

श्याययाति । अशिशययत् ॥

अवश्याय । प्रतिश्यायः—‘श्याद्वचधा’ इति ञ् । अस्याप्याकारान्तात्वादेव णे सिद्धे प्रतिपदोपादानेन सौपसर्गार्थमिति स्थितम् ॥

शीन मेद । शीतो वायु । ‘द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्य’ इति द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्श गुणे च वर्तमानस्य श्यायते-

निट्टाया परत प्रमारणे 'हृ' इति दीर्घे । तत्रास्पर्शे
 'श्वोऽस्पर्श' इति निटानन्वम् । द्रवमूर्तिस्पर्शान्मियामन्यत्र श्यानो
 वृश्चिक् इति सम्प्रमाग्ण न भवति । निटानन्व 'सयोगादे-
 रात्' इत्येव सिद्धम् । प्रतिशान्—'प्रनेश्र' इति श्येड प्रने
 परस्य निट्टाया प्रमारणम् । 'श्वोऽस्पर्श' इत्यत्र स्पर्शग्रह-
 णेन गुणो निषिध्यते न तु रोग इत्यत्रापि निटानन्व भवति ॥

अभिगीनः । अभिज्ञान । जवगीन । जवश्यानः ।
 'विमापाऽम्प्रवपूर्वम्' इति श्यडो निट्टाया वा प्रमारणम् ।
 जत्राम्यवाभ्यामिति उक्तन्त्ये पूर्वग्रहण व्यवहितेऽपि यथा स्या-
 निति । तेन अभिमंशीनः । जवसशीन इत्याद्यपि भवति ।
 मूर्तिस्पर्शयोगपि षरत्वादियमेव विमापा भवति । सर्वत्र सम्प्रमा-
 रणपक्षे स्पर्शादन्यत्र 'श्वोऽस्पर्श' इति निटानन्वम् । अन्यत्र
 'सयोगादेरात्' इति ॥

प्यैट् वृद्धौ ॥ ९४९ ॥

प्यायते । प्ये । इत्यादि श्यवत् ॥

त्रैड् पालने ॥ ९५० ॥

चोरात् प्रायते । तत्रे—इत्यादि पूर्ववत् । 'भीत्रार्थाना
 भयहेतु' इति भयहेतोश्चोरस्यापादानत्वम् ॥

प्राणम्,^१ प्रातः—'नुशविद्' इत्यादिना निटानन्व वा ।
 इदं च व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव प्रात इत्यादौ न भवति ॥

स्मिह्मभूतय एतदन्ना अनुत्ता आत्मनेभाषा ॥

पूङ् पवने ॥ ९५१ ॥

एतदादयो उपत्यन्ता उदात्ता आत्मनेपदिनः ॥

पवते । पुपुवे । पुपुविपे । पविता । पविप्यते । पवताम् ।
अपवत् । पवेत् । पविपीष्ट । अपविष्ट ॥

पिपविपते—‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इत्यत्र चकारेणोगन्तानां
समुच्चयात् निषेधे प्राप्ते तद्रूपवाद ‘स्मिपूङ्’ इति इट् । ‘द्विर्व-
चनेऽचि’ इति गुणावादेशयो स्थानिवच्चात्पुशब्दस्य द्विर्वचने
‘ओ पुयणानि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥

पोपूयते । पोपोति ॥

पावयति । अपीपवत् ॥

पूत्वा, पवित्वा । पूतवान्, पवितवान् । पूतम्,
पवितम् । ‘पूङ्श्च’ इति क्लानिष्ठयोर्वेङ्गागम । ‘पूङ्ः क्ला च’
इति सेटोः क्लानिष्ठयो नित्यमकिञ्चम् । ‘पूङ्’ इति सानुव-
न्धकनिर्देशात् यद्भुकि निष्ठाया किञ्चमेव—पोपुवितः । पोपु-
वितवान् । इति ॥

क्लायां तु ‘न क्ला सेट्’ इति किञ्चनिषेयान् पोपवित्वा
इति भवति ॥

पवमानः—‘पूङ्ग्यजोश्शानन्’ इति शानन्प्रत्ययः ॥

पोत्रम्—हलस्य सूकरस्य वा मुखम् । ‘हलसूकरयो पुव’
इति करणे ष्टन् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति ।
‘तितुञ्ज’ इतीष्णिगपेधः ॥

पवित्रम् दर्भः—‘पुवस्संज्ञायाम्’ इति करणे इत्रः ॥

‘पूषतेऽनेनेति पवित्रम् ऋषिर्मन्त्रः । पवत इति पवित्रम् अग्न्यादिः । ‘कर्तरि चर्षिदेवतयो.’ इति ऋषो करणे देवतायां कर्तरि पवतेरित्रः । यदाऽयमित्र कर्तरि तदा नपुंसकलिङ्ग एवोद्गाह्यतः ॥

पूडिति कच्चादौ । तस्यापि एनित्रयोर्विधौ सामान्येन ग्रहण-मित्युक्तानि रूपाणि तस्यापि ॥

मूङ् वन्धने ॥ १५२ ॥

मवते । इत्यादि पवतिवत् ॥

मुमूपते । मूत्वा । मृतं—इत्यत्र ‘श्रचुकः किति’ ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इतीप्तिपेधः ॥

डिङ् विहायसा गतौ ॥ १५३ ॥

‘विहायसां गतौ’ इति क्वचित्पठ्यते । तदाकाशगमन इति पठङ्कां चन्द्रधनपालाभ्यां प्रत्युक्तम् । ‘व्योमोरोम्यां गमने डयते मंहते च’ इति पठन् केशवस्वाम्यत्रैवानुकूलः । अयमेव पठो मैत्रेयादीनामपि । डयते । डिडये । डिडिच्ये—‘एरनेकाचः’ इति यण् । डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट ॥

डिडयिषते । डेडीयते । डेडेति ॥

डाययंति । अडीडयत् । डयित्वा ॥

‘निष्ठाशीद्’ इत्यत्र ‘निष्ठा’ इति योगविभागात् ङयित इति भवतीति पारायणे ॥

डीनशब्दो दैवादिकस्य ॥

पूडादयस्त्रय एते उदात्ता आत्मनेपदिन ॥

तृ पूवनतरणयोः ॥ ९५४ ॥

उदात्त परस्मैभाष । तरति । ततार । तेरतु । तेरु । तेरिथ । तेरथु । तेर । ततार । तेरिथ । तेरिम—
‘ऋच्छत्युताम्’ इति गुण । वृद्ध्या तु स्वपिपये पूर्वविप्रति-
पेधेनाय बाध्यते । ‘तृफलभनत्रपश्च’ इति किति लिटि थलि
च सेटि एत्वाभ्यासलोपो ॥

तरिता, तरीता । तरिष्यति, तरीष्यति—‘वृत्तो वा’
इति इगे वा दीर्घ । वृद्धवृञ्भ्यामृदन्ताच्च परस्येटो वा दीर्घ
इति सूत्रार्थ । अत्र अलिगीत्यनुवृत्ते लिटि न दीर्घ । तरतु ।
अतरत् । तरेत् । आशिषि—तीर्यात्—‘ऋत इद्धातो’ इति
इत्वरपरत्वयो ‘हलि च’ इति दीर्घ । ‘इत्तोत्वाभ्या गुणवृद्धी
भवतो विप्रतिपेधेन’ इत्युक्तत्वात् न तयोर्विपये इत्वम् ॥

अतारीत् । अतारिष्टाम् । अतारीः । अतारिष्टम् । अतारिष्ट-
‘वृत्त’ इतीटो दीर्घ ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ इति बाध्यते ॥

तितीरपति । तितरीपति तितरिपति—‘वृत्तो वा’ इत्यधिकृत्य
‘इत्सनि वा’ इतीटो विकल्पनात् ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इति
निपेधोऽत्र न भवति । इडभावे ‘इको ऋत्’ इति सनः

किञ्चादगुणत्वे 'ऋत' इति इत्वरपरत्वयो 'हलि च' इति दीर्घ । इत्पक्षे 'वृत' इति दीर्घविकल्प ॥

तेतीर्यते । तातर्ति—अभ्यासस्योरदत्त्वे ह्लादिशेषे 'दीर्घाऽ-
कित' इति दीर्घे । 'रुम्रिको च' इति रुम्रिग्रीको न
भवन्ति, 'ऋतश्च' इति तपरररणेन ऋरारान्तस्याङ्गस्याभ्यासे
तद्धिमानात् । तातीर्त्वे । तातिरति । तातर्पि । तातर्मि ।
तातीर्वे—अगुणविषये इत्परपरत्वे । हल्परत्वे तु दीर्घश्च ।
लोठि—तातर्त्वे । तातर्तात् । तातीर्ताम् । तातिरनु । तातीर्हि ।
तातराणि । हितातडो डिच्चात्र गुण इतीच्चादि ॥

लडि तिप्सिपो हलृच्चादिलोपे अतात । अतातीर्ताम् ।
अतातटः । अत्र 'जुसि च' इति गुणेन परत्वादित्वा बाध्यते ॥

तातीर्यात् । तातीर्याताम् । आशिपि सलोपाभावो विशेष—
तातीर्यास्ताम् । इत्यादि ॥

तारयति । अतीतरत् ॥

व्यतितरते । व्यतितरे । व्यतितरिता, व्यतितरीता ।
व्यतितरिष्यते, व्यतितरीष्यते । व्यतितरताम् । व्यस
तरत । व्यतितरेत । व्यतितरिपीष्ट । व्यतितीर्पीष्ट—'लि-
ट्चोरात्त्रनेपदेषु' इति ऋत इगो विकल्पनात् पक्षे इट् । तस्य
च दीर्घत्व 'न लिटि' इति निषेधात् भवति । इडभावे
'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वादगुणत्व इच्चादि । लुङ्चपि
पूर्वेन सिच इडभावे कित्त्वैत्वयो व्यसतोष्टे इति । इट्-
पक्षे दीर्घविकल्पे—व्यसतरिष्ट, व्यसतरीष्ट इत्यादि । अय

च दीर्घविकल्प प्रकृतस्येष्ट इति चिण्वदिटो न भवति । तेन तारिता, तरिता, तरीता । तारिष्यते, तरिष्यते, तरीष्यते इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लिङि तु शुद्धोपाट् पाक्षिक । तस्य च न दीर्घ इति तारिपीष्ट । तरिपीष्ट, तीपीष्ट । इति त्रीणि रूपाणि । लुङि त्वेकवचने अतारि । अन्यत्र चिण्वदिटि अतारिपाताम् । शुद्धे पुनरिति दीर्घविकल्पनात् अतारिपाताम् । अतरीपाताम् । अयं चेद् 'लिङ्गसिचोरात्मनेपदेषु' इति पक्षे न भवति । तदा 'उश्च' इति कित्त्वेत्वादौ अतीर्पाताम् इत्यपीत्येव चातूरूप्य भवति ॥

ध्वमि तु चिण्वदिटि शुद्धेऽश्च दीर्घादीर्घयो 'विभाषे' इति मूर्धन्यविकल्पनात् अतारिचम् । अतारिद्धम् । अतरिभ्वम् । अतरिद्धम् । अतरीध्वम् । अतरीद्धम् इति षड्रूपाणि । इडभावे तु नित्ये मूर्धन्ये अतीर्द्धम् इत्याह्वय सप्त रूपाणि ॥

रथन्तर साम—'सज्ञाया भृतवृजि' इति खच् ॥

अवतार—'अवेतृस्त्रोर्धञ्' इति करणाधिकरणयोर्धञ् ॥

तीर्त्वा । तीर्ण । तीर्णवान्—'श्रच्युक् किति' इती णिनेष्य । निष्ठाया इत्वरपरत्वदीर्घत्वेषु 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् ॥

तीर्णि—'ऋकारत्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावद् भवति' इति नत्वम् ॥

तरुण—'कृचृतृश्रिभ्य उनन्' इति उनन्प्रत्यय । क्व यस्तु तरुणिमा इतीमनिच प्रयुञ्जते । नास्य लक्षणमास्ति ॥

तरुणी—'वयसि प्रथमे' इति ङीप् ॥

तलुनी सुरा—‘कपिलकादीना संज्ञाच्छन्दसोवोरो लमापद्यते’
 इति. लत्वम् । ‘नन्स्त्रनीकऋतस्त्रगतलुनानामुपसङ्गानम्’ इति
 ०५ । नन्स्त्रनीक. प्रत्यया, इतरे प्रतिपदिके ॥

तरुः—‘भृशुशि’ इत्यादिनोप्रत्यय ॥

तालु—‘त्रोरश्च ल.’ इति नुष्प्रत्यये रेफस्य च लत्वम् ॥

तीर्थम्—‘पातृवुदि’ इत्यादिना क्ये ऋत इत्यादि ॥

तर्पः उत्साह’ मूर्योऽभिलापश्च—‘पातृवुदि’ इत्यादिना स ॥

तरणि —‘अर्तिम्’ इत्यादिना अनिप्रत्यय ॥

गुप गोपने । तिज निशाने । मान पूजायाम् ॥

वध बन्धने ॥ १५५-१५८ ॥

गुप गोपनदुत्तमयो इति मंत्रेयः । एते च गुपादय
 ‘गुप्तिच्छिद्रम्य मन्’ ‘मान्बपदान्शान्भ्यो दीर्घश्राम्या-
 सम्य’ इति नित्यमन्नना । तथा च भाष्यम्—नेनेभ्यः प्राक्मन
 आत्मनेपदम्, नापि परस्मैपदं पश्याम इति । तथा च ‘पूर्व-
 वत्मन’ इत्यत्र वार्तिकं च ‘पूर्वस्यात्मनेपददर्शनान् । मघ्नन्तान्
 आत्मनेपदमिति चेत् गुपाद्विषयमिति’ इति । ‘अयं च
 सन् गुपे’ तिन्द्रायाम् । तिने क्षमायाम् । माने निज्ञायाम् ।
 यो वैदुष्ये’ इति वृत्तावृक्तत्वात् अत्रापठितेऽर्थेषु न च मन्
 अस्ति । न चैव केवना पठितेऽर्थेषु मयोग, पूर्वोक्तभाष्य-
 वार्तिकविरोधान् । इति च भाष्ये अनुबन्धकरणमादर्थात् अव-
 यवे र्त्नं टिद्रं समुदायस्य विशेषकं भवतीति सन्ननादात्मने-

पदसमर्थन च विरुध्येत । तथा निन्दादेरन्यत्र केवलाना गुपादीनां प्रयोगे तत्रैव अनुनन्धासञ्जनस्य आत्मनेपदार्थत्वेन चरितार्थत्वात् । कथं सामर्थ्यम्, कथं वा कृतत्वम्^१ । एव च गोपते । तेजते । इति स्वाम्युक्तं केवलात् तिङ् प्रयोग प्रत्युक्त । अत्र नन्दि-मैत्रेयो 'न ह्येतेभ्यः' इत्यादिना भाष्येण तिङामभाव प्रतीयत इति निन्दादेरन्यत्र कृतमुदाजङ्गत् । हरदत्तस्त्वेतन्नानुमन्यते । यदाह—'पूर्ववत्सन' इत्यत्र—कथं तर्हि जुगुप्सादेः समुदायस्य अनुदात्तेत्वमन आह—अवयव इति । अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्येव गोपयति तेजयति इत्यादावपि प्रसङ्गः । अथ यः समुदायः सोऽवयवो न व्यभिचरति तत्र कृतं लिङ्गं तस्य विशेषकं भवति । णिजन्तश्च व्यभिचरति, विनापि तेन जुगुप्सत इति गुपे प्रयोगान् इत्युच्येत । यद्येव सन्नन्तादपि न स्यात्, विनापि तेन गोपयतीति गुपे प्रयोगात् । वक्तव्यो वा विशेषः । अयमुच्यते; गुप गोपने इत्यस्य सन्निधौ ग्रहणं, तस्माच्च नित्यसन्नेव भवति नापर प्रत्ययः । गोपायतीत्यादिस्तु प्रयोगो गुपूरक्षणे इत्यस्य । सचान्य एव । अवश्यं चैतदेव विशेषम्—अन्य एव सन्नप्रकृति तस्माच्च सनेव भवतीति । अन्यथा—निन्दाया अन्यत्र यथा णिच् भवति तथा लडादिरपि स्यात् । एव तिङ्निप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्यसन्नन्ताश्च । क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिङ्निष्यते तत्राननुबन्धा एव चुरादौ पठितव्या इति । अत्रैव मने 'अवयवे कृतं लिङ्गं' इति भाष्योपपत्तिः । यदि हि कृतं स्यु तर्हि अनुदात्तेत्वमुत्तरं स्यात् इति कथमट्तात्पर्यत्वोक्तिः ॥

अथोदाहरणानि—जुगुप्सने । जुगुप्साभक्ते । जुगुप्सिता ।
जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत ।
जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट—अत्राम्य सनो धातुमंशब्दनेना-
विगानात् अनार्षधातुक्त्वान्नेद्गुणो । एउ तितिक्षत इत्यादि ॥

मीमांसत—इत्यादौ 'मान्ब्र' इत्यभ्यासस्य दीर्घे । अय
न 'अभ्यासविहारेष्वपसादा नोत्सर्गान्त्रिणीन् बाधन्ते' इति अ-
भ्यासस्य ह्रस्वदेशेष्वस्वल्पेषु कृतेष्वेव । एव भीभत्सते इत्या-
दावपि । अत्र 'एकाचो वश' इति वकारस्य भजार । वकारस्य
'सरि च' इति चत्वं तकार ॥

गोपायतीति रक्षणे गतम् ॥

गुपादयश्चत्वार एते अनुदात्तेतः ।

रभ राभस्ये ॥ ९५९ ॥

राभस्यमुपक्रम । एतदादयो हृदयन्ता अनुदात्ता अनुदात्तेत ॥

आरभते । आरभे । आरभिषे । आरभिषहे—आदि-
नियमादिट् । एत्वाभ्यासलोपो ॥

आरब्ध—'ज्ञपस्तथो' इति वत्वे 'सला जश् झशि' इति
जश्च भजारस्य वजार । आरप्स्यते—'सरि च' इति
चर्चम् । आरभताम् । आरभत । आशिषि—आरप्सीष्ट ।
आरब्ध—सिङ्गेपवत्वजश्चे ॥

आरिप्सते—'सनिमीमा' इत्यादिना जच इस्, 'स्को.' इति
सलोप, 'भत्रलोप' इत्यभ्यासलोप ॥

आरारभ्यते । आरारम्भीति, आरारब्धि । ईदृक्षे
 'रभेश्शब्दिलो.' इति शब्दिलङ्गचामन्यत्र अजादौ नुम्बिधाना-
 न्नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । आरारब्धः । आरारभति—अत्र
 अङोवे अजादित्वात् कृतस्य नुम 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।
 आरारम्भाणि । आरारम्भाव । आरारम्भाम् । आट्चजादि
 त्वाङ्गुम् । पित्त्वान्नलोपाभावः । लटि तिप्सिपोः हलच्चादिलोपे
 जश्चत्त्वयोः—आरारप् ॥

आरम्भयति । आरम्भत् । अत्र परामपि वृद्धि नित्य-
 त्वाङ्गुम् बाधते ॥

आरम्भ.—आरम्भणम्—अजादित्वाङ्गुम् ॥

रम्भा—पञ्चाद्यचि टाप् ॥

रभसः—'अत्यवि' इत्यादिना असच्, बाहुलकान्नुमभावः ।
 राभस्य इति निपातनात् वा ॥

डु लभप् प्राप्तौ ॥ ९६० ॥

लभते—इत्यादि सर्वं रभतिवत् । अस्यापि शब्दिलङ्गिते
 अजादौ 'लभेश्' इति नुम् ॥

आलम्भ्या गौ—'आडो यि' इति आङ्पूर्वाङ्गिभिर्यकारादौ
 नुम् । अत्र यीत्यस्य विषयतप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः
 नुमि अदुपधत्वाभावान् 'पौरदुपधात्' इति यञेति ण्यद्भवति ।
 ण्यञतोश्च स्वरे विशेषः । ण्यति 'गतिकारकोपपदात्कृन्' इति
 कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वर 'निस्वरितम्' इति स्वरितत्वं भवति ।

यति तु उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'यतोऽनाव' इति यदन्त द्व्यच्ङ्माद्युदात्त स्यात् । अत्र च विषयसप्तमीत्वं 'इदितो नुम् धातो' इत्यत धातोरित्यनुपुच्या भाष्ये प्रतिपादितम् ॥

उपलम्भ्या विद्या—'उपात्प्रशसायाम्' इति लभे यका-
सादौ विषये नुम् । अत्र धात्वर्थस्य प्राप्ते प्रशसापादनद्वारेण वा प्राप्यमाणद्वारेण वा प्रशसाया अन्यत्र नुमभावात् 'पोर-
द्वुपात्' इति यति 'उपलम्भ्यमस्मात् वृपलान किञ्चित्' इति भवति । अत्रापि ष्यद्यतो स्वरे विशेष ॥

ईपत्प्रलम्भ । सुप्रलम्भ—'उपसर्गात् खल्प्रनो' इति नुम् ।
'लभेश्च' इति सिद्धे वचनमिदं निश्चयार्थं—खल्प्रनोरनाद्योर्द्यदि भवति उपसर्गात्परस्यवेति । तेन ईपलम्भः । लाभ इत्यत्र नुम्भवति ॥

मुलभ । दुर्लभ । मुलाभः । दुर्लाभ । इत्यत्र तु उपसर्गात्परत्वेऽपि 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्' इति नुम्निषेधः । अत्र केवलशब्दशब्दोपात्ताभ्यां सुदुर्भ्यामन्यस्य सनातीयो-
पसर्गस्याभावमाह । तेन सुदुर्भ्यामन्योपसर्गरहितस्य लभे खल्-
प्रनोर्नुम् भवतीति सूत्रार्थः । उपसर्गान्तरयोगे तु अतिमुलम्भ इति नुम् भवत्येव ॥

सुदुर्लभम् । अतिमुलभम् । सुदुर्लभः । अतिदुर्लभः—
इति प्रयोगास्तु 'सु पूनायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति स्वत्यो कर्मप्रवर्तनीयत्वे द्रष्टव्या । अतिक्रमणं पञ्चप्राप्तावपि क्रियाऽनुपरति । उक्तेषु सर्वेषूपहारेणेषु खल्प्रनोर्न वाच्यं, विषयभेदान् कर्मणि सल्भावे तु वनिति । यद्वा—सुत्रक्षेपे, यथा-

हौ—सास्वग्वि । लडि तिप्मिपोः हृष्ट्यादिलोपे संयोगान्तलोपे
च—असास्वन् ॥

स्वञ्जयति । असस्वञ्जत् ॥

प्रतिष्वजते—‘उपमर्गात्सुनोति’ इत्यादिना पत्वम् । प्रत्यष्वङ्क-
‘प्राक्मिनादड्बुचवायेऽपि’ इति पत्वम् । परिष्वजते । निष्व-
जते । विष्वजते ‘परिनिविम्यः’ इत्यादिना पत्वन् । ‘उप-
सर्गात्सुनोति’ इत्यादिना सिद्धे स्तुस्वञ्जचोरूपादानं ‘सिवादीनां
वाऽड्बुचवायेऽपि’ इति परिनिविम्यः परत्वे अड्बुचवाये सिवादित्वा-
दनयोः पत्वविकल्पो यथा स्यादिति । तेन पर्यष्वजत, पर्यस्वजत
इत्याद्युभयं भवति । प्रतिपस्वजे प्रतिपस्वजे । परिपस्वजे ।
परिपस्वजे इत्यादौ ‘स्यादिष्वभ्यासेन’ इत्यभासात् परस्य
प्राप्तं पत्वं ‘सादिष्वञ्जचोः परस्य लिटि’ इति निवार्यते ॥

हृद् पुरीषोत्सर्गे ॥ ९६२ ॥

हृते । जहृदे । जहृद्विपे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृद-
ताम् । अहृदत । हृदेत । हृत्सीष्ट । अहृत्त ॥

जिहृत्सने । जाहृद्यने । जाहृदीति, जाहृत्ति ॥

हादयति । अजीहदत् ॥

हृत्वा । हृन्न.—‘रदाम्याम्’ इति नत्वम् ॥

रमादयश्चत्मारोनुदात्ता अनुदात्तेनः । नन्दीनु हृदि विभापा-
नुदात्तेनमाह ॥

जि दिवदा अव्यक्ते शब्दे ॥ ९६३ ॥

अयमुदात्त उदात्तेत् । क्ष्वेदति । चिक्ष्वेद । चिक्ष्विदथ ।
चिक्ष्विदिव । तासौ नित्यानिटो भारद्वाजनियम इत्युक्तम् ॥

क्ष्वेदिता । क्ष्वेदिप्यति । क्ष्वेदतु । अक्ष्वेदत् । क्ष्वेदेत् ।
क्ष्विद्यात् । अक्ष्वेदीत् ॥

चिक्ष्विदिपति, चिक्ष्वेदिपति—‘रलो व्युपधात्’ इति
क्त्विक्त्विकल्प । चेक्ष्विद्यते । चेक्ष्वेत्ति ॥

क्ष्वेदयति । अचिक्ष्विदत् ॥

क्ष्वेदित्वा, क्ष्विदित्वा । क्ष्विष्ण —‘अित क्त’ इति वर्त
माने क्त ‘आदितश्च’ इति इडभाव । ‘रदाभ्याम्’ इति
निष्ठानत्वम् । क्ष्विष्णमनेन, क्ष्वेदितमनेन । प्रक्ष्विष्णः, प्रक्ष्वे
दितः—‘विभाषा भावादिकर्मणो’ इतीड्विकल्प । ‘निष्ठा शीङ्
स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष’ इति सेटो निष्ठाया अकिञ्चाद्गुण ॥

भिक्ष्विदास्त्रेहनमोचनयोरिति दिवादौ ॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ॥ ९६४ ॥

इतो मिहान्ता उदात्तेतोऽनुदात्ता । स्कन्दति । चस्कन्द ।
चस्कन्दिथ, चस्कन्थ । चस्कन्दिथ—क्रादिनियमादिट् । थलि तु
भारद्वाजनियमाद्विकल्प ॥

स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् ।
स्कद्यात्—‘विदाशिपि’ इति कित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति
नलोप । अस्कदत् । अस्कदता—‘इरितो वा’ इति वाऽडि
नलोप । अडोऽभावे—अस्कान्तमीत् । अस्कान्ताम् । अ-

स्कान्तमुः—‘वद्व्रज’ इति वृद्धिः । अननादौ ‘ब्रज्ये शलि’ इति सिञ्जोपः ॥

चिस्कन्तमति । चनीस्कद्यते—‘नीगञ्चु’ इत्यादिना नीक् । चनीस्कन्दीति, चनीस्कन्ति । चनीस्कत्तः । चनीस्कदति । स्कन्दयति । अचस्कन्दत् ॥

गेह्मावस्कन्दमास्ने—‘विशिपति’ इत्यादिना णमुल् । तृतीयाप्रभृतिन्यात् वा समाम् । तेनैवोक्तत्वान् नित्यवीप्सयोः न द्विर्वचनम् । असमासे वीप्सायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनं, नित्यत्वे क्रियावचनस्येति गेह्मेगेह्मवस्कन्दम् । गेह्मवस्कन्दमवस्कन्दमिति । क्रियाभेदे क्त्वाऽपीप्यने इत्युक्तत्वात्—गेह्मेगेह्मवस्कन्द इत्याद्यपि भवति ॥

विष्कन्ता, विस्कन्ता—‘वेस्कन्देरनिठायाम्’ इति वा पत्वम् । ‘अनिठायाम्’ इति पर्युदासात् ननिवयुक्तन्यायेन कृत्वेवाऽयं विकल्पः । तथा वृत्तिकारेणापि पर्युदासो व्याख्यातः, कृत्तश्चोदाहृताः । निठायाम् विस्कन्नः—‘रदाम्याम्’ इति निष्ठानत्वम् । परिष्कन्ता, परिस्कन्ता—‘परेश्च’ इति वा पत्वम् । पृथग्योगकरणान् अनिठायाम् इति नानुवर्तत इति वृत्तिः । तेन परिष्कण्य, परिस्कन्न इति भवति । अत्र एव पर्युदासाभावात्, ननिवयुक्तन्यायो नास्तीति तिङ्चपि भक्त्येव विकल्पः परिष्कन्दति, परिस्कन्दति इति ॥

परिस्कन्दः—‘परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु’ इत्यपत्वमस्य प्रयोगस्य प्राच्यभरतविषयत्वे ॥

स्कन्ता । प्रस्कन्द्य—‘नित्यस्कन्दिस्सन्धोः’ इति नञोपाभावः ॥

उत्कन्दो नाम रोगः—‘उदस्थास्थम्भो’ इत्यत्र ‘रोगे-
चेति वक्तव्यम्’ इति वचनात् स्कन्देः सकारस्य पूर्वसवर्ण-
स्तकारो भवति ॥

यभ विपरीतमैथुने ॥ ९६५ ॥

विपरीत इति विपरीतानुष्ठित इत्यर्थे इति मैत्रेयः । पुरुष-
कारे तु यभ विपरीते^१ मैथुने इति विपरीत इति यभेऽर्थे इति ।
क्वचित्पठ्यते यभ मैथुने इति । यभति । ययाभ । येभतुः ।
येभिध, ययब्ध । येभिध—क्रादिनियमान्नित्यमिद् । थलि
भरद्वाजनियमात् विकल्प ॥

यब्धा । यप्स्यति । यभतु । अयमन् । यभेत् । य-
भ्यात् । अयाप्सीत् । अयाब्धाम् ॥

यियप्सति । यायभ्यते । यायब्धि ॥

याभयति । अयीयभत् ॥

यब्ध्वा । यब्धम् । यभ्यम्—‘पोरदुपघात्’ इति यत् ॥

जभेत्येके इति मैत्रेय । जभ च इति धनपालकाश्यपौ । जप
जभ इति शाकटायन । तत्र जभे पाठो न्यासपदमञ्जरीकृतो-
रनभिमत । साति ह्यस्मिन् ‘लुपत्तदचरजपजभदहदशमञ्जपशां
च’ ‘रथिजभोरचि’ इत्यादौ जभजृभीतिवदमुमध्युपाददीयाताम् ।
किञ्च—इह जभे पाठेऽनेनाप्यनिदा भाव्यत्वात्

रभिश्च भान्तेप्पथ मैथुने यभि

ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरः ।

इति व्याघ्रभूतिवचनेनापि विरोधस्त्यात् । तृतीयश्च यमिरेव,
तत्र वृत्तौ यञ्जेत्युदाहरणान् ॥

जम्भन इति गात्रविनामे गत ॥

णम प्रहृत्वे ॥ ९६६ ॥

नमाति । ननाम । नेमतुः । नेमिथ, ननन्थ । नन्ता ।
नंस्यति । नमतु । अनमत् । नेमत् । नम्यात् । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम्—‘यपरमनमाता’ इति सगितौ परस्मैपदे ॥

निनंसति । ननस्यते । ननमीति, ननन्ति । ननतः । नन-
पति । ननन्दः । ननन्मः—‘म्वेश्च’ इति मकारस्य नत्वम् ।
लडि—अनंनन् । अनन्नताम्—‘मोनोधातो’ इति पदान्ते
नत्वम् ॥

नमयति, नामयति—‘ज्वलद्ब्रह्मलनमामनुपसर्गाद्वा’ इति
मित्त्वविकल्पः । सोपसर्गात्तु अमन्तत्वाच्चित्य मित्त्वं—प्रणमयति ।
‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति णत्वम् । अनीनमत् । नमते दण्डः
स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव—‘न दुहस्तुनमाम्’ इति
यक्चिणो. निषेध ॥

नम्रः—‘नमिः’ इति र. । नेमिः—‘भाषाया घञ्-
कृसृगमिजनिनमिभ्य’ इति किकिनोरन्यतर । तस्य लिङ्गवा-
देत्वाम्यामलोपो ॥

नतम्—‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यनुनामिलोप ॥

प्रणस, प्रणम्य—‘या ल्यपि’ इत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥

नृन् नमयतीति नृनमो नाम कश्चित्—‘क्षुभ्रादिषु च’ इति णत्वाभाव ॥

नम —अमुन् ॥

नमस्यति देवान्, पूजयतीत्यर्थ —‘नमोवरिवश्चित्रड क्यच्’ इति क्यच् । नमस पूजाया इति तत्र वृत्ति ॥

नमस्कृत्य, नमःकृत्वा—‘साक्षात्मभृतीनि च’ इति कृत्वा योगे पक्षे गतिसज्ञा । गतित्वे ‘कुगति’ इति समास । ‘नमस्पुरमोर्गल्यो’ इति विमर्जनीयस्य सत्व ३ ॥

नमो देवेभ्य —‘नमस्वरितिस्वाहास्वधालवपडचोगास्र’ इति नमोयुक्ताच्चतुर्थी ॥

नाकु —बल्मीक । ‘फलिपाटिनमि’ इत्यादिना उपत्ययो नाकादेशश्च ॥

नम्रा—‘नमृनेष्टृ’ इत्यादिना तृनि मकारस्य पकारो निपात्यते नम्रा इत्यादौ असन्नुद्धो सर्वनामस्थाने ‘अमृन्’ इत्यादिनोपधादीर्घ ॥

गम्लृ सृप्लृ गतौ ॥ ९६७-९६८ ॥

गच्छति—‘इपुगमियमा छ’ इति इत्सज्ञकशकारादौ शपि छत्वे तुक् । जगाम । जग्मतु । जगन्थ, जगमिथ । जग्मिवा जग्मिय । ऋदिनियमाटिन् । थलि भारद्वाजनियमात् विकल्प । डितोरभाद्यो ‘गमहन’ इत्युपधालोपे तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवच्चात् द्विर्वचनम् ॥

गन्ता । गमिष्यति—‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ इति मकारादेरिट् ।

गच्छंतु । अगच्छत् । गच्छेत् । आशिपि—गम्यात् । अग
मत्—लृदिच्चादङ्, ‘गमहन’ इत्यत्र अनङीति पर्युदासात् नोप
धालोप ॥

जिगमिपति । जिगमिप त्व—इत्यत्र हेतुंका लुप्तत्वान् परस्मै-
पदामावेऽपि भाष्यवार्तिकयो ‘मिद्ध तु गमेरात्मनेपदेन समानप-
दस्थस्येष्ट प्रतिषेधात्’ इति न्यासान्तरेण आत्मनेपदेन समानप
दस्यस्य गमेस्तकारादेरिण्णिपेधान् इड्भुवति । एव जिगमिपिता
इत्यादौ कृत्यपीड्भुवति । इट् च भाष्य वार्तिके च आत्मने-
पदेऽपीण्णिपेधे सिद्ध एव आगम्यमाणमर्थादन्यत्रैव बोधयति । अत्र
एव भाष्यवार्तिकविरोधात् ‘गमेरिट्’ इत्यत्र परस्मपदग्रणं गम्यु
पलक्षणार्थं परस्मैपदेषु योगमिदृष्ट इति पदशेषकारदर्शनमुपे
क्ष्यम् । वृत्तावय पक्ष प्रतिक्षेपार्थमेव उपलक्षित । यदाह
तत्र हरदत्त—न पुनरय पक्षः स्थापितो भाष्यवार्तिकविरोधा-
दिति । क पुनरत्र फलभेद । उच्यते—सपूर्वस्थाकर्मकस्य
गमे ‘समोगमृच्छि’ इत्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदेष्वदर्शनात् स-
जिगमिपितेत्यादौ इण्णस्यात् । तथा जिगमिपाचक्रे इत्यत्र
भावकर्मविषयस्य गमे परस्मैपदेष्वदर्शनात् इण्णस्यात् । जय
मत—परस्मैपदेषु ष्ट इव गमि उपसर्गादिवशेनात्मनेपदेऽपीति
इड्भुविष्यतीति । तर्ह्यस्य गमे सर्वत्रेत् स्यात् । ‘गस्यते
स विशेष’ इति भाष्यप्रयोगश्च विरुध्यते । कथं तर्हि आत्म
नेपदेन समानपदस्थस्येण्णिपेधे जिगमिपिनेत्रारति जिगमिपयत्रीयने
इति हरदत्तादय । अहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभाव इति ।
अथ च प्रेकारोऽम्माभि क्रमतावुपपादित ॥

जङ्गम्यते—‘नित्य कौटिल्ये गतौ’ इति गतिवचनत्वात् कौटिल्य एव यत् । ‘नुगत’ इत्यभ्यासस्य नुक्यनुस्वारपरसवर्णे ॥

जङ्गमीति, जङ्गन्ति । जङ्गत—‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यनुनासिकलोप । जङ्गमति । प्रकृतिग्रहणन्यायेन ‘गमहन’ इत्युपचालोप । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । जङ्गन्म—‘स्वोश्च’ इति नत्वम् । जङ्गहि—इत्यत्र अनुनासिकलोपे तस्य ‘अभिद्धवद्त्र’ इत्यसिद्धत्वात् ‘अतो हे’ इति लुट्भवति । अत्र सुधाकर—अनुदात्तोपदेशा यम्यादय इति यम्यादे गणत्वेन निर्देशात् ‘निर्दिष्ट यद्गणेन च’ इत्यनुनासिकलोपाभावमुक्त्वा उदा धातुपाठ एव गण तदा भवितव्यमेव लोपेनेत्याह ‘हन्तेर्न’ इत्यत्र जङ्गहीत्युदाहरणे । न्यासकारोपि व्याख्यातुर्निर्देशेन गणनिर्देश नानुमन्यते । अत एव न्याससुधाकरविरोधात् ‘स्तिपाशपा’ इत्यत्र यत्रोपदेशग्रहणमिति य क्वचित्पाठ स उपे १ । अजङ्गन्—‘मोनोधातो’ इति नत्वम् ॥

गमयति । अजीगन्तु ग्राम देवदत्त यज्ञदत्त ग्रामायेति वा । ‘गतिबुद्धि’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्र ‘गत्वर्थ कर्मणि’ इति त्रामात् द्वितीयाचतुर्थ्या । ग्रामश्चात्र गमेरेव कर्म यतो ग्रामकर्मिणाया गता प्रेष्यते ग्राम गच्छेति, प्रयोज्यस्तु प्यन्तस्य कर्म न गमरिति न तत्र चतुर्थ्या भवति । अत्र कर्मणि लादयो ‘प्यन्ते कर्तुश्च नमण’ इत्यभिधानान् प्रयोज्ये भवन्ति गम्यते ग्रामं देवदत्त । गमयितव्य इत्यादि । अत्र कृद्योगलक्षणा षठी ‘गत्वर्थकर्मणि’ इत्यत्र चतुर्था चेति षक्तव्ये द्वितीयाग्रहणात् बाध्यते । यद्वा—‘इत्याना’ इत्यत्र योगविभागेन ‘उभयप्राप्तौ कृत्ये षठी न’ इत्युक्तत्वात् कर्तृवत् कर्मण्यपि षष्ठ्या नेत्र प्रसङ्ग । ग्राम गन्ता गमयिता इत्यादौ तु पुनर्द्विती

याग्रहणादेव षष्ठ्या बाधः । 'अत्रानध्वनि' इति पर्युदासात् अच-
वचमेभ्यो यथायोगं द्वितीयापठ्यावेव भवतः—अध्वानं गच्छति
पन्थानं गच्छति अध्वनो गन्ता पथो गन्ता इति । अय चान-
ध्वनीति प्रतिषेध 'आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेय.' इति वृत्तावु-
क्तत्वात् आस्तिविषयः । आस्थित प्रथममेव स्वीकृत । तेन यदा
उत्पथेन पन्थानं गच्छति तदा ग्रामादिवत् द्वितीयाचतुर्थीं द्वे
अप्युदाहार्ये द्वितीयया षष्ठ्या बाधोऽपि । चेष्टाग्रहणं मनसा पा
टलिपुत्रं गच्छति इत्यादौ चतुर्थीनिवृत्त्यर्थम् । आगमयते माण-
वकः कालं हरति न त्वरते इत्यर्थे 'आगमे क्षमायामात्मनेपदं
वक्तव्यम्' इति ष्यन्तात्तद् । क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति
वृत्तिः । ष्यन्त एवायमत्रार्थे वर्तन इति तस्यैवोदाहरणम् ॥

सङ्गच्छते—'समोगमृच्छि' इत्यकर्मकात् सङ्गमे तद् ।
सज्जग्मे । सज्जग्माते । 'गमहन' इत्युपधालोपः । सङ्गन्ता ।
सङ्गंस्यते । सङ्गच्छताम् । समगच्छत । सङ्गच्छेत । आशिपि—
सङ्गंभीष्ट, सङ्गंसीष्ट । लुङि—समगत, समगंस्त । समगंसा-
ताम्—'वा गम' इति झलाद्योर्लिङ्गिचोः आत्मनेपदविषययोः वा
किञ्चे तदाश्रय 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । झलि
'द्वस्वादङ्गात्' इति मिज्जलोपः । न चास्मात्पूर्वं 'अतो लोपः'
इत्यल्लोपस्य प्रसङ्गः, आर्धधातुस्योपदेशे अनकारान्तत्वात्, 'असि-
द्धवदत्र' इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् वा सर्वत्र गमेरात्मनेप-
देन समानपदस्यत्वात् सकारादेरिडभावः । सज्जिगंसते—अत्र
'अज्जन' इति दीर्घो न भवति, अत्रादेशस्य गमेर्ग्रहणात् ।
यत्तु तराङ्गण्यां दीर्घप्रदर्शनेन तन् 'गमेर्दीर्घे' इङ्ग्रहणम् । अग्रहणे
ह्यनादेशस्त्रापि दीर्घत्वप्रसङ्गः' इति वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

गन्धम्—‘पोरदुपधात्’ इति यत् ॥

सुतङ्गभो नाम कश्चित्—‘गमश्च’ इति मुप्युपपदे संज्ञायां-
खच्, ‘अर्द्धिपदजन्तस्य’ इति पूर्वपदस्य मुमागमः ॥

सुतङ्गभेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः—‘वुञ्छण्कठजिलसेनिरदन्णय-
फक्फिञ्ज्यकक्ठकोरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाशमसखिसंकाश-
बलपक्षकर्णमुनङ्गमप्रगादिन्बराहकुमुद्रादिभ्यः’ इति यथासङ्गान्
सुतङ्गमादेश्चातुरार्यिक इन् ॥

अन्तगः—‘अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वान्तेषु डः’ इति अन्ता-
दिषु कर्मसूपपदेषु गमेडः । टित्त्वमामथ्यादिभत्वेऽपि टिलोपः ।
एवं असन्तगः इत्युदाहार्यम् ॥

सर्वत्रगः । पन्नगः—‘मर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्’ इति ड ।
उरसा गच्छतीति उरगः—‘उरमो लोपश्च’ इति डप्रत्ययः,
उरसः सलोपश्च । मुखेन गच्छन्त्यस्मिन् सुगः । एवं दुर्गः ।
‘सुदुरोरधिकरणे’ इति ड । अत्र न्यासे वासरूपीविधना
पक्षे ल्युङ्प्युक्तः । तदयुक्तम् । ‘कल्युट्तुमुन्खल्येषु वासरूपविधेः
प्रतिषेधः’ इत्युक्तत्वात् अधिकरणादन्यत्र सुगमः इति खलेव
भवति । निर्गच्छन्त्यत्रेति निर्गः देशः—‘निसो देशे’ इति डः ।
देशादन्यत्र निर्गमनामिति ल्युङ्भवति । ग्रामगः—‘डौऽन्य-
त्रापि दृश्यते’ इति डः । मित गच्छतीति मितङ्गमः, हस्ती—
‘खच्प्रकरणे गमेऽमुप्युपसङ्गानम्’ इति खच् । विहङ्गमः—
‘विहायसो विह च’ इति खाचि विहायसश्च विहादेशे मुमागमः ।
विहङ्गः—‘खच्च डिद्वा वक्तव्यः’ इति खचो वा डित्त्वाट्टिलोपः ।

विहगः—‘डे च विहायसो विहादेशः’ इति विहादेशः । अस्माद्देवानुवादात् ‘डेऽन्यत्राप दृश्यते’ इति वा उः ॥

गामुकः—‘लपपनपद्’ इत्यादिना उकन् ॥

गत्वरः—‘गत्वरश्च’ इति करपि अनुनासिकलोपो निपात्यते ।

गत्वरी—‘द्विद्वाणन्’ इत्यादिना डीप् ॥

जग्मिः—‘भाषायां घान्ळुमृगमि’ इति किकिनोरन्यतरस्मिन् उपधालोपः । लिङ्गुद्वावात् द्विर्वचनम् ॥

जगत्—‘द्युतिगमिनुहोतीनां द्वे च’ इति कौ द्विर्वचनम् । ‘गम-कौ’ इत्यनुनासिकलोपः । स्त्रियां ‘वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगः त्सरमां शतृवच्च’ इति शतृवद्वावात् डीप्, उत्सादिषु जगतीति पाठाद्वा । जगत्या अपत्यादि जागतं—‘उत्सादिभ्योऽन्’ इति प्राग्दीर्घनीथोऽज्प्रत्ययः । जगत् इदं जागतम् इत्यत्र अचामदे-रचो वृद्ध्या उपधालक्षणा वृद्धिर्वाध्यते इति वृत्तिः ॥

अन्येव जागतं छन्द—‘छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वे’ इत्यन् ॥

अनुनासिके अन्येभ्योपि दृश्यते’ इति क्विपि

अत्रे गच्छेत्—‘उड् च गमादीनां’ इति कौ अनुनासिकलोपे, अत्रे रस्योकारः । अयं च घातोरुकार इति अग्रेण्वौ इत्यादावुणडादेशे प्राप्ते ‘ओस्मुपि’ इति यण् । ‘तत्पुरुषे कृति’ इत्यलुक् ॥

गोः पुरीषम्—गोमयम्—‘गोश्च पुरीषे’ इति मगद् ॥

गवे हितं गव्यम्—‘उगवादिभ्यो यत्’ इति प्राक्क्रीतो यो यत् ॥

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः—प्राणिनां शुभस्य अशुभस्य वा सूचको महामूत्रविकार उत्पातः । ‘गोद्वचचो सङ्घापरिमाणाश्वादेर्धत्’ इति यत् । गोशब्दात्सङ्घापरिमाणाश्वादिवर्जितात् द्वचचश्च तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा इति विषये यदिति सूत्रार्थः ॥

गोरिदं गव्यम्—‘सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययमसङ्गे यद्वक्तव्यः’ इति प्राग्दीव्यतीये चार्थे यत् । एवं च तत्रतत्रार्थे सूत्रेण यद्विधानं प्रपञ्चार्थं भवति ॥

दाराश्च गावश्च दारगवम्—द्वन्द्वात् ‘अचतुर’ इत्यादावचि निपातितम् ॥

अनुगचं शकटम् । गौर्यथा आयतः तथाऽऽयत इत्यर्थः । ‘अनुगवमायामे’ इति अनुगुशब्दादचि निपात्यते । इह आयामशब्द अर्शआद्यन्त तद्वतिवर्तते । अनुगुशब्दश्चायं ‘यस्य चायाम’ इत्यव्ययीभाव । अनुर्घस्यायामवृत्तौ तेन अन्यस्यायामवतो लक्षणभूतेन समस्यत इति सूत्रार्थः । इह च गोरायाम शकटायामस्य लक्षणं भवति ॥

आगवीनः । गवा भूतो य आगतस्य प्रत्यर्पणात्कर्म करोति । स एवमुच्यते । अगवीन इति आगुशब्दात् कर्मकर्त्रिणि खप्र-

त्यये निपात्यते । आगुशब्दश्च, 'आङ्ग्यादाभिविध्योः' इति इह आहो मर्यादावचनस्य पञ्चम्यन्तेन गोशब्देन गो प्रत्यर्पणे वर्तमानेनाव्ययीभावे पञ्चमी च 'आङ्ग्यादावचने' इत्याहः कर्म प्रवचनीयत्वे तद्युक्तात् 'पञ्चम्यपाहपरिमि.' इति विधीयते ॥

गोः पश्चात् अनुगु—'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना पश्चा-
दर्थेऽव्ययी भावः ॥

अनुगु अठं पर्याप्तं गन्तुं शीलमस्य अनुगवीनो गोपालकः—
'अनुग्वलं गामी' इति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात् अल-
ङ्गामीत्यर्थे खः ॥

तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स कालस्तिष्ठद्गु ।
वहन्ति आगच्छन्ति गावो दोहनाय यस्मिन्सकाल वहद्गु ।
आयन्ति यस्मिन् काले दोहनाय सकालः आयतीगवम् । 'तिष्ठद्गु
प्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावे निपात्यन्ते ॥

परमगवः—'सन्महत्परम' इति तत्पुरुषे, 'गोऽरतद्धितलुकि'
इति समामान्तः टच् । टिच्चात् स्त्रियाम्—परमगवी । 'अन-
द्धितलुकि' इति वचनात् पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः पटः
इत्यत्र टज्ज भवति । अत्र हि—'आर्हादगोपुच्छसङ्घाचापरिमा-
णाद्गुक्' इति गोपुच्छादिव्यतिरिक्तात् प्रातिपादिकात् यथायथं
समर्थस्त्रिभक्तियुक्तात् आर्हायेष्वर्थेषु विहितस्य ठक् 'अव्ययपूर्वा-
द्विगोलुगसंज्ञायाम्' इति लुक्क्रयते । द्विगुत्वं च 'तद्धितार्थो-
त्तरपदसमाहारे' इति समासे 'सङ्घाचापूर्वाद्विगुः' इति द्विगोः,
'द्विगुश्च' इति तत्पुरुषत्वात् अस्मि टचः प्रसङ्गः ॥

पञ्चगवधनः—इत्यत्र पञ्च गावो धनमभ्येति त्रिपदे वदुन्नीहो
 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति पूर्वयो समासे सङ्ख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वात्
 तत्पुरुषत्वे टच् । पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगवम्—'तद्धितार्थ'
 इत्यादिना समासे पूर्ववद् द्विगुतत्पुरुषयो टच् । अत्र समासा-
 र्थादुत्तरपदात् अष्टत एव समासे, समासान्ता, इति अनारा
 न्तोत्तरपदद्विगुत्वात्, 'अकारान्तोरपटो द्विगु स्त्रियामिप्यते' इति
 प्राप्तस्य स्त्रीत्वस्य 'पात्रादिभ्य णतिषेध' इति निषेध ॥

चित्रा गावो यस्य चित्रगु—'गो स्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति
 उपसर्जन गोशब्दान्तप्रातिपदिकत्वात् ह्रस्व । अत्र 'गो पूर्व-
 णित्वात्वस्वरेषु' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न 'गोत' इति
 णित्त्वम् । ननु—अतस्त्वाल्लव्यावृत्त्यर्थात् 'गोत' इति तपरकरणादेव
 न भविष्यति । अस्त्वत्र परिहार । चित्रगो, चित्रगव इत्यत्र
 तु 'सम्बुद्धौ च' 'जसि च' इति गुणे, अविकृत गोरूप
 मिति स्थाण्णित्त्वम् । नन्वेवमत्राप्यनेन निषेधेन स्थानिवत्त्वकृत
 मेव णित्त्व निवार्यताम्, न तु स्वाश्रयमपीति गोरूपस्याव्याह-
 तत्वात् तदाश्रय णित्त्व स्यादेव ॥

नैपदोप । यदस्य गोरूपस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रति
 पदोक्तपरिभाषया तदपि न भविष्यति । वृत्तौ तु 'गोत' इति
 पष्ठचन्तमाश्रित गोशब्दार्थसम्बन्धि सर्वनामस्थान णिविति व्या
 रयातमत्र मते न कुत्रापि णित्त्वप्रसङ्ग । यदत्र सर्वनामस्थान
 तदन्यपदार्थस्य सम्बन्धिनो गोशब्दार्थस्य तपरकरण त्वोकारा-
 न्तोपलक्षणार्थम्, वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धत्वात् । तेन घोशब्दस्या
 पि णित्कार्यं भवति । अपरे तु ओत इति पठन्तीति चोक्त
 वृत्तौ । गो अग्रम्—सर्वत्रविभाषा गो' इति छन्दसि भाषा-

यां चातिपरे वा प्रकृति भावः, अन्यदा—‘एट.पदान्तादति’ इति पूर्वत्वम् ॥

गवाग्रम्—‘अवहृस्फोटासनस्य’ इत्यवडादेशः । अयं च व्यवस्थितविभापात्वात् गवाक्षम् इत्यत्र नित्य चित्रग्वग्रम् इत्यत्र । ‘गो पूर्व’ इतित्थानिवत्त्वनिषेधान्न प्रकृतिभावादि ॥

गवाश्वम् । गवाविक्रम् । गवेडकम् । अत्र ‘गवाश्व-प्रमृतीनि च’ इति समाहार एव द्वन्द्वः । अयं च नियतो ‘गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम्’ इति वृत्तायुक्तत्वात् अवडमात्र इति । ‘विभापावृक्ष’ इत्यादिना पशुद्वन्द्वं विभापैव तेन गोश्व गोश्वा इत्यादि ॥

गङ्गा—‘गन्गम्यद्योः’ इति गन्प्रत्ययः ॥

गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः—‘शुभ्रादिभ्यश्च’ इत्यत्र चकारेण आकृतिगणत्वद्योतनाङ्कः । तिकादिपाठात् अपत्येऽपि फिनि गाङ्गायनि इत्यपि भवति ॥

सर्पति । ससर्प । समृपतु । ससर्पिथ । समृपिव । क्रादिनियमादिट् ॥

सृप्ता, सर्प्ता । सप्स्यति, सप्स्यति—‘अनुदात्तस्य चर्दुप-धस्यान्यतरस्याम्’ इति झळादावाक्येति प्रत्यये पक्षे मित्त्वादन्त्यादच-परे अमागमे यणदेशः, अन्यत्रा गुणः ॥

सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । आशिपि—सृप्यात् । असृपत् । असृपताम्,—ऌदित्वाद्दट् ॥

सिसृप्सति—‘हलन्ताच्च’ इति सत कित्त्वान्न गुण, ना-
प्यमागम ॥

सरीसृप्यते—‘रीगृत्वत’ इति रीक् । सरिसृपीति,
सरीसप्ति, सरीस्रप्ति—प्रकृतिग्रहणन्यायेन ‘अनुदात्त’ इति
अमागम ॥

सरीसृप—पचाद्यचि, ‘यडोऽचि च’ इति यडो लुवि
‘न धातुलोप’ इति लबूपधगुणाभाव । यङ्गुन्तात् इगुपध
लक्षण को वा ॥

सर्पयति । अससर्पत्, असीसृवत्—‘उटृत्’ वा ॥

सृप्य—‘ऋदुपधाच्च’ इति क्यप् ॥

सर्प—पचादित्वादच् ॥

स्रप्ता, सृप्तः । पीठेन स्रप्तु शीलमस्येति पीठसर्पा—
णिनि ‘सुप्यजातौ’ इति ॥

पीठसर्पिण इमे पेठसर्पा—‘इनण्यनपत्ये’ इति प्रकृति
भाव बाधित्वा ‘नान्तस्य टिलोपे पीठसर्पि’ इत्यादिन
टिलोप ॥

सर्पि—‘अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्दिम्य इस्’ इतीर्प्रत्यय ।

प्रियसर्पिष्कः—उर प्रभृतित्वानित्य कप् । ‘इण प’ इं
अपदाद्यो कुष्यो विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥

सृमः—‘ऋजेन्द्र’ इत्यादिना रक् ॥

यम उपरमे ॥ ९६९ ॥

अत्र मेत्रेय उदित्त्रमस्य केचिदिच्छन्तीति । यच्छति—
'दृषुगमियमाम्' इति च्छ शिति ॥

ययाम । येमतु । ययन्थ, येमिथ । यन्ता । यंस्यति ।
यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशिपि—यम्यात् ॥

अयंसीत्—'यमरम' इति सगिणौ ॥

यियंमति । ययम्यते । ययन्ति । यंयन्न ॥

यमयति । अयीयमत्, भोजयतीत्यर्थ । अमन्तत्वात्
मित्त्वम् । अस्य च 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादन्यत्र
मित्वनिषेधात् ॥

आयामयते, आयामयतीति भवति—'न पादमि' इत्यत्र,
आयामग्रहणेन 'अणावर्गमकात्' इति कर्त्रभिप्रायमाप्तस्य
परस्मैपदस्य निषेध इति यथायोगमत्रात्मनेपदपरस्मैपदे भवत ॥

आयच्छते दीर्घो भवति, व्याप्रियते इति वा अर्थ ।
आयच्छते स्वरूपाणि द्रात्रयति व्यापारयति वा इत्यर्थ । 'जाडो-
यमहन' इति 'स्वाङ्गरुर्मनाच्चेति वक्तव्यम्' इति अकर्मणा-
त्स्वाङ्गकर्मकाच्चाङ्पूर्वादस्मात्तद् । इह स्वमङ्ग स्वाङ्ग न त्वद्रव-
न्मूर्तिमदित्यादिना लक्षित पारिभाषिकमिति देवदत्तस्य पाणि
आयच्छति, इत्यत्र न भवति ॥

उपयुच्छते कन्या परिणयतीत्यर्थ—'उपाद्यम स्वकरणे'
इति तद् । अत्र भाष्यम्—इह वस्मान्न भवति स्व शाटक तमु-

पयच्छति । अयं गदा स्वं करोति तदा भवितव्यमेव । अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिम्यामिदं भाष्योक्तं अस्वस्य स्वत्वेन करणं प्रसिद्धिवशात् पाणिग्रहणविशेष उपमहंतम् । कैयटे तु निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यत इति सामान्येनापि वार्तिककारेण पाणिग्रहणाविशिष्टं स्वकरणं शिवस्वामिजयादित्यावूचतुः, प्रसिद्धत्वात् । उपायंस्तं नतीः इत्यादिप्रयोगस्तु साधर्म्यात् । भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्रे विशिष्टे स्थित इत्युक्तम् । भट्टिकाव्ये च 'शास्त्राणि उपायंस्तं नित्वराणि इति' सामान्येन प्रयुज्यते ॥

संयच्छते व्रीहीन् । उपयच्छते भारम् । आयच्छते वत्सम् । 'समुदाङ्ग्यो यमोऽग्रन्ये' इति समादिभ्यो यमेस्तद् । यदी तु कर्त्रभिप्रायत्वमुपपदेन प्रतीयते तदा 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति स्वान् व्रीहीन् संयच्छति इत्यपि । इह आढोऽग्रहणमन्वाङ्गकर्मकार्यम् । स्वाङ्गकर्मकान्, 'आढो यम हनः' इत्येव मिदम् । 'अग्रन्ये' इति वचनान्, उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः इति अत्र परस्मैपदमेव । विचिकित्सामधिगन्नुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ॥

यदाऽयं यमि गन्धने वर्तते गन्धनं सूचनम् । परेण प्रच्छाद्यमानस्य आविष्करणं तदा—'यमो गन्धने' इत्यात्मनेपदम् ॥

परस्मैपदस्य मिचः कित्वाद्नुनासिकलोपः—उदायत । उदायसाताम् । इत्यादि । झलि सिञ्जोपः ॥

उपयमनार्थत्वे तु 'विभाषोपयमने' इति तद् । तद्परस्य-यमे मिचः कित्त्वविकल्पनात्, उपायत कन्याम्, उपायंस्तं कन्याम् इत्युभयं भवति । उपयमनमिह दारकर्म ॥

यम्यम्—'गद्मद्' इत्यादिना यत् उपसृष्टात्तु ग्यति—विनियाम्याम् इति । त्वया नियम्या इति प्रयोगः नियम-

शब्दान् तत्करोतीति णो यति द्रष्टव्य । घानोर्णो 'यमोऽपरिवे
पणे' इति मित्वनिषेवात् वृद्ध्या भाव्यम् ॥

वाचयम्—'वाचि यमो व्रते' इति खच् । 'वाचयम्—
पुरन्दरो च' इति निपातनादलुक् ॥

संयम, संयामः—'यमस्तमुपनिविषु च' इति पक्षे अच् ।
तदभावे घञ् । एव समुपनिविष्योप्युदाहार्यम् ॥

संयत्—सम्पदादित्वात्, 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति वा
त्रिपि 'गम ङो' इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इत्यु
क्तम् अनुनासिकलोपे तुक् ॥

यच्छतीति यम—अच् ॥

याम्यम्—प्राग्दीव्यतायेष्वर्थेषु 'यमाच्चेतिवक्तव्यम्' इति ष्य ॥

यमुना—'अजियमिशीह्म्यश्च' इति उनन्प्रयय ॥

यन्त्रम्—'गुधृवि' इत्यादिना न्न प्रत्यय ॥

तप सन्तापे ॥ ९७० ॥

तपति । तताप । तोपिथ, तनप्य । तप्ता । तप्स्यति ।
तपतु । अतपत् । तपेत् । आशिपि—तप्स्यात् । अता-
प्सीत् । अताप्ताम्—'श्लो श्लि' इति ।संश्लोष ॥

तितप्सति । तातप्यते । तातप्ति । तापयति । अतीतपत् ॥

चौर सन्तापयति इत्यत्र—'रुजार्याना भाववचनानामज्वरे'
इति कर्मणि षष्ठी न भवति तत्र 'अज्वरिसन्ताप्यो' इति निषेधात् ॥

‘उत्तपते । त्रितपते—‘उद्धिम्या तप ’ इत्यङ्मोकात्स्वाङ्गर्मनाञ्च
 तद् । अपर्मकत्व भासनार्थत्वेन । यद्वायमस्वाङ्गर्मज्ज तदा उत्त
 पति सुवर्ण इत्येव भवति । तप्यते तपस्तापसः । अतस्त तप-
 स्तापस —‘तपस्तप र्मकस्यैव ’ इति तप र्मकस्य तपे षट्
 कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे । अत्र तपेरर्जनमर्थ इति तापसस्तत्र
 कर्ता । यत्रासौ कर्म उपवासादीनि तपासि तापसं सन्तप-
 न्तीति तत्र तपि दुःखानुभवार्थ इति कर्मणस्तापसस्य व्यपारो
 दुःखानुभवमिति क्रियाभेदाद्विध्यर्थमतत् । एवकारस्तूत्रे सर्ववाक्याना
 सावधारणत्वादर्थमाप्तस्यैव वधारणस्यानुवादक । अत्र ‘तपोऽपि
 च’ इति चकारेण र्मकर्तरे चिणो निषेकान् सिच । अत्रापि
 तापग्रहणस्याकर्मकर्त्रर्थत्वात् अन्ववातस्त पापेन कर्मणा इत्यत्रापि-
 चिण्णभवति । अनुतापादन्यत्र उदतापि सुवर्ण सुवर्णकारेण
 इति भवितव्यमेव चिणा ॥

तप्यम्—‘पोरदुपधात् ’ इति यत् ॥

ललाटन्तप आदिसः—‘असूर्यललाट्ये दशितपो ’ इति
 यथासङ्घात् ललाटे कर्मण्युपपदे तपे खचि मुम् । शत्रुन्तप —
 ‘सज्ञाया भृतृवृत्ति’ इत्यादिना खचि पूर्वपदस्य मुमागम ।
 द्विप तप । परन्तप —‘द्विपत्परयोस्तापे ’ इति खचि, णिलोपे
 ‘खचि द्वस्व ’ इति द्वस्व । द्विपतस्तकारस्य मुमि सयोगा-
 न्तलोप । अत्र ‘द्विपत्परयो ’ इति द्वितकारनिर्देशात्तकारान्त
 एव द्विपच्छब्द उपपदेऽय प्रत्यय न तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 द्विपतोशब्द उपपद इति तत्र कर्मण्यगि द्विपतीताप इति
 भवति । तथा तापोरिति व्यन्तस्य ग्रहणात्कैवल्लाटप्यजेन भवति ।
 असज्ञाया द्विपत्ताप इति । सज्ञाया तु ‘सज्ञाया भृतृवृत्ति’
 इत्यादिना सञ्जुक्त ॥

तपः—अमुन् ॥

* तपश्चरति तपस्यति—‘कर्मणो रोमन्यतपोम्या वर्तिचरोः’ इति रोमन्यतपोम्यां कर्मम्यां ययामह्वञ्च वर्तिचरोरयोः क्यदिति क्यद् । कर्मण इति प्रत्येकसम्बन्धोपक्षेमेकत्वम् । ‘तपसः परस्मैपदं च’ इति परस्मैपदम् ॥

तपस्या—क्यङ्न्तत्वात् ‘अ प्रत्ययात्’ इति स्त्रियामकारः ॥

तपश्शीलमस्य तापसः—‘छत्रादिभ्यो णः’ इति णः । अत्र ‘णोऽणुत्वं कार्यं भवति’ इति प्रागेवोक्तं । तेन तापसी इत्वञ्च ङीप् भवति ॥

तपस्वी—‘तपस्तद्वस्त्राम्या विनीनी’ इति मत्वर्थे विनिः । अत्रैवार्थे ‘अण्व’ इत्यणि तापसः । तपस्वी इत्यत्र ‘तप्तौ मत्वर्थे’ तकारान्तं सकारान्तं च मत्वर्थे प्रत्यये भामिति भसंज्ञया आकङ्करीयया अनवकाशया ‘स्वादिप्चसर्वनामस्थाने’ इति पदसंज्ञाया बाधात् ‘समञ्जुपोरु.’ इति स्त्वं न भवति ॥

तापः—घञ् ॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिको रोगः—‘तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः’ इति चतुर्थेन्तात् सन्तापशब्दात् प्रभवत्यर्थे ङम् ॥

निष्टपति । निष्टप्तम्—‘निमस्तपताबनासेवने’ इति षत्वम् । आसेवनं षीनःपुन्यं । ततोन्मदनासेवनम् ॥

अयमैश्वर्ये दिवादौ । दाहे चुरादौ ॥

इत्यादिना परस्य षत्वम् । पूर्वस्य तु 'उपसर्गात्' इत्यनेनैव सिद्धम् । अङ्गुली सङ्गो यस्या अङ्गुलिपद्मा यवागू—'समासे-ङ्गुलेस्सङ्' इति षत्वम् ॥

प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य—'तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्' इति द्वितीया-न्तात् वहतीत्यर्थे यत् । प्रासङ्गो युगाद्युगम् । निपङ्गधिः—'ना सङ्गेर्यवित्' इति घधिन्प्रत्यय । चित्वात् कुत्वम् ॥

सक्थि—'असिसङ्गिम्या कियन्' इति कियन्, अजादौ विभक्तौ 'इको चि' इति नुमि सक्थिनी इत्यादि । तृतीया-द्याजादौ तु 'अस्थिदधिसक्थि' इत्यादिना द्वित्वादन्त्यस्य अन-द्यादेशे 'अष्टोपोऽन' इत्वलोपे सक्थना इत्यादि । सप्तम्येकवचने तु अष्टोपस्य 'विभाषा डिश्यो' इति विकल्पनात् सक्थिन, सक्थानि इत्युभय भवति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरम्युपगमात् म्रियसक्थना इत्यादावप्यनद् भवति । यदत्र अनङ्गिषो नपुसकत्पेत्वनुवृत्त तद-स्थ्यादीना विशेषण नाङ्गस्येति म्रियसक्थना शुना इत्यादौ लि-ङ्गान्तरेऽपि भवति । नपुसकानुवृत्तिस्तु यदृच्छाशब्दाना पुल्लिङ्गाना अस्थ्यादीना अनङ्गा भूदिति आस्थनाम कश्चिदित्यादि । नन्वत्र—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति नास्ति प्रसङ्ग इति चेत् तर्हि मन्दधियामनुग्रहापैवानुवृत्ति-राश्रिता । अत्रोशहरणे सक्थिशब्दोऽस्वाङ्गवाची ब्रह्मव्य । स्वाङ्ग-वाचिनस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गो स्वाङ्गात् षच्' इति पचा समास्रन्तेन भाव्य—म्रियसक्थ इति । स्वमङ्ग चेह स्वाङ्ग न तु पारिभाषिक । उत्तरसक्थं मृगसन्धं पूर्वसक्थ—'उत्तरमृगपूर्व' इति

सद्वध्न ' इति तत्पुरुषे टच् समासान् । अत्र चतुर्गण उप-
मानादित्यनुवृत्ते षड्रमिव सक्थि फलकसमथ इत्यत्रापि भवति ।
अस्मादेव ज्ञापकान् असामान्यवचनेनापि सक्थिशब्देन उपमानस्य
समास । न विद्यते सक्थि यस्य अस्तद्विध, अममथः—'नञ्-
दुस्मुभ्यो हलि सस्योरन्यतरस्याम्' इति पक्षेऽच् समासान्त । एव
मुद्रोरुदाहार्यम् । एव सुसमथ । गौर्या सक्थीव सत्थि यत्प
गोरिपस्यः—'बहुव्रीहौ सस्यश्णो' इति षच् । यदा गौर्या
सक्थीति षष्ठीसमास तदा 'अच्चत्तन्वव' इत्यत्र 'अच्' इति
योगविभागात् अनुभवत्र । सुपामादिषु 'गौरिसमथ सज्ञायाम्'
इति पाठात् पत्व पूर्वपदस्य द्वस्वव च ॥

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ ९७३ ॥

पश्यति—'पाद्या' इत्यादिना पश्योदेशः इत्सङ्गशकारादौ
अचि । ददर्श । ददृशतु । ददर्शित्, दद्रष्ट । ददृशित् ।
'विभाषा सृजिदृशो' इति यलि इडभावपक्षे 'सृजिदृशो
क्षत्यमकिति' इति अकिति झलार्थे अमागमविधानात् अमि
यणि व्रश्नादिना पत्व एच च । द्रष्टा । द्रक्ष्यति—पत्वे
'पदो कस्ति' इति कत्वम् । पश्यतु । अपश्यत् । पश्येत् ।
आशिपि—दृश्यात् ॥

अदर्शन् । अदर्शताम् । 'इरितो वा' इत्यदि 'ऋदृ-
शोऽडि गुण' इति गुण । अदभावे 'न दृश' इति
कसानिषेधात् 'सिच्यमि यणादेशे हलन्तलक्षणाया वृद्धौ—अ-
द्रक्षीत् ॥

दिदक्षते—‘जाश्रुस्मृष्टशा सन’ इति सनन्तात्तद् । ‘हल-
 नाच्च’ इति सन किच्चात् न गुण, नाप्यमागम । दरी-
 दृश्यते—रीक् । दरीद्रोष्टि । दरीदृष्टः । दर्द्रोष्टि । दर्द्रष्टः ।
 लोडि हेर्धित्वे अमागमे पत्वष्टुत्वजश्वेषु—दर्दादि । दृदृशानि ।
 आटि ‘नाम्यस्तस्य’ इति गुणनिषेध । लडि तिप्सिपो—
 अदर्द्रक् । ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इत्यत्र द्विन कुरिति वक्तव्ये
 प्रत्ययग्रहण यस्मात् किनस्ति तस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वार्थमिति
 पत्व बाधित्वा शकारस्यान्तरतम्यात्कुत्वेन खकारे ‘बावसाने’ इति
 चत्वं ककार ॥

दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । अदीदृशत्, ‘अद-
 दर्शत्—उरूद्वा । ‘दृशे सर्वत्र’ इति प्रयोज्यस्य रूपतर्कस्य
 कर्मत्वम् । यदाऽय दृशि चक्षुस्साधने ज्ञानविशेषे वर्तते तदेद
 मुपसङ्ख्यानम् । यदा तु ज्ञानमात्रवचना तदा बुद्ध्यर्थत्वादेव
 सिद्धम् । तत्र बुद्ध्यर्था ज्ञानसामान्यवचना न तु विशेषवचना
 इति स्थितम् । यदा तु ण्यन्तादात्मनेपद तदा ‘अभिवादिदृशो-
 रात्मनेपद उपसङ्ख्यानम्’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वविकल्पनात् दर्श-
 यते रूपतर्केण कार्षापणं, रूपतर्कं इत्युभय भवति । पश्यन्ति
 भृशान् राजानं । दर्शयते भृशान् राजा भृत्यैः इति वा ।
 संपश्यते—‘दृशेऽथेति वक्तव्य’ इति सपूर्वात् अकर्मकात् दृशे-
 स्तद् । संदृशे । संद्रष्टा । संद्रक्ष्यते । संपश्यताम् । सम्पश्यत ।
 संपश्येत । आशिषि—संद्रक्षीष्ट । समदृष्ट । समदृक्षाताम् ।
 लिङ्सिचो किच्चात् न गुण, नाप्यमागम । झलि सिञ्जलोपे
 प्रत्ययलक्षणेन ‘पढो कस्सि’ इति कत्व न भवति, सिञ्जलो
 पस्य प्रत्ययलक्षणेऽसिद्धत्वादिति तत्रतत्रोक्तम् । कर्मणि—

दृश्यते । अदर्शि—इत्यादि । स्यादिषु पक्षे चिष्वदिडपीति
दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् दर्शिषीष्ट ।
द्रक्षीष्ट । दर्शिता द्रष्टेभ्युभयं भवति ॥

दृश्यम्—'ऋद्वुपदाच्चति' इत्यप् । उत्पश्यः । 'पाघ्रा-
ष्मावेष्टदृशशः' इति उपसृष्टात् कर्त्तरि शे पदयादेशः । दर्शनं
पश्यः अत्र 'पश्याथि' इति निपातनात् भावे शः । अद-
र्शनमित्यादिनिर्देशात् ल्युडपि भवति । असूर्यपश्या राजदाराः ।
गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि
न पश्यन्तीति । 'असूर्यललाटयो' इति खश् । अत एवा-
सूर्येति' निर्देशात् दृशिना नञ्संबन्धेन असमर्थत्वेऽपि समासः ॥

उग्रंपश्यः—'उग्रंपश्य' इत्यादिना क्रियाविशेषणे कर्मण्युग्रशब्द
उपपदे खशि निपात्यते । तादृशः । तादृक्—'त्यदादिषु
दृशोऽनालोचने कञ् च' इति त्यदादिषु कर्मसूपपदेषु आलो-
चनात् चक्षुर्विज्ञानात् अन्यत्र वर्तमानान् दृशेः कञ् प्रत्ययः ।
चकारात् किञ् । कञः कित्त्वात् न गुणः । तादृशी—
'टिड्ढाणन्' इत्यादिना ङीप् । तादृक्षः—'कसश्च वक्तव्यः'
इति कसश्च । 'आसर्वनाम्नः' इति दृग्दृशवतुषु परतः सर्वे-
नाम्नोऽन्त्यस्याकारः । 'दृक्षे चेति वक्तव्यं' इति चाकारः ।
सदृक् । सदृशः । सदृक्षः—'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य
सभावः । 'दृक्षे चेति वक्तव्यं' इति दृक्षे च सभावः ।
अत एव दृगादिषु सभाववचनात् 'समानान्ययोश्च' इति व-
क्तव्याद्वा कञ्किञ्कसाः समानान्ययोरपि उपपदयोर्भवन्तीति ।
सदृशी इत्यत्र पूर्ववत् ङीप् भवति । परलोकदृश्वा—'दृशेः
कनिप्' इति कर्मण्युपपदे भूते कनिप् । स्त्रियां 'वनो र च'

इति हीब्रफयो परलोकदृशरी । सुदर्शनः । दुर्दर्शनः—
‘भाषाया शासित्युपिच्छाशेषुपिमृपिन्यो युञ्जकव्य’ इति खल्लेऽप-
यादो युच् ॥

कन्यादर्शं वरयति । या या कन्या पश्यति ता ता
वरयतीत्यर्थः । ‘कर्मणि दृशिविदोस्साकल्ये’ इति कर्मण्युपपदेऽ-
स्मात् साकल्ये गम्ये णमुल् ॥

पशु — ‘अर्जिदृशी’ इत्युपत्यय पशादेशश्च । यदाऽयमस्त-
स्ववचनस्तदा चादित्वान्निपात यदा ‘लोष नयन्ति पशु मन्य-
मना’* इति । पशु सम्यगिति’ ह्यत्रार्थः । दर्शत — ‘शृष्टशी’
इत्यादिनाऽतच् । दृक् । सपदादित्वात् क्विप् । ‘क्तिनपीप्यते’
इति क्तिनि दृष्टिः ॥

दंश दशने ॥ ९७४ ॥

दशन दष्टाव्यापार । अत एव निर्देशादनुनासिकलोप इति
स्वामी । दशति । ‘दशसज्ज’ इत्यनुनासिकलोपश्शपि । ददंश ।
ददंशतु । ददंशिय । ददंष्ट । ददंशिव । दंष्ट्रा । ददृ-
क्ष्यति । दशतु । अदशत् । दशेत् । दश्यात्—‘किदा-
शिपि’ इति यासुट् कित्त्वादनुनासिकलोप । अदाइसीत् ।
अदाष्टाय—‘वदव्रज’ इति वृद्धि । दिदइक्षति । दन्द-
श्यन्ते—‘लुपसदचरजपजभदहदशगुम्यो भावगर्हाया’ इति यह
भावगर्हायाम् । जपनभदहदशेत्यम्यासस्य नुक् । ‘दन्दशीति ।
दन्दष्टि । दन्दष्ट । यहविधौ नुग्विधौ च ‘दश’ इति

रुनलोपस्य निर्देशात् यद्भ्रुकि अकिडत्यपि न लोपो नुक् च भवति । दंशयति । अददंशत् । दन्दशूकः । 'यजनपदशां यदः' इति यदन्तादूकप्रत्यये 'अतो लोपः' । 'यस्य हलः' इत्यल्लोपयलोपो ॥

दंष्ट्रा—'दात्रीशसयुयुज' इत्यादिना ष्ट् । अनादिषु दशनात् टाप् । अत्रैव पाठात् नलोपाभावश्च । ष्ट्नि 'दश' इति नलोपनिर्देशस्तु करणे ल्युडर्थः—दशन इति । दंष्ट्री—'घ्रीहादिभ्यश्च' इति मत्वर्थाय इनिः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेन उपदंशं इति वा । 'उपदंशस्तृतीयायां' इति ण-मुल् । 'तृतीयाप्रमृतीनि' इति समासाक्किल्पः । वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति । मूलकेनोपदंश्य इति । उक्तं च—'सर्वत्रैवात्र प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति' इति ननु मूलकोपदंशमित्यत्र मूलकस्य भुजिनैवान्वयो नोपदंशिना । न ह्यत्र मूलकेन करणेनान्य उपदंश्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । तेन तृतीयान्तस्योपदंशिना सामर्थ्याभावान् उपपदत्वं नेति कथं प्रत्ययः । वचनं च दशनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्र सावकाशं—उच्यते । यद्यत्रैव स्यात् करण इत्येव ब्रूयात् । तृतीयायामिति वचनात्तु सर्वत्रापि भविष्यति । तद्धि तृतीयान्तस्योपदंशिना आर्षेऽप्यन्वये यथा स्यादिति । अस्ति चात्रार्योऽन्वयः, कर्मापेक्षस्योपदंशोः सन्निहितेन मूलकेन संबन्धान् ॥

रूप विलेखने ॥ ९७५ ॥

विलेखनमिहाकर्षणम् । तथा च पुरुषकारे—कर्पनिस्त्रारुर्षणे

प्रसिद्ध इति । द्विकर्मकोऽयं—कर्षति शाखां ग्रामम् । चक-
 र्ष । चकृपतु । चकार्षिथ । चकृपिव । ऋष्टा । कर्षा-
 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमागमविकल्प । कर्ष्यति । क-
 र्ष्यति । कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । अकृ-
 क्षत् । अकृक्षताम्—'शल इगुपध' इति क्त । यदा
 'सृशमृशकृपतृपट्टपा सिञ्वा' इति सिञ्च तदा पूर्ववदमागम
 विकल्पे हलन्लक्षणाया वृद्धौ अकार्षीत् । अकार्षीम् । अक्रा-
 क्षीत् । अक्राष्टा इत्यादि । चिकृक्षति—'हलन्ताञ्च' इति
 सन किञ्चान्न गुणो नाप्यमागम । चरीकृष्यते । चरीकृषीति
 चरिर्काष्टि । चरिर्काष्टि । चरीकृष्ट । चरिर्कृष्ट इत्यादि ।
 लोटि हेर्धित्वे घृत्वजश्वयोरमागमपक्षे चरिर्कृद्धि अन्यदा चरिर्कृ-
 द्धि । लिङि तिप्सिपो हलज्यादिलोपे च अचरीकर्द् 'रात्स-
 स्य' इति । नियमान्न संयोगान्तलोप । अमागमपक्षे अचरीकृद् ।
 एव वचनान्तरेषु सर्वेषु लकारेषु रुक्रीकोश्रोदाहार्यम् । कर्षयति
 शाखां ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः । अचीकृपत् । अचकर्षत् ।
 'उरूद्वा' । अत्र कृपे प्रापणार्थत्वेऽपि अस्ति फलतया गति
 प्रतीतिरिति गत्यर्थत्वात् गतिमुद्धीति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्रैवा-
 णिग्रहणमुपसर्जनीभूतयाऽपि गत्या तदर्थत्वे लिङ्गम् । अन्यथा
 ण्यन्तस्य गमनार्थ इति किमणिग्रहणेन । अत एव तत्र नीवहो
 प्रतिषेध कृत । कर्मणि लदयो नयत्यादिवन्नेया ॥

कृष्यम्—'ऋदुपधाञ्च' इति क्यप् । कर्षतीति कृप—इगु-
 पधलक्षण क् ॥

पाण्युपरुर्ष पयः पित्रति पाणिना उपट्टप्य, पाणाबुपकृष्य
 वा पय पिबतीत्यर्थ । 'सतम्या चोपपीयरुषकर्ष' इति सत-

म्यन्ते चशब्दात् तृतीयान्ते च उपपद्ये उपपूर्वात् अस्मान् णमुक्त्
 तृतीयाप्रभृतिन्वान् समासविकल्पनात् पाणानुपकर्षम् । पाणिनोप-
 कर्षमिहापि भवति । क्रियाभेदे वामरूपेण क्त्वाऽपि भवतीति
 प्रागेवोक्तम् । अत्र णमुक्त्विगवुपोपसर्गग्रहण पीडरेव विशेषणमिति
 भाववृत्तो । भट्टिकारस्त्वतन्त्र मन्यते । यदाह—धनुरारिभिरसह्यमु
 ट्पिपीड दधान इति । इदं तावत् साहसमात्र, यदाचार्येण प्रयु-
 क्तस्यातन्त्रत्वाङ्गीकरणं यदपि पीडिनैव सवन्धकथनं तदपि
 न न्याय्यं बद्धक्स्यास्य पूर्वनिपातायोगात् । अत एव वृत्ति-
 न्यासपदमञ्जरीदिषु सर्वैरुपस्य सवन्धोऽङ्गीकृतः । कर्षा शाखा,
 ऋष्टा शाखा—अत्र तृनि 'ञ्निच्यादिर्नित्य' इति प्रकृतेराद्यु-
 दात्तत्वेऽप्युपदेशावस्थायां कृपेरनुदात्तत्वात् अमागमविधौ चोपदेश-
 ग्रहणावर्त्तनात् पक्षेऽमागमो भवत्येव । अयं तुदादावपि ॥

दह भस्मीकरणे ॥ ९७६ ॥

दहति । ददाह । देहतुः । देहित् । ददग्ध । यलि भारद्वाज-
 नियमादिद्विकल्पः । तत्रानिट्पक्षे 'दादेर्धातोर्व' 'भुपस्तथोर्धो'ध'
 'भुल्ल वश् मुशि' इति घत्वधत्वजशत्वानि । दग्धा ।
 धक्ष्यति—हकारस्य घत्वे एकाच इति भयभावेन दकारस्य
 घनारे घकारस्य 'खरिच' इति चत्वम् । दहतु । अदहत् ।
 दहेत् । दह्यात् । अधाक्षीत् । घत्वादि पूर्ववत् । अदा-
 ग्धाम् । अधाक्षुः । मुलि सिञ्जलोपः । दिधक्षति । दंद्दह्यते ।
 'लुपसद' इत्यादिना यद् । 'जपजमदह' इति नुक्—
 दंद्दग्धि । दाहयति । अदीदहत् ॥

परिदाही सष्ट्यादिना चिनुण् । निदाय । अवदाय ।

पर्णयो । 'संज्ञायां मेत्रनिदायावदाघायो.' इति न्यङ्कादिपाठात्
कुलं दहनम् ॥

मिह सेचने ॥ ९७७ ॥

मेहति । मिमेह । मिमेहिय । मिमिहेव—कादिनियमादिद् ।
मेहा । दत्वधत्वष्टुत्वढलोपगुणाः । मेक्ष्यति । दत्वकत्वे । मेहतु ।
अमेहत् । मेहेत् । मिह्यात् । अमिहत्—'शलङ्गुपघात्' इति
क्सः । मिमिहति—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वान्न गुणः ।
मेमिहते । मेमेदि । मेमीढः—'दूलोपे' इति दीर्घः । मेह-
यति । अमीमिहत् ॥

मेहम्—दाप्नीत्यादिना ष्ट् । मेघ. । अचि 'संज्ञायां
मेघ' इति न्यङ्कादिषु पाठात् कुल मीढान्—'दाश्वान्
साढान्मीढाश्च' इति कसावद्वित्वानिट्त्वोपघादीर्घत्वदत्वानि निपा-
त्यन्ते । मिहिर—'इपिमदि' इत्यादिना किरच् । स्कन्धादय
एतदन्ता अनुदात्ता उदात्तेत. ॥

कित निवासे रोगापनयने च ॥ ९७८ ॥

अयमुदात्तेत् । गुपिवदयमपि नित्यसकन्त । चिकित्सति—
'गुप्तिञ्' इति सन् । अस्य सनोऽनार्धघातुकत्वाच्चेट् प्रसङ्गो
नापि गुणस्य । अत्र वृत्तौ व्याधिप्रतीकारे सनिति यदुक्तं
तदुपलक्षणं यत् स्वयमेव 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य' "इत्यत्र
निग्रहापनयननाशाद्यर्थान् वक्ष्यति तथा च "य एवं विद्वान्वि-
चिकित्सति"* इत्यादौ संशयेऽपि प्रयुज्यते । निघण्टुरपि
"विचिकित्सा तु सशय" इति ॥

चिकित्सिपति । इच्छामनन्तादेव सन् प्रातेष्य । केत-
 यतीति चौरादिकस्य । अत्राभरणज्ञासे गुपादिमूले 'गुप्तिन्,
 किङ्करः' इत्यनुक्रम्य 'गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदायं' इति
 माप्ये वार्तिके चोक्तत्वात्कितिः परस्मैपदिषु पठितोऽपि आत्मने-
 पदी । न च गुपादिष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाणमान्वयपेक्षामिनि
 वक्तुं युक्तं; यतस्तु खलु तत्र गुप्तिन्विदित्यनुक्रम्य गुपादिष्वि-
 त्युक्तमित्याह । कैयटे तु—क्रमदर्शनाय निति पठितो न त्वय-
 मनुदात्तेदिति । हरदत्तोऽपि—गुपादिष्विति बहुवचनं मान्वयमूत्रा-
 भिप्रायं नितिस्तु परस्मैपदीत्याह । इन्दुरपि—गुप्तिन्वावनुदात्तेता
 न० कितिः तस्य चिकित्सतीत्येव प्रयोग इति एवं स्वामिज्ञादय-
 पादयोऽपि । एवं बहुभिर्भ्रमन्त्यैर्विशोधात्परस्मैपदिषु पाठान्नाभर-
 णोक्तं यत्किञ्चित् ॥

दान अवखण्डने ॥ ९७९ ॥

शान तेजने ॥ ९८० ॥

इमावपि नित्यसनन्तो स्वरितेऽपि । दीटांसति । दीटांसते ।
 शीशांसति । शीशांसते । 'मान्वय' इत्यादिना मनीचे च
 वृत्तेऽम्यासस्य दीर्घ । सन्नयं नार्धवानुक्त इति नेऽत्रमङ्ग इत्यु-
 क्तम् । दानेर्दाने, शानेर्निदाने, इति वृत्तार्थविशेषणं मनुक्तं ॥

दानयति । शानयतीत्यादि चौरादिकस्य ॥

डुपचप् पाके ॥ ९८१ ॥

इति बह्व्यन्ता अनुदात्ताः स्वरितेनः ॥

पचति पपाच, पेचतु । पपाच्य । पेचिथ । पक्ता,
पच्यति । पचतु । अपचत् । पचेत् । पच्यात् । अपा-
क्षीत् । पचते । पेचे । पक्ता । पच्यते । पचताम् ।
अपचत । पचेत । पक्षाष्ट । अपक्त । अपक्षाताम्—
भुञ्जि सिञ्जलोप । स्वामिदासो पचतः इत्यत्र दासधर्मस्य
स्वामिन्यारोपात् परस्मैपदम् । पचते इत्यत्र स्वामिधर्मस्य दासे
समारोपात्तडिति कैयटादौ ॥

पिपक्षति । पिपक्षते । पापच्यते । पापाक्ति । पापक्तः ॥

कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते इति कृष्टपच्या । राजभूयादौ
क्यपि निपात्यते । कर्मकर्तरि निपातनमिति वृत्ति । पचः ।
अच् । श्वान पचतीति श्वपचः । पचाटिपाठसामर्थ्यात्कर्मापप-
दादप्चच् । उक्त च—

अजिवाधि सर्वधातुभ्य पच्यन्ते च पचादय ।

अण्वाघनार्थमेव स्यात् सिद्धचन्ति श्वपचादय ॥ इति ।

श्वपाक । मासपाक । पिण्डपाक । कपोतपाकः । अत्र
न्यङ्कादिपाठात्कर्मण्यणि कुलम् । दूरेपाक । फलेपाकः ।
न्यङ्कादिपाठादधि वृद्धिकुत्वे । “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुक् ।
न्यङ्कादिपाठादेव चैमौ कर्मकर्तरीति वृत्तौ । सणेपाक इति केचि-
त्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाकौत टावन्तावन्ये । उवासन्ताव-
परे—दूरेपाकः । फलेपाकुरिते । उपत्ययो निपातनादिति
वृत्तौ । प्रस्यंपच । मितंपच । नखंपच—‘परिमाणोऽपचः
‘मितनखे च’ इति परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे मितनखयोश्च
सच् । उत्पचिष्णुः । ‘अल्लकृञ्’ इत्यादिनेष्णुच् । पचेलिमा

मृपाः । 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति केलिमर् । अयं कर्म-
कर्तरीति वृत्तिः । रेफः 'उपोत्तमं रिति' इति स्वरे विशेष-
णार्थः । पाकिमम्—'डित्. क्रिः' इति क्रिप्रत्यये 'क्रेर्मन्त्रित्यं'
इति मप् । पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्—'भावप्रत्ययान्तादिमप्
वक्तव्यः' इति इमप् । पक्तिः—'स्यागापापचः' इति क्तिन् ।
पित्वाट्टि—पचा । पकः । पकवान्—'पचो वः' इति
निष्ठातकारस्य वकारः । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् झल्परत्वात् 'चोः
कुः' ति कुत्वम् । प्रपकानि फलानीत्यत्र 'कुमति च' इति
कवर्भ्रवत्युत्तरपदे पूर्वपदस्यानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्ति-
स्थस्य नस्य प्राप्तं णत्वं 'युवादीनां प्रतिषेधः' इति न भवति ।
पाकः । पचनम् । मांसस्य पाको मांस्पाकः, मांसपाकः ।
एवं मांसस्य पचनं मांसपचनम्, मांसपचनम्—'मांसस्य
पचि युद्ध्वनोः' इति पक्षेऽन्तलोपः । पचनः—मृशीत्यादिना युच् ॥

अयं द्विकर्मक इति नायतावुक्तम् । तेन तण्डुलानोदनं
पचतीति भवति । अत्र कैषटकारः—अत्र विक्रेदनापसर्जन-
निवर्तनार्थो धानुरिति तण्डुलानां विक्रेदनापेक्षं कर्मत्वम् । ओद-
नस्य तु प्रधानभूतनिवर्तनापेक्षमिति तण्डुलानोदनं पचतीति
प्रयोगः प्रकृतिविकारभावविवक्षायाम् । तण्डुलैरोदनं पचतीति
तु स्प्रषकतमत्वविवक्षायाम् । उदुम्बरः फलं पच्यते । 'दुहि-
पच्योर्बहुलं सकर्मकयोः' इति कर्तुः कर्मवद्भावः । अत्र कैषटो
वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । अन्ये त्वाहुः—
पचिरत्र विषये द्विकर्मकः । वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपासास-
म्भ्रान्, वृक्षोऽरुधितं कर्म । तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा
तदाऽयं कर्मवद्भावः एवंविधे विषये कर्मवद्भाव इत्यने, न

व्यक्तीकरणे पञ्चत इत्यादि गतम् ॥

पच समवाये ॥ ९८२ ॥

केचिदमुं न पठन्ति । ते 'द्युविशासिगुणेन च यत्सञ्चते' इति भाष्यप्रयोग "ऋदूदरेण सत्था मचेय"* इत्यादिप्रयोग च "पच सेचने" इत्यस्यानुदात्तेतो घातुनामनेकाथेत्वात्समवायार्थस्य सम्बन्धमानकर्तृके व्यापारे वर्तमानस्य समर्थयन्ते । अन्ये तु "पच समवाये, रप लप व्यक्ताया वाचि" इति परस्मैपठिषु गतस्य पकारान्तस्य म्यानेऽमु पठन्ति । यदाह 'अकथित च' इत्यत्र हरदत्त "सञ्चते सम्बन्धये" इति वृत्तिमुपादाय—पच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपादिभिस्मह वातुमेन पठन्ति । पच ममवाये रप लप व्यक्ताया वाचीति त आहु । पच सेचन इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेनार्थत्वाद्वातुना ममवाये वृत्तिरितीति । पुरुषकारे तु—हरदत्तोक्तमनुक्रम्य सञ्चत इति भाष्यानोचित्यात्परस्मैपठिषु पाठोऽयुक्त इत्युक्तम् । एव पच सेचन इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेनार्थत्वाद्वातुना समवाये वृत्तिरिति हरदत्तोक्त प्रौढिवादमात्रम् । न्यासे च सञ्चन इत्यस्य पच समवाय इत्येव घातुरुक्तम् । एवञ्च पपेत्येव परस्मैपदिषु पाठ । पान्तफण्ड चैरमनुसृत भवति । एवमेव मेत्रेयरक्षितादय । शाकटायनक्षीरस्नाभिर्नो तु सप्तमसतीनुदात्त्य सचेति केचित्पठन्तीत्याह तु । मचति । सचन इत्यप्याहेत्युक्तम् । एव च न्यामसारादीना बहूनामभिमनत्वादय घातुरस्नाभि पठित । अयं च "पचि वधि" इत्यादौ व्याघ्रभुनिसारिकाया चकारान्तामनिश परिगणनात्मेत् । अनिश मध्ये पाठस्यु स्वरितेत्त्वमाभ्यात् ॥

मचति । मसाच । सेचतुः । सेचिय । सेचिव ।
 सचिता । सचिप्यति । सचतु । असचत् । सचेत् ।
 आशिपि—सच्यात् । असचीत्, असाचीत्—“अनो
 ह्लादे ” इति वा वृद्धि । सिसचिपति—“स्तौतिण्योरेव ”
 इत्यपत्वम् । सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असी-
 पचत् । सिपाचयिपतीत्यत्र णे सति पत्वम् ॥

सचत इत्यादि मेचनार्थम् ॥

भज सेवायाम् ॥ ९८३ ॥

भजति । वभाज । भेजतुः । भेजिय, वभक्ष्य ।
 भेजिव—‘तृफलमत्रपश्च’ इति किति लिटि यलि च सेटि-
 एवाभ्यामटोपो । भक्ता । भक्ष्यति । भजतु । अभजन्
 भजेत् । भज्यात् । अभक्षीत् । विभक्षति । वाभज्यते ।
 वाभक्ति । भाजयति । अत्रीभजत् ॥ भजते । भजे ।
 भक्तासे । भक्ष्यते । भजताम् । अभजत । भजेत ।
 भक्षीष्ट । अभक्त । अभक्षाताम् । विभक्षते ॥

विभक्तव्य । विभज्यः—‘द्वित्रचनविभज्योपपटे’ इति निपातनाद्यत् ।
 जन्मभाक्—‘भनो णिव’ इति कर्मोपपदाटम्माणिव । भागी—मंष्ट-
 चादित्वाद्पिनुण् । भागः—‘मनो व च’ इति चशब्दात्
 व कृत्वम् । सुभगस्य भागकर्मणी सौभाग्यम्—ब्राह्मणादि-
 पाटात् प्यन्; “हृदग” इत्युभयपदवृद्धि । एव दौर्भाग्य-
 मपि । सुभगाया अपत्य सौभागिनेयः—‘कल्याणादीनामिनट्’
 इति दकीनटादेशोऽन्त्यस्य, पूर्वपदुभयपदवृद्धि । एवं दौर्भा-
 गिनेयः । भागः—रन् । भागोऽस्मिन् वृद्धिरायो ग्यम
 शुल्क उपदा वा दीयते भाग्यं रन्, भागिकं रन्—

‘भागाद्यच्च’ इति दीयमानवृद्ध्यायादीनामन्यतमोपाधिकारप्रथमान्ता-
दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्; चकारात् ठन् च । भाग एवं
भागधेयम्—‘भागरूपनामम्यो धेय’ इति स्वार्थे धेयः ।
भ्राता—‘नमृनेष्टृ’ इत्यादिना रुनि भ्रादेशो निपात्यते ।
भ्रातरावित्यादौ सर्वनामस्थाने “अनृन्” इति दीर्घो न भवति,
तृशन्तत्वादेव नप्त्रादीनां दीर्घे सिद्धे तेषां पुनर्ग्रहणादौणादिकानां
संज्ञाशब्दानामेषामेवेति नियमार्थत्वात् । भ्रातृपुत्रावित्यत्र तु भाष्ये
विभर्ताति भ्रातेति व्युदपादि । भ्रातृस्पर्शं भ्रातृव्यः । भ्रा-
त्रीयः—‘भ्रातृर्व्यञ्च’ इति व्यञ्च्ये । भ्रातृव्यः सप्ततः—
‘व्यन्सप्तते’ इति व्यन् । सौभ्रात्रम् । दौभ्रात्रम्—युवा-
दिपाठाद्भावकर्मणोऽण् । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ—‘भ्रातृ-
पुत्रौ स्वमृद्वृद्धितृम्याम्’ इति भ्रातृ शेषः । कल्याणी भक्ति-
रस्य कल्याणीभक्तिः—प्रियादिषु भक्तिशब्दस्य पाठात् ‘स्त्रि-
याः पुंवत्’ इति पुंवद्भावो न भवति । इदमभितरित्येतत्
वुवुटाण्डादिवत् स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् । प्रतिपादितं चैवं
भाष्यादौ ॥

भजो आमर्दन इति रूपादौ । भज विश्राणने, भज्जृष्ट-
कर्मणीति द्वयं चुरादौ । तथाऽत्रैव भजति भाषायो दण्डके ॥

रञ्ज रागे ॥ १८४ ॥

रजति—‘रञ्जेञ्’ इति शप्यनुनासिकलोपः । ररञ्ज । रर-
ञ्जतुः । ररञ्ज्, ररञ्जिष । ररञ्जिष । ऋदिनियमादिद्
यां भारद्वाजानियमादिद्विवच्य । रञ्जा । रञ्ज्यति । रजतु ।
अरजन् । रजेत् । आशिषि—रज्यात्—‘किदांशिषि’

इति कित्त्वादनुनासिकलोपः । अराङ्ङीत् । अराङ्ङाम् । आराङ्ङुः॥
 रजते । ररजे । ररजिपे । रङ्ङासे । रङ्ङयते । रजताम् ।
 अरजत । रजेत । रङ्ङीष्ट । अरङ्ङ । अरङ्ङाताम् ।
 रिरङ्ङति । रिरङ्ङते । रारज्यते । रारङ्ङि । रारक्तः ।
 तसौ द्वित्त्वादनुनासिकलोपः । रजयति मृगान् । अरीरजत् ।
 रमयीत्यर्थ — ‘रजेर्णो मृगरमणे’ इति नलोपः । ‘जनीनृपक्र-
 मुरञ्जोऽमनाश्च’ इति कित्त्वाद्भ्रस्वः । मृगादन्यत्र—रजयति पक्षिणः ।
 तथा रमणादन्यत्रापि रजयति मृगान् तृणादिदानेन वशीकरो-
 तीत्यर्थः । कर्मकर्तारि ‘कुपिरञ्जो प्राचा श्यन्परस्मैपदं च’
 इति पक्षे श्यन्परस्मैपदयोः रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । रज्यतु ।
 अरज्यत् । रज्येत् इति भवति । अन्यदा यगात्मनेपदयोः
 रज्यत इत्यादि । श्यनो द्वित्त्वाद्यकः कित्त्वाच्च नलोपः । श्यन्वि-
 धानं रज्यन्तीत्यत्र ‘शप्श्यनोर्नित्यम्’ इति नित्यनुमयम् । एते च
 श्यन्परस्मैपदे प्राचां ग्रहणस्य व्यवस्थितविभापात्वाद्यग्विपये । तथा
 च वार्तिकम्—‘कुपिरञ्जोः श्यन्विधाने लसार्विधातुकवचनमवचने
 हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः स्याद्विपये च” इति । अत्र लिङा-
 शीर्विपयः । म हि मार्विधातुकप्रतियोगी । तेन रङ्ङीष्ट वस्त्रं
 स्वयमेव । ररजे रङ्ङासे । रङ्ङयते । अरजि । अरङ्ङा-
 तामित्यत्र श्यन्परस्मैपदे न भवनः ॥

रजक—‘शिल्पिनि प्लुन्’ ‘रजरजनरनस्सूपमंल्यानम्’ इति
 नलोपः । ‘रजरस्य वस्त्रं ददाति’ इति मान्ये प्रयोगादिति
 न्यासे । प्लुन्यङित्यपि रजेमित्त्वविधानाद्धिद्वात्त्रयोप इति तरङ्गि-
 णीपदमध्ययोः । इदं प्रौढिवादमात्रं—यतो नित्यं ‘१०’

शनमिति । शाकटायनस्तु—उपलम्भनं प्रकाशनं, देवदत्ताय शपते एवंभूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थः । अथवा—
स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं; शपथः । देवदत्ताय शपते ।
वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शनेन च देवदत्ते स्वाभिप्रायं प्रकाशय-
तीत्यर्थ इति । चन्द्रभोजक्रीमारास्तु—प्रोषितस्य देवदत्तस्य भा-
वाभावयोरुपलब्धव्ययोः किञ्चिदासेवनमुपलम्भनं; देवदत्ताय शपत
इति, प्रोषितस्य देवदत्तस्य भावाभावयोरुपलब्धव्ययोः किञ्चिदा-
सेवत इत्यर्थः । भोजीयास्तु—*

शपः शपथ इति, शीडशपथ इति वा । 'शीडशपिस्मामिवञ्च
चिनीविमाणिम्योऽयः' इत्यय प्रत्ययः । शवलः—'शपे वश्च'
इति कलप्रत्यये वकारश्चान्तादेशः । शब्दः—'शाशपिम्यां
ददनी' इति दन्; शब्द्वेरोति निपातनात् वत्वम् ॥

शब्दं करोति शब्दायते—'शब्द्वेरे' इति क्यङ् । शब्दं
करोति शाब्दिकः—'शब्दद्वंद्वं करोति' इति द्वितीयान्तात्करो-
तीत्यर्थं ठक् । माशब्द इत्याह माशब्दिकः—'तदाहेति माश-
ब्दादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वाक्यात् ठक् । एकं नैसश-
ब्दिक इत्यादि ॥

अयं दिषादावपि ॥

त्विप दीप्तौ ॥ ९८६ ॥

त्वेषति । त्विषेप । नित्विपतुः । त्विषेपिथ । त्विषि-
पिथ—क्रादिनिषमादिद् । त्वेषा । त्वेष्यति । त्वेषतु । भ्रत्वेपन् ।

*अयं धन्यो गच्छिन् इव भाति ।

आशिपि—त्विप्यात् । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम्—‘शल इङु-
पधादनिटः कसः’ इति कसः । त्वेपते । तित्विपे । त्वेष्टासे ।
त्विक्ष्यते । त्वेपताम् । अत्वेषत । त्वेषेत । त्विष्णीष्ट । अ-
त्विक्षत । अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त—‘कसस्याचि’ इत्यल्लोपः ॥
तित्विक्षति । तित्विक्षते । तेत्विक्ष्यते । तेत्वेषि । तेत्विष्टः ।
त्वेषयति । अतित्विपत् ॥

त्वष्टा—‘त्विपेदेवतायामकारश्चोपधायाः’ इति तृनि उपधाया
अत्वम् । त्वष्टारौ—‘ऋतो ङि’ इति गुणे ‘अमृन्’ इत्यादिना
दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने तृन्नन्तत्वादेव सिद्धे नप्त्रादीनां ग्रह-
णं अव्युत्पत्तिपक्षे विच्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं संज्ञाशब्दाना-
मेपामेवेति वृत्तौ । त्वष्टुरिदं त्वाष्ट्रम् । अचामादेरचो वृद्धिर-
न्त्यलक्षणां वृद्धिं वाधन इति च वृत्तौ । त्विद्—संपदादित्वात्
क्विप् । अवपूर्वोऽयं दाननिरसनयोरिति मेत्रेयादयः ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥९८७॥

यजति । इयाज । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ट ।
ईजिषु—ऋदिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमादिङ्गुक्त्वः ।
इडभावे श्लपरत्वाद्ब्रश्चेत्यादिना पन्वम् । किति ‘वचिस्वपिय-
जादीनां किति’ इति संप्रसारणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् द्विर्वचन-
मकिति ‘लित्थम्यासस्योभयेषाम्’ इति सिद्धे पुनस्तत्करणं विव्य-
त्यादौ परमपि ह्लादिशेषं बाधित्वा संप्रसारणं यया स्यादिति ।
यष्टा । यक्ष्यति । यजतु । अयजत् । यजेत् । आशिपि
क्त्त्वान् संप्रसारणे—इज्यात् । अयादीन् । अयाष्टाम् ।
यजते । ईजे । यष्टासे । यक्ष्यते । यजताम् । अय-

जत् । यजेत् । यक्षीष्ट । अयष्ट । अयक्षाताम् । इय-
 क्षति । इयक्षते । यायज्यते । यायष्टि । याजयति ।
 अयीयजत् । इज्यते—यकि सप्रसारणम् । ऐज्यतेत्यत्र लम्ङ्
 चापेक्षमाणादडागमादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं लादेश । कृते च लादेशे
 नित्यत्वाद्दट् पूर्वं यक् । अत्र यगदोरुभयोरपि कृत्कारुतप्रसङ्गि-
 त्वाविशेषेऽप्यडागमो यकि कृते तदन्तस्याङ्गस्य अकृते तु केवल
 स्थेति शब्दान्तरप्राप्त्या नित्य । कृते च यकि नित्यत्वात्सप्र-
 सारणे पश्चादजादित्वादाडागम । नन्वत्राट् प्राप्तिरनाध्यते
 न तु सप्रसारणेनेवेति 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त
 व्याहन्यते न तदनित्यम्' इति अट् कथमनित्य । अत्र हरदत्त—
 'गम्य च लक्षणान्तरेण' इति न्यायोऽनित्यत्वादिह नाश्रीयत
 इति । यद्वा—सप्रसारण सप्रसारणाश्रय च चलवदिति अट्
 आट् पूर्वमेव सप्रसारण भविष्यति । अथ वा—परिहृत्यापवा-
 दविषयमुत्सर्गोऽभिति विशत इत्याद् पश्चाद्विष्यतीत्यडागमो नैवात्र
 प्रसजति ॥

याज्यम्—ण्यति 'यजयाच' इति कुत्वनिषेध । वागः—
 घनि 'चजो कु विण्ण्यतो' इति कुत्वम् । सोमेनेष्टवान् सोम
 याजी—'करणे यज' इति करणवाचिन्युपपदे भूते णिनि ।
 यज्वा—'सुयजोऽनिष्' इति भूते ङुनिष् । यजमान—
 'पृङ्चजो शानन्' इति शानन् । शानचि वैवम् । यजमानस्य
 भावकर्मणि याजमानं—युवादित्वाद्दण् । यायजूक—'यर्जय
 दशा यड' इति यदन्ताद्दण् प्रत्यय, अछोपयलोपो च ।
 इष्टिः—'श्रुयजोपिस्तुम्य करणे' इति च्छिन् । इज्या—'व्रज
 यजोर्भावे क्यप्' इति क्यप् । यजः—'यजयाच' इति नन्
 प्रत्यये श्रुत्वम् । यज्ञविद्यामधीते वेद वा याज्ञविद्यकः—

‘ऋक्थादिसृत्रान्नाटुक्’ इति उभयाद्विषु पाठाटुक् । याज्ञि-
 काना घर्म आम्नायो वा याज्ञिभ्यम्—‘छन्दोर्विथक्थाज्ञिव-
 वृचनगञ्ज्य’ इति षष्ठ्यन्ताङ्गमाययोर्य्य । यज्ञमर्हतीति
 याज्ञियो यजमान ‘यज्ञात्विग्म्या वस्रजो’ इति द्वितीयान्ताद-
 र्हेतोत्यर्थे ष । यज्ञमर्हति याज्ञिय ऋत्विक्—‘यज्ञात्विग्म्या
 तत्कर्माहर्हतीति चोपस्रस्यानघ’ इति ष । ऋत्विक्—ऋतो यजति,
 ऋतु यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजनीनि ऋत्विगादिना किनि
 निपातिन । नवयज्ञोऽस्मिन् तियो वर्तते नावयज्ञिकः—‘तद-
 स्मिन्वर्तेन इति नवयज्ञादिभ्य उपमायानम्’ इति टक् । एव
 पाकयाज्ञिः । इष्टमनेन इष्टी—‘इष्टादिभ्यश्च’ इति त्रयमा-
 न्तात्तृतीयार्थे इनि । यजु—‘अर्निषूवपि’ इत्यादिनोसिप्र-
 त्यय । ऋग्यजुषम्—अचतुरेत्यादिना छन्देऽनन्तो निपात्यते ।
 यद्—‘त्यनियजितनिभ्यो डित्’ इत्यादिप्रत्यये डित्त्वाट्टिलेप ।
 त्यच्छदवत्सर्गनामकार्यं त्वदादिकार्यं च । यस्मिन्काले यदा—
 ‘सर्वज्ञान्य’ इत्यादिना दाप्रत्यय, ‘प्राग्दिशो विभक्ति’
 इति विभक्तिच्चात्त्यदाद्यत्वम् । यस्मिन्काले यद्—‘अनघने
 हिऽन्यतरस्याम्’ इति हिँल्, पूर्ववद्विभक्तिच्चात्त्यदाद्यत्वम् । यत्प-
 रिमाणमस्य यावान्—‘यत्तदेनेभ्य परिमाणे ऋतुप्’ इति परि-
 माणोपाधिनायात्प्रथमान्ताद्यदादेरस्येति षष्ठ्यर्थे ऋतुप् । अयांदिह
 षष्ठ्यर्थे, परिमाणी । ‘आ सर्वनाम्न’ इति ट्गुणशबन्तुषु परे-
 ष्वित्वाकार । सौ ‘अत्वमन्तस्य’ इति दीर्घ । उगिदचामिनि
 नुम् । ‘हल्च्चादिभयोगान्तलोपो’ । ‘उगिनश्च’ इति दीर्घि—
 यावती । ‘बहुगणवतुडति सम्भ्या’ इति भग्याच्चात् यावता
 पूरणं इति विगृह्य ‘तस्य पूरणे डट्’ इति षष्ठ्यन्तात्स-
 म्याशब्दस्यपूरणे डटि ऋते ‘वतोरियुक्’ इति इधुगागम—

यावतिथः । यतरो भवतो देवदत्तः स आगच्छतु—'किं-
यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरच्' इति द्वयोर्मध्ये जातिगुण-
क्रियासञ्ज्ञाभिकस्य निर्धारणे पृथक्करणे गम्यमाने स्वार्थे इत-
रच् । महाविभाषयास्य विकल्पनात् यो भवतोरित्यपि भवति ।
यतमो भवतां ब्राह्मणः स आगच्छतु—'वा बहूनां जातिप-
रिप्रश्ने इतमच्' जातिश्च परिप्रश्नश्च जातिपरिप्रश्नं समाहारद्व-
न्द्वस्तद्विषयेभ्यः क्रियत्तद्गोचो बहूनामेकस्य निर्धारणे वा इतम-
जिति इतमच् । अत्र जातिग्रहणं सर्वैरभिसंबध्यते । परिप्रश्न-
ग्रहणं तु यत्तदोरसम्भवात्किम एव । वाग्रहणमकर्मणम् । यको
भवतां ब्राह्मण इति वाक्यं तु महाविभाषया भविष्यति । 'इत-
रद्वतेति सर्वादीं पाठादेतदन्तयोस्सर्वनामकार्यं पूर्ववत् । नपुंस-
काम्यामनुपसर्गेनाभ्या इतरद्वतमान्ताभ्या परयोः स्वमोरमादेशाप-
वादे 'अइतरादिभ्य पञ्चम्यः' इत्यदडादेशे डिच्वाट्टिलोपे च
यतरत् । यतमत् इति भवति । यद्ययं डिञ् स्यात्सोरदादेशे चते
'अतो गुणे' इति पररूपत्वं चाधित्वा 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
इति दीर्घः स्यात् । अमोऽदादेशे तु स्थानिवद्भावेनापिपूर्वो
भविष्यतीति न दोषः । एवं तर्हि पूर्वसूत्रादम्रहणमनुवर्त्य सोर-
प्यमं कृत्वा 'अइतरादिभ्यः' इति पञ्चम्याः षष्ठी ० प्रकल्प्य
द्वयोरमोः स्थानेऽदादेशः कार्यः किं उकारेण । किं चैवमकारे-
णापि नार्थः दकार एव तु विधेयः, स च 'आदेः परस्य'
इत्यमोऽकारस्य भविष्यति । मकारस्य च संयोगान्तलोपे यतरत्
यनमदिनीष्टं सेत्स्यति । मत्वं सिष्यति हे यतरदित्यादीं 'हे
कुण्ड' इत्यादिवन् 'एहदस्वात्' इति सम्बुद्धिमन्विनो हलो
विधीयमानो लोपः स्यात् । तस्मादयं डिच्चवानवारवांश्च कर्त-
व्य । यका—'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वं 'न यामयोः' इति

निपिव्यते । यथा यः प्रकारः—‘मकारवचने थाल्’ इति थाल्प्रत्ययः । यथायथम्—यो य आत्मा यद्यदात्मीयमिति वा अर्थः । ‘यथास्वे यथायथम्’ इति यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकत्वं चोक्तेऽर्थे निपात्यते । आयथातथ्यम् । अयायातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयायापुर्यम् । यथातथायथापुरयोः शब्दयो-रव्ययीभावे नना समासे ब्राह्मणादिपाठात् प्वनि ‘यथातथयथा-पुरयोः पर्यायेण’ इति पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेण वृद्धिः । भाष्ये तु अययातथाभाव अययापुराभाव इति विगृह्यते । तत्र ‘सुप्सुपा’ इति समासो द्रष्टव्यः ॥

डु वप् वीजसन्ताने ॥ ९८८ ॥

वपाति । उवाप । उवपथ, उवापिथ । उवपिवेत्यादि यजिवत् । प्रणिवपति—‘नेर्गद’ इति णत्वम् । प्रण्यवपत्—‘अड्वचवायेऽपीप्यते’ इति णत्वम् । प्रवपाणि—‘आनि छोट्’ इति उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य छोट्मन्वान्विन आनेर्नकारस्य णत्वम् ॥

वाप्यम्—‘आसु युवपि’ इति ण्यत् । निवापी—‘रसश्रु-वसवशां नो’ इति ब्रह्मादिपाटाणिनिः । उन्निमम्—‘द्वितः क्रिः’ संप्रसाणम्; ‘क्रेमंस्त्रित्यम्’ इति मप् । वापिः शृषिवी—‘इन्-पादिभ्यः’ इतीम् । वापी—‘लृदिकारादृक्तिनः’ इति ङीप् । वमः—‘वृधिवपिम्यां र्न्’ इति रन्प्रत्ययः ॥

वीजमन्तानः क्षेत्रे वीजानां विकिरणम् । अयं गर्माधानेऽपि दृश्यते; यथा—‘मा वः क्षेत्रे परवीजानि वाप्सुः’ । छेदनेऽपि दृश्यते ‘केशान्वपानि’ इति ॥

वह प्रापणे ॥ ५८९ ॥

वहति । उवाह । ऊहतुः । उवहित्, उवोढ । ऊहिव—
 क्रादिनियमादिट् । यलि भारद्वाजनियमादिडभावपक्षे ढत्वधत्वष्टु-
 त्वढलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वे—उवोढेति भवति । एव-
 मन्यत्रापि तवर्गादौ ढत्वादि । यजिवत्संप्रसारणम् । वोढा ।
 वक्ष्यति—'पढो कस्ति' इति कत्वे पत्वम् । वहतु ।
 अवहत् । वहेत् । आशिपि कित्त्वात् संप्रसारणे—उह्यात् ।
 अवाक्षीत् । अवोढा । अवाक्षुः—अत्रढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं मेव
 हलन्तलक्षणाया वृद्धौ पश्चाद्ढत्वादीति । अवोढामित्यत्राकारस्य
 'सहिवहोः' इत्योत्वे पुनर्वृद्धिः प्रागेव कृतत्वाच्च भवति ।
 वहते । वोढा । वक्ष्यते । ऊहे । ऊहिषे । वहताम् ।
 अवहत । वहेत् । वक्षीष्ट । अवोढ । अवक्षाताम् । अ-
 वक्षत । अवोढाः । अवोढम् । अवक्षि । प्रवहति ।
 'प्राद्धहः' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदम् । केचित्
 'परैर्मृयः' इत्यत्र वहिमनुवर्त्य परिपूर्वादपि नित्यं परस्मैपदमेवाहुः
 परिवहतीति । प्रणिवहति—'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । इद-
 मद्भव्यवायेऽपीति प्रण्यवहदित्यत्रापि भवति । प्रवहाणि । 'आ-
 नि लोढ्' इति णत्वम् । कर्मणि—उह्यते । औह्यत इत्यत्र
 यजिवल्लादेशे यकि संप्रसारणे आडागमः । विवक्षति । विव-
 क्षते । वावाह्यते । वावोढि । वावोढ । वावहतीत्यादि ।
 वाहयति भारं देवदत्तेन । अवोवहत् । अत्र प्रयोज्यस्य
 'नीवहोः प्रतिषेधः' इति कर्मत्वनिषेधः । गत्यादिमूत्रे तु
 फलतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थत्वेन गृह्यन्ते इत्ययं प्रति-
 षेधः । अयं च 'वहेरानियन्तृकर्तृकस्य' इति वचनाद्विन्यन्त-

कृत्स्नं न मन्त्रेति वाहयति यवान्पत्नीवर्दीनिचत्र मद्येभ्यः
 कर्त्तव्यं । नियन्ता नारायिः । वहन्त्यनेनेति वयं सक्त्यादि-
 'वयं करन्द' इति यति निजात्यते । अन्यत्र प्यति-वाहन् ।
 कृत्स्नमुद्ध—उद्दि क्लृप्ते स्वजितहोः इत्युत्पूर्वाद्धिः क्लृप्ताद्-
 उपादे मन् । वहन्त्यनेनेति वहः—'मोचर' इत्यादिना
 ऋगे वः । पुरुषवाहं वहति पुरुषनेभ्यो मूचा वहनीत्यर्थः ।
 'कर्त्तव्योवुत्पयोर्नाशिवहोः' इति ययामंल्यात् कर्त्तव्याचिनि पुरुष
 उपादे वहेः णमुद्ध । कृपादिनात्तस्यैव धानोरनुमयोगः । ऊढः ।
 ऊढि । निटाकिनोः मन्मरणे टत्वादि । वृत्तनाया असोदः
 कल्पनापोढः—'अनेतासोदमुक्तमिनात्रस्तरत्तदाः' इत्यनेन पञ्च-
 मीसनामः । प्रोढः । प्रोढि—'प्रादूहोदोदयेभ्येषु वृद्धिर्वक्तव्या'
 इति वृद्धिः । प्रवाहपः—प्यन्तात् नन्द्यादिपाठात् स्युः । 'कृत्य-
 च.' 'षोडशभा' इति णत्वं 'पूर्वपदात् मंतायान्' इति वा ।
 प्रवाहगस्यापत्वं प्रावाहणेय . प्रवाहणेयः—'शुभ्रादिभ्यश्च' इति
 टकि 'प्रवाहणस्य दे' इति पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । उत्तर
 पदस्य तु नित्या । स्वन एवोत्तरपदस्य वृद्धिमन्त्रेऽपि पुनर्वृद्धि
 विधानं पूर्वपदवृद्धिभावपक्षेऽपि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनि
 मित्तस्य च तद्धिनस्थारक्तविकारे' इति पुंवद्भावनिषेधो यथा
 त्यादिनि स्त्रियाः पुंवदिनि पुंवत्त्वं रक्तविकारव्यनिरिक्तार्थे वृद्धिनि-
 मित्ततद्धितान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य नेति मूर्त्तार्थः । ननु प्रवाह-
 णेयीशब्दस्य गोत्राभिजायिच्वात् 'गोत्रं च चरगैः मह' इति
 जानिच्वात् 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधस्य सिद्धत्वात्किं तदर्थेन
 वृद्धिविधानेन । एवं तर्हि 'जातेश्च' इत्यस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते ।
 नेन हस्मिनीनां ममूहो हात्तिकमित्यत्र त्रिङ्गुविशिष्टपरिभाषया
 'अचित्स्त्विधेनोष्ठक्' इति ठकि 'भस्यादे तद्धिने' इति पुंव-

इति भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रवाहणेय । प्रवाहणेयि —
 'तत् प्रत्ययस्य' इति दान्तस्य प्रवाहणेयशब्दस्य ङिति णिति
 ङिति वा तद्धिते परतः पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य तु
 नित्या । अत्र भास्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः पक्षे बाध्यते । इक्षु-
 वाहनम्—उपरि निपतितेशुकं वाहनमित्यर्थः । इक्षुशब्द आहिते-
 ध्विक्षुषु वर्तते । 'वाहनमाहितात्' इति णत्वम् । वाहने यदासे-
 पितं तदाहितमित्युच्यते । तादृक्पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य
 वाहनशब्दस्थानकारस्य गकार इति सूत्रार्थः । अहितादन्यत्र
 दाक्षिवाहनम् । वद्धि—'वहिशिश्रुयुद्गलाहात्वरिभ्यो नित्' इति
 निप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । वधू—'वहेर्धश्च' इति उकार
 प्रत्यये धश्चान्तादेशः । वध्वा भावकर्मणी वाधवम्—उद्गात्रा
 दित्वादम् । अनङ्गान्—'अनसि वहे' इति क्प् 'डश्चा-
 नस' इत्युणादिसूत्रेण अनस्युपपदे वहे क्प्, अनसोऽन्त्यस्य
 डकारश्च सप्रसारणपरपूर्वत्वे 'सावनडुह' इति नुम् । अयं च
 आदित्यधिकारेणावर्गान्तात् विधानात् 'चतुरनडुहो' इत्यामं न
 बाधते । अन्यथा सर्वनामस्थानमात्रे सावकाशमामं सौ विशेष-
 विहितो नुम् बाधितः । हकारस्य सयोगान्तलोपः । 'वसुस्त्रसु'
 इत्यादिना दत्वपूर्वत्रासिद्धत्वात् न भवति । हे अनङ्गान् इत्यत्र
 आमं बाधित्वा 'अम् सम्बुद्धा' इति अमागमः । अनेनापि नुमो
 न बाध आदित्यधिकारादेव । अनङ्गान्भ्यामित्यादौ पदत्वे
 'वसुस्त्रसु' इत्यादिना दत्वम् । अनङ्गान् । अनङ्गाही २-गौरा-
 दिपाठात् ङीप्यपि पक्षे आमागमः । प्रियोऽनङ्गान् यस्य—प्रिया-
 नङ्गान्—उरप्रभृतिषु अनङ्गानिति पाठात् कप् । अस्मिन्
 स्वादौ पदत्वात् दत्वे चर्त्तम् । अत्रैकवचनान्तस्य तस्य पाठात्
 वचनान्तरेण विग्रहे 'शेषाद्बिभाषा' इति कपो विकल्पनात् प्रिया-

नङ्गानित्यपि भवति । 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इत्युक्तत्वादत्रापि नुमादि भवति । धेनुश्च अनङ्गाश्च धेन्वनङ्गहम्-
'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातितः ॥

पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितैः । सचतिस्तूदात्तः ॥

वस निवासे ॥ ९९० ॥

अनुदात्त उदात्तेत् । वसति । ग्राममुपवसति; ग्रामे वसतीत्यर्थः—'उपान्व-व्याड्वसः' इति उपाद्युपसृष्टस्य वसेराधारस्य कर्मत्वात् द्वितीया । एवं ग्राममनुवसतीत्यादि । ग्रामे उपवसति; अशननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः—अत्र 'वसेरश्चर्यस्य प्रतिषेधः' इति कर्मत्वनिषेधः । अत्र अशिशब्देन अशननिवृत्तिरुच्यते । यद्वा—अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः; यथा—'श्लेषणोऽर्थे कटुकमौषधं प्रयुजीत' इति । तेनाशननिवृत्तेः सम्बन्धिनो वसेरित्यर्थो भवति । उवास । ऊपतुः । उवासिथ, उवस्थ । ऊपिन्न । ऊपिम । यन्निवृत् प्रसारणमित्त्व । वस्ता । वत्स्याति—'सस्यार्धघातुके' इति सकारे तत्वम् । वसतु । अवसत् । वसेत् । उप्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्सुः । तकारादौ 'सलो झलि' इति सिञ्जोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'सस्यार्धघातुके' इति तत्वे कृते पश्चात् सलोपः ॥

क भवानुपितः? अमुंवात्सम्—'वसेलुद् रात्रिशेषे जागरणसन्ततो' इति लुद् । यदि कश्चिन् केन चित् रात्रिशेषे तुर्ये यामे पृष्टो यामत्रयधासं प्रतिवक्ति तदा लुडित्यर्थः । यामत्रयस्याद्यतनत्वाद्वादि प्राप्ते वचनम् । भूतमामान्यविवक्षयैव लुडि सिद्धे वचनमिदं लड्निवृत्त्यर्थम् । 'जागरणसन्ततो' इति वच-

नात् मुप्त्वा प्रतिबुद्ध्य प्रतिवचने नाय नियम । विवरत्सति ।
 वानस्यते । वावास्त । छडि 'तिप्यनस्ते' इति सकारस्व
 पदान्तत्वाद्दे—अवावत् । सिपि तु 'सिपि घातोर्वा' इति
 रुत्व चेति—अवावः इत्यपि भवति । वासयति । अवीवसत् ।
 अत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदस्य 'न पादमि' इत्या
 दिना निषेधात् वासयते इत्यपि भवति ॥

ऊपिवान्—'भाषाया सदवस' इति भूतसामान्ये छियो नित्य
 कसु । अस्मादेवादेशविधानात् भूतसामान्ये पक्षे लिङ्नुमीयते ।
 परस्तादनुवृत्ते लङ् लिङ्पिपयेऽप्यय ऋडिति सीदताबुपपादितम् ।
 वास्तव्य—'वसेस्तव्यल्कर्त्तरि णिञ्' इति वक्तव्यात् णिङ्-
 डावात् वृद्धि । अमा सह वसत सूर्याचन्द्रमसावत्रेति अमा-
 वस्या—'अमावस्यद्भन्यनरस्याम्' इति ण्यति पक्षे वृद्धयभावे
 निपात्यते अन्यदा वृद्धौ—अमावास्या । अमावास्याया जात अमा-
 वास्यकम् । अमावास्यम्—'अमावास्याया वा' 'अच' इति
 सप्तम्यन्ताज्जातार्थे वुनकारौ । चग्रहणात् 'सन्धिवेला' इत्यादिना
 शैषिकेऽणि आमावस्यमिति भवति । एकदेशविकृतन्यायेन त्रय
 एते प्रत्यया अमावस्याशब्दादापि भवन्ति—अमावास्यकम् ।
 अमावास्यम् । आमावास्यमिति । आवासी—'याचूर्व्याहसव्या-
 ह्नजवदवसा प्रतिविद्धानाम्' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि । प्रतिवि-
 द्धाना नञ्पूर्वाणामित्यर्थ । प्रवासी—'भ्रैलप' इत्यादिना घिनुण ।
 अनुपितो गुरुं त्रिप्यः । अनुपितो गुरुः शिष्येण—'गत्य-
 र्थाङ्गर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणो क्त । अत्र वसिग्रहण सव-
 र्मकार्थम् । अकर्मकत्वे तु 'क्तोऽधिकरणे च' इति कर्तृभावाधि-
 करणेषु क्तो भवति । उपित । उपितमनेन । इदमेपामु-
 पितमिति । उपित्वा । उपित । उपितवान्—'षरतिभुषो-

म्दि' इति क्तानिडयेरिट् । 'नक्कासेद्' इति निषेधे वायिन्या
 "मृ-मृद्" इत्यादिना सेट् क्तु निचिविधानान्न मप्रमाग्यम् ।
 उपसहान् प्रसिड्य औपसह्यम्—'उपवत्त्वादिभ्य उपसंग्यान्' ।
 इति तदस्य प्राप्तमिति विषयेऽणप्रत्यय । प्रयामाय प्रमवति
 प्रायानिक । एउसौपवासिक —'नरमे प्रमवति सन्नापादिभ्य ' ।
 इति चतुर्थ्यन्तप्रभवत्यर्थे टन् । वत्सरः । संवत्सरः । परि-
 वत्सरः—'वसेश्च' 'मपरिपूर्वाच्च' इति सपरिपूर्वात्सप्तप्रत्यय ।
 चकारान् अनुवन्मराड्य । सवत्सरे जातं फल पर्व वा मां-
 वत्सरम्—मन्विबेद्यादिषु 'मवत्सरात् फट्परिवगो' इति पाठ-
 च्छेषिसौण्ड्यप्रत्यय । कात्राद्रुनोऽपवाद । संवत्सरे देयमृग माव-
 त्सरिकम् । सावत्सरिकम्—'सवमराग्रहामणीभ्या टन् च'
 इति मत्स्यन्नाद्देये ऋणे टन् जुषौ । अत्र 'सवत्सराग्रहायगोभ्या
 च' इत्युच्यमानेऽप्यनुवृत्त्या जुन् भविष्यति; तद्विचक्षणान् कात्रा
 द्रुनपि । एत मिद्वे टनेति प्रतिपदमनयोर्विधान यत्र देयमृग
 फल भवति तत्र 'मवमगात् फट्परिवगो' इति मासत्याणो
 वाधतायम् । द्विसंवत्सरीणः । द्विमासत्वमिकः—'गत्रग्रह-
 त्सवत्सराच्च' इति रात्रचाचन्तान् द्विगे 'तेन निवृत्तम्' 'तनपीष्टो
 मृगो मृगो भावि' इति विषये मप्रत्यय टन् च । टनि
 'सत्याया संसम्मन्त्यस्य च' इति उत्तरपदवृद्धि । अशी-
 टस्मत्प्रत्ययाधारि । भृगो गेनेन क्तित । भृगुपरिनी
 प्रमिदौ । भृगुवत्सरे गेयेन कायं वा जातुर्मासमिदम्—
 'तत्र च दीयते कायं भृगात्' इत्यनिर्देशेन तादेतौपसह्ययोः-

स्त्रिया—आवसिथिकी । आवसति—‘वहिवस्यतिभ्यश्चित्’ इत्यतिप्रत्यय । वसती साधु वासतेय—‘पथ्यतिभिवसति’ इति ढञ् । वसन् मूल्यप्—‘घाष्टवस्यन्त्यतिभ्यो न’ इति न । वसन् हरत्यावहति वा वल्लिक—‘वसन्द्रव्याभ्या टन्कनौ’ इति द्विती यान्ताद्ध्रस्त्राद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथासत्यात् षञ् । वस्नेन जीवति वस्निक—‘वसन्क्रयविक्रयाष्टन्’ इति तृतीयान्तात् जीवत्यर्थे षञ् । वसन्त—‘तृषूवहिवसि’ इति ङच् । वसन्तसहच रितोऽपि ग्रन्थो वसन्त तमधीते वेद वा वासन्तिकः—‘वसन्तादिभ्यष्टक्’ इति द्वितीयान्तात् अध्येतृवेदित्रोष्टक् ॥

वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्य कुन्दलता—‘सन्धिवेलाद्यतु-
नक्षत्रेभ्योऽण्’ इति सप्तम्यन्ताच्छैपिकोऽण् । एव साधुपच्यमानयो-
रपि । वसन्ते उप्त वासन्तम् । वासन्तकम्—‘श्रीष्मवसन्ता-
दन्यतरस्याम्’ इति तत्रोप्तमित्येतस्मिन्विषये वुञ्णौ । वस्तिः—
‘वसेस्ति’ इति ति । वस्तिरिव वास्तेयम्—‘वस्तेर्ङञ्’
इतीवार्थे ढञ् । वस्तौ भवमपि वास्तेय—‘वृत्तिकुक्षिकलशिव-
स्त्यस्त्यहेर्ढञ्’ इति सप्तम्यन्तात् भवार्थे ढञ् । वस्तु—‘वसेस्तुन्’
इति तुन् । वास्तु—‘अगारे णिञ्’ इति तुनो णिच्वा
दृद्धि । वस्त्रम्—ष्टञ् ॥

वस्त्र समाच्छादयति संवस्त्रयति—‘मुण्डमिश्र’ इत्यादिना
णिच् । वस्त्रात्समाच्छादन इति वृत्ति । वासि—‘वासिणपि-
यजिराभिघ्नजिघ्वजिवदिवजिसदिहनिवाशिवारिम्य ङच्’ इतीञ् प्रत्यय ।
वसु—‘शृषूस्तुहि’ इत्यादिना उप्रत्यय । वसुमत्तमो वसिष्ठ ।
वसुमत्तरो वसीयान् । मतुभन्तादिष्टनीयसुनो ‘विन्मतोल्लेक्’
इति मतुषो ल्लकि ‘तुरिष्टेमेयस्सु’ इति वर्तमाने ‘टे’ इति

टिलोप । अस्मादेव लुगिधानात् गुणवचनादपि मत्वन्तादिष्ठनी-
 श्मसुनावनुमीयेते । वासिष्ठः । वासिष्ठौ । वसिष्ठाः—‘ ऋष्य-
 न्धस्वृष्णिक्कुर्म्यश्च ’ इत्यपत्यार्थेऽण् । तस्य ‘ अत्रिभृगुत्सव-
 सिष्ठगोतमाङ्गिरोम्यश्च ’ इति बहुषु लुक् । श्वो वसीय श्वोव-
 सीयसम्—‘ श्वसो वसीयश्श्रेयस ’ इति समासान्तोऽच् ॥

आच्छादनेऽयमदादि । स्तम्भने दिवादिरुदित् । स्नेहनादौ
 कथादिश्रुरादिश्च । ‘ वास उपसेवाया ’ ‘ निवास आच्छादने ’
 इति च कथादि ॥

‘वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ ९९१ ॥

वयति । वयते । उवाय । उयतु । ऊयु । उवयिथ ।
 ऊयथुः । ऊय । उवाय, उवय । ऊयिव । ऊयिम—
 ‘ वेनो वयि ’ इति लिटि वा वयादेश । तस्य किति
 ‘ ग्रहिज्यावयिव्यधिवाटिविचतिवृश्चतिष्ठच्छनिभृज्यतीना ङिति च ’
 इति सम्प्रसारणम् । चकारात् ऋदनुत्पद्यते । अरिति तु
 ‘ लिङ्म्यासस्योभयेपाम् ’ इति अम्यामस्य सम्प्रसारणम् । सर्वत्र
 यकारस्य ‘ लिटि वयो य ’ इति निषेदान्न सम्प्रसारणम् ।
 सर्वत्र ऋदिनियमादिद् । घलि ‘ अउस्तारवन् ’ इति निषेधो
 न भवति वयेस्तासावमत्त्वात् । अत एव भारह्मणविकल्पोऽपि
 न भवति । किति लिटि ‘ वश्चास्यान्यतरस्या ऋनि ’ इति
 पक्षे यकारस्य वकारे—ऊयतु । ऊयुरित्यादि । वयादेशस्य
 स्थानिउश्वेन निच्चात्त्वि उये । ऊयाते । ऊयिपे । ऊयिदे ।
 ऊयिपे । ऊयिपहे । ध्वमि ‘ निभापत् ’ इति मूर्धन्यप्रिस्त्व ।
 अत्रापि वकारादेशपक्षे—ऊवे । उवाते इत्यादि । वयादेशाम्-

वरक्षे 'आदे वः' इत्यात्वे—ववौ । ववतुः । ववुः । ववाथ, वविथ । ववथुः । वव । ववौ । वविथ । क्वादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । 'आत ओ णलः' इति णलः औत्सम् । अन्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याहोपः । 'वचि-स्वपियजादीनां किति' इति 'लिट्त्वम्यासस्योभयेपाम्' इति च प्राप्तं संप्रसारणं 'वेजः' इति लिटि निषिद्धवते । तडि ववे । ववाते इत्यादि । वाता । वास्यति ; वास्यते । वयतु, वयताम् । अवयत्, अवयत् । वयेत्, वयेत् । आशिपि—ऊयात्, वासीष्ट । यासुटि 'किदाशिपि' इति कित्वात् संप्रसारणे परपूर्वत्वे च 'अट्त्सार्वधातुकयोः' • इति दीर्घः । अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवास्त । अवासाता-मित्यादि । परस्मैपदे 'यमरमनमाताम्' इति सगिदौ ॥

विवासति । विवासते । वावायते । वावाति । वावेति । वावीतः—'ई हल्यघोः' इतीत्वम् । वावति—'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याहोपः । लोटि हावीत्वे—वावीहि । वाययति । अवी-वयत्—'शाच्छा' इति युक् ॥

प्रवाय—'न ल्यपि' इति वेनः संप्रसारणनिषेधः । तन्तु-वायः—'हानामश्च' इति कर्मण्युपपदेऽण् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कस्यापवादः । उत्वा । उतम्—संप्रसारणपरपूर्वत्वे । निष्प्रवाणिः । नर्व वासः प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी तन्तुवाय-शलाका मण्यते । निर्गता. प्रवाण्यो यस्मादिति • बहुव्रीहौ 'निष्प्रवाणिश्च' इति निपातनात्कवभावः । 'गोह्रियोरुपसर्ग-नस्य' इति द्वस्तः ॥

व्येञ् संवरणे ॥ ९९२ ॥

व्ययति । व्ययने । विव्याय । विव्यतु । विव्यु । विव्य-
यिथ । विव्यथुः । विव्याय । विव्यय । 'न व्यो लिटि'
इत्यात्वनिषेधः । णिनि वृद्धावायादेशे तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति
स्थानिवत्त्वात् व्येशब्दस्य द्विर्वचने 'लित्त्वम्यासस्योभयेषाम्' इत्य-
म्यास्यकारस्य संप्रसारणे परपूर्वत्वम् । संप्रसारणं चोभयेषा
ग्रहणाद्बलादिशेषं बाधित्वा भवति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्'
इति वकारस्य संप्रसारणं न भवति । किति 'वचिस्वपि'
इत्यादिना संप्रसारणे परपूर्वत्वे द्विर्वचने 'एनेऽचः' इति
यञ् । थलि 'इडत्यर्तिव्ययतीनाम्' इतीट् नित्यम् । अन्यत्र
क्रादिनियमादिट् । विव्ये । विव्याते । विव्यिपे । विव्यध्वे,
विव्यिद्धे । विव्यिवहे । सर्वत्र 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्र-
सारणे परपूर्वत्वे च द्वित्वम् । व्याता । व्यास्यति, व्या-
स्यते । व्ययतु, व्ययताम् । अव्ययत्, अव्ययत ।
व्ययेत्, व्ययेत । आशिपि—वीयात्, व्यासीष्ट । यासः
किच्चात् संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः 'हल' इति दीर्घः । अ-
व्यासीत् । अव्यास्ताम् । परस्मैपदे सगितौ ॥

विव्यासति । विव्यासते । वेवीयते—'स्वपित्यमिव्येनां
यटि' इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घं च
द्विर्वचनम् । वाव्येति । वाव्याति । वाव्यीत । वाव्यति ।
विहतो 'शाम्यस्तयोः' इत्याहारलोपः । ह्लादौ 'इ ह-
ल्योः', इतीत्वम् । व्याययति—'शाच्छास' इत्यादिना
युक् । संव्याय—'व्यश्च' इति ल्यपि संप्रसारणनिषेधः ।

परिपूर्वत्वे तु 'विभाषा परे.' इति संप्रसारणविकल्पनात्—परिचीय
परिव्यायेत्युभयं भवति ॥

नीवि—'नौव्यो यलोप पूर्वपदस्य च दीर्घ' इति इकार-
प्रत्यये ङित्वाट्टिलोपयलोपयो पूर्वपददीर्घः । नीवी—'लुदिका-
रादक्तिन' इति वा ङीप् ॥

ह्वञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ ९९३ ॥

ह्वयति । ह्वयते । जुहाव । जुहुवतु । जुहुविथ,
जुहोथ । जुहुव । जुहाव, जुहव । जुहुविव । अत्र
'अभ्यस्तस्य च' इत्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वञ् प्रागेव द्विर्वचनात्प्रसारणेऽ
न्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चात् द्विर्वचनम् । पूर्वं तु द्विर्वचने 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात् । व्यवधानान्नायं नि-
षेध स्यादिति न वाच्यम् । तत्र समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् ।
तत्र णलि वृद्ध्यावादेशयोः स्थानिवच्चाद्भुशब्दस्य द्विर्वचनम् । अत्र
पूर्वं परपूर्वत्वाभावे 'आत औ णलः' इति औत्वं स्यात् ।
जुहुवतुरित्यादौ 'आचिशुधातु' इत्यादिनोवढादेशः । तत्रापि
प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवश्यमेष्टव्यम् । अन्यथा 'आतो लोपः'
इत्याद्योपे तस्य स्थानिवच्चात् द्विर्वचने 'असिद्धवदत्र' इत्यासि-
द्धत्वाद्भवधानाद्बुवद् न स्यात् । थलि गुणः ; भारद्वाजनिय-
मादिद्विकल्पः । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे गुणेऽवादेशः । जुहुवे ।
जुहुवाते । जुहुविपे । जुहुविध्वे, जुहुविद्वे इत्यादि । ह्वाता,
ह्वातासे । ह्वास्याति, ह्वास्यते । ह्वयतु, ह्वयताम् । अह्व-
यत्, अह्वयत । ह्वयेत्, ह्वयेत । आशिपि—ह्वयात् ।

द्वासीष्ट । यासुटि कित्वात्प्रसारणे 'हल' इति दीर्घः । अहुत् अहु-
 ताम्—'लिपिसिचिद्वश्च' इति परस्मैपटे सिजपवादोऽह् । आ-
 त्मनेपटे तु 'आत्मनेपटेऽन्व्यतरस्याम्' इत्यहो विकल्पनात्—अहुत् ।
 अहेताम् । अहुन्त । अहुस्त । अहुसाताम् । अहुसते-
 त्युभय भवति, अहि सर्वत्र 'आतो लोप इटि च' इत्या-
 छोप । इदमह्विकल्पन कर्तरीति, कर्मणि—अह्वायि । अह्वा-
 सातामित्यादौ चिण्स्त्रिचिवेव भवत । चिण्स्त्रिचि—आह्वायिपाता-
 मित्यादि । एव स्यसिच्सीयुट्तासिष्वपि—ह्वायिष्यते । ह्वायि-
 पीष्ट । ह्वायितेत्यादि द्रष्टव्यम् । कर्मकर्तरि तु तशब्दे 'अचः
 कर्मकर्तरि' इति चिणो विकल्पनात्तदभावे 'आत्मनेपदेऽन्व्यतर-
 स्याम्' इति पक्षेऽह् । तदभावे सिच् । तस्य च पक्षे
 चिण्वदिटि—अह्वायि । अहुत् । अहुस्त । अह्वायिष्टेति
 चातूरूप्यम् ॥

निह्वयते । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । आह्वयते
 'निसमुपविभ्यो ह्व' 'स्पर्द्धायामाह' इत्यकर्त्रीभेदात् तद् । अत्र
 स्पर्धा धात्वर्थस्य शब्दनस्य हेतुनया विषय इति वृत्त्यादौ स्थि-
 तम् । स्पर्द्धमान आह्वान करोतीत्यर्थः । अत्र च ह्व इति
 न प्रयोगस्थस्याकारान्तस्यानुकरणं किन्तु धातोरेवैजन्तस्य आत्व तु
 लक्षणवशादिति निह्वयत इत्यादौ तद् भवति । एकदेशविकृत-
 स्थानन्यत्वात् निह्वास्यत इत्यादावपि ॥

जुह्वयति । जुह्वयते—'अभ्यस्तस्य च' इति प्रसारणे पर-
 पूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घे धातोरिगन्तत्वात् 'इको हल' इति
 सन कित्वाद्गुणो न भवति । जोह्वयते । जोह्वयति । जो-
 ह्वतः । जोह्वयति—'दृशुवोत्सार्वधातुके' इति यणत्र ह्रस्व-

परिपूर्वत्वे तु 'विभाषा परे' इति सप्रसारणविकल्पनात्-परिदीय
परिव्यायेत्युच्यते भवति ॥

नीति — 'नोव्यो यलोप पूर्वपदस्य च दीर्घ' इति इकार-
श्रुत्ये द्विच्चाट्टिलोपयलोपयो पूर्वपददीर्घ । नीती—'कृदिका-
रावक्तिन' इति च ङीप् ॥

ङ्क्त्वात्पूर्वार्थायां शब्दे च ॥ ११३ ॥

ह्वयति । ह्वयते । जुहाव । जुहुवतु । जुहुविय,
जुहोय । जुहुव । जुहाव, जुहव । जुहुविच । अत्र
'अभ्यस्तस्य च' इत्यभ्यस्तीभविष्यती द्वेन प्रागेव द्विर्वचनात्प्रसारणेऽ
न्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चात् द्विर्वचनम् । पूर्वं तु द्विर्वचने 'न सप्रसारणे
सप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य सप्रसारणं न स्यात् । व्यवधानान्नाय नि-
षेध स्यादिति न वाच्यम् । तत्र समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् ।
तत्र णलि वृद्ध्यानादेशयो स्थानिवन्नाद्गुणशब्दस्य द्विर्वचनम् । अत्र
पूर्वं परपूर्वत्वाभावे 'जात औ गल' इति जौत् स्यात् ।
जुहुवतुरित्यादौ 'आचिशुधातु' इत्यादिनोवहादेश १ तत्रापि
प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवश्यमेष्टव्यम् । अन्यथा 'आतो लोप'
इत्यालोपे तस्य स्थानिवच्चात् द्विर्वचने 'असिद्धवदत्र' इत्यासि-
द्धत्वाद्व्यवधानाद्बुद्धं न स्यात् । थलि गुण, भारद्वाजानिय
मादिद्विकल्प । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे गुणेऽवादेश । जुहुवे ।
जुहुवाते । जुहुविपे । जुहुविध्वे, जुहुविद्वे इत्यादि । ह्वाता,
ह्वातासे । ह्वास्पति, ह्वास्पते । ह्वयतु, ह्वयताम् । अह्व-
यत्, अह्वयत । ह्वयेत्, ह्वयेत । आशिपि—ह्वयात् ।

‘भावेऽनुवसर्गस्य’ इत्यन्मत्स्ये प्रमारणम् । आहावः—‘निना-
नमाहावः’ इत्यपि प्रमारणे वृद्धा निपातने । निगानमुपकृपं
जलाशयः । यत्र गमः पानार्थमाहूयन्ते । आह्व—‘जानश्चे-
पसर्गे’ इति त्रियामद्व्याहोप । आह्वानिः मंह्वानिरिति चाहु-
लकात् क्तिनि । वेनादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥

वद व्यक्तायां वाचि ॥ ९९४ ॥

वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिय । ऊद । उवाद,
द्वद । ऊदिव । यनादिन्वात्किञ्चि मंप्रमारणम् । पिनि ‘लित्त्वा-
न्यामस्य’ इत्यभ्यामन्य । वदिना । वदिष्यति । वदतु ।
अवदन् । वदेत् । आशिपि—उद्यात् । अवादीन् । ‘वद-
व्रन’ इति वृद्धिः । विवदिषति । वावद्यते । वावदीति,
वावत्ति । वादयति । अवावदन् । वादयते । अवावदत ।
वदेः कर्माविधत्तायां ‘जगावर्मेकात्’ इति प्रातं परम्भेत्तदं
‘न पाञ्चमि’ इत्यादिना निषिध्यते । अभिवदति गुरुं देवद्वरः ।
अभिवदयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा
द्वनोरात्मनेपद् उपसंभ्यातन्’ इति पते अ
परम्भेत्तदं तु कर्तृत्वात्तृतीयम् । वदने व्याकरणे

पस्य लक्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च न भवति । हाययति । जुहा-
वयिपति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । अत्र
'इ सप्रसारणम्' इति सन्परे चङ्परे च णौ प्रसारणे परपू-
र्वत्वे वृद्ध्यावादेशयो 'णो कृत स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वा-
द्धशब्दस्य हौ शब्दस्य वा द्विवचनम् । चङ्युपधाया ह्रस्व ।
इदं च सप्रसारण 'सप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलीयं'
इति वा 'णौ च सश्रद्धो' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वाद्वा 'आतो
युक्' इति युक् प्राक् प्रवर्तते । कृते चान्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्व-
मिति युक् न भवति । नन्वत्र 'अभ्यस्तस्य च' इति अभ्य-
स्तकारणस्य ह्यते सप्रसारणाविधानात्सिद्धमेव तदिति किं 'इ
सप्रसारणम्' इत्यनेनेति । ज्ञापनार्थं तु अभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन
व्यवधाने यदि भ्रमति णावेवेति । तेन हायकमिच्छति ह्ययकी-
यिपति हायकीयते सन् जिह्वायकीयिपतीत्यादौ सप्रसारणं न
भवति । एवञ्च सन्परे चङ्परे णावपि 'अभ्यस्तस्य च' इत्येव
सप्रसारणम् । तच्चाभ्यस्तीभ्यविष्यत् इति जुहावयिपति । अजू-
हवदित्यत्रापि णिञुत्पत्ते प्रागेव प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च
नैव युक्तं प्रसङ्गं ॥

आहु — 'आतोऽनुपसर्ग क' इत्यत्र भाष्ये 'सर्वत्र प्रसारणे-
भ्यो डो वक्तव्य' इति उपत्यये टिलोपमुक्त्वा 'आतोऽनुपसर्गे क'
इति कप्रत्यये वा परात्वादाहोपे सप्रसारणे यणि आहु इति
सिद्धमित्युक्तम् । उवङ् तु आहोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्ध-
त्वाद्भवधानाच्च भवति ॥

निहवः । अभिहव । उपहवः । विहव । आहव ।
ह्वनम् । ह्वः—'इ सप्रसारणं च न्यभ्युपविषु' 'आहि युद्धे'

‘भावेऽनुपसर्गस्य’ इत्यप्रत्यये प्रसारणम् । आहावः—‘निपा-
नमाहावः’ इत्यपि प्रसारणे वृद्धौ निपात्यने । निपानमुपकृपं
जलाशयः । यत्र गात्रः पानार्थमाहूयन्ते । आह्वा—‘आतश्रो-
पसर्ग’ इति स्त्रियामङ्चाञ्चोपः । आहूतिः संहृतिरिति बाहु-
लकात् क्तिनि । वेआदयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥

वद व्यक्तायां वाचि ॥ ९९४ ॥

वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । ऊद । उवाद,
उवद । ऊदिव । यजादित्वात्क्तिनि संप्रसारणम् । पिति ‘लिट्थ-
भ्यासस्य’ इत्यभ्यासस्य । वदिता । वदिष्यति । वदतु ।
अवदन् । वदेत् । आशिपि—उघात् । अवादीत् । ‘वद-
व्रज’ इति वृद्धिः । विवदिषति । वावघते । वावदीति,
वावचि । वादयति । अवीवदत् । वादयते । अवीवदत ।
वदेः कर्माविवक्षायां ‘अणावकर्मकान्’ इति प्राप्तं परस्मैपदं
‘न पादमि’ इत्यादिना निषिध्यते । अभिवदाति गुरुं देवदत्तः ।
अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । ‘अभिवादि-
दृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्’ इति पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ।
परस्मैपदे तु कर्तृत्वात्तृतीयेन । वदते व्याकरणे यज्ञनारायणार्यः,
भासमानस्तत्र सूत्रार्थवक्तीत्यर्थः । कर्मकरानुपवदते उपसान्त्व-
यतीत्यर्थः । वदते यज्ञनारायणार्यः, जानाति वदितुमित्यर्थः ।
गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । गेहे विवदन्ते,
विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । कुलभाषामुपवदते, उप-
च्छन्दयतीत्यर्थः । ‘भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्पुपमन्त्रणेषु वदः’
इति; तद् । भासनं दीप्तिः । उपसम्भाषामुपसान्त्वनम् । ज्ञानं

सम्यगवबोधः । यत्र उत्साहः । विमतिर्नानामतिः । उपमन्त्रणं
 रहस्युपच्छन्दनम् । एषु उपसान्त्वनमुपच्छन्दनं च घातोरर्थतया
 विशेषणम् । अन्यत् धात्वर्थस्य । संप्रवदन्ते राजानः, सम्भू-
 योच्चारयन्तीत्यर्थः—‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ इति तद् । व्य-
 क्तवाचो मनुष्याः । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम् । अर्थस्वभावा-
 द्रुपसर्गयोगः । अव्यक्तवाक्षु पर्यायोच्चारणे च परस्मैपदमेव—
 संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । ब्राह्मणो वदति । क्षत्रियो वदति इति ।
 अनुवदते कठः कलापकस्य । अनु सादृश्ये, यथा कलापोऽ
 धीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः—‘अनोरकर्मकात्’ इति
 अनुवदतेस्तद् । अत्र ‘अनु. सादृश्ये’ इति सादृश्यप्रतिपादन-
 परत्वादकर्मकत्वम् । अयमपि योगो व्यक्तवाग्विषय इति अनु-
 वदति वीणा गायकस्येत्यत्र न तद् । अकर्मकादित्युक्तेः
 पूर्वोक्तमनुवदतीत्यत्र च न भवति । विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः,
 विप्रवदन्ति मौहूर्तिकाः, युगपद्विरुद्ध भाषन्त इत्यर्थः—‘वि-
 भाषा विप्रलापे’ इति तद्विकल्पः । विप्रलापो विरुद्धभाषणम् ।
 ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ इति प्राप्ते इयं विभाषेत्यव्यक्तवाक्कर्तृके
 युगपत् विरुद्धभाषणे तद् न भवति—विप्रवदन्ति शकुनय इति ।
 तथा व्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे क्रमिकेऽपि न तद्—मौहूर्ति-
 काः क्रमेण विप्रवदन्तीति । धनकामो न्यायमपवदते,
 धनार्थी न्यायं नाद्रियत इत्यर्थः—‘अपाद्बदः’ इति कर्त्रभि-
 प्राये तद् ॥

अवद्यं पापम्—‘अवद्यपण्य’ इत्यादिना यति गर्हो निपा-
 त्यते । ब्रह्मोद्यं, ब्रह्मणो वदनमित्यर्थः—‘वद. सुपि क्यप्
 च’ इत्यनुपसर्गे सुप्युपपदे क्यपि प्रसारणम् । चकाराद्यति
 ब्रह्मवद्यम् । अनुपपदाद्रुपसृष्टाच्च ण्यति—वाद्यं, प्रवाद्यमिति ।

मृपोत्रम्—‘राचमूर’ इत्यादिना मानकर्मगो क्यपि न्पिान्वने ।
 नवादी—ब्रहादिषु ‘याचिज्याह’ इत्यादिभूत्रेण नन्पूर्वा
 णिगानि । वद, वदावद—पचाद्यचि ‘चरिचलिपतिवदीनान्’
 न्त्वाग्नि वा द्विवचनभ्यामभ्य त्वागागन । प्रियंवदः । वतं-
 वदः—‘प्रियवरो वद खच्’ इति खच् । परिवादी—
 सृष्ट्वाङ्गित्वात् णिणुण् । प्रवादी—‘प्रे ल्प’ इत्यादिना
 णिणुण् । परिव्रादक—‘निन्द्हिम’ इत्यादिना ष्यन्ताहुज् ।
 वावदूकम्यापत्य वावदून्यः—‘कुर्वादिभ्यो ष्य’ इति ष्य ।
 कुर्वादिपाठादेव यदन्ताद्देरूकप्रत्यय । प्रवावदूकाद्य * प्रयो-
 गाश्चिन्त्या । लङ्ङित्वात् ‘मृडमृद’ इत्यादिना नेट कु कित्वा-
 त्सारणम् । जञ्जोद्य—‘अच्छ गत्ययवदेषु’ इति अच्छ-
 शब्दन्त्य * गतिच्चात्ममासे क्यपि प्रमारम् ॥

वादि —‘वमिषि’ इत्यादिना इन्प्रत्यय । वत्सः—‘वृ-
 वदि’ इत्यादिना नप्रत्यय । वत्सल कामवान्—‘वत्सा-
 सान्या कामबले’ इति लच्प्रत्ययो मन्वर्थीय । कामबलशब्दा-
 दर्शआद्यनन्तो तद्वति वर्तेते । वत्साशब्दो वृत्तो कामन-
 लायी । वत्सतरः—प्रथमवयोरितिक्रान्त इत्यर्थे । ‘वत्सोक्षाश्वर्ष-
 भेभ्यश्च षतुन्वे’ इति प्रवृत्तिनिमित्तननुचोपाधिकार्याद्वत्सादे स्वार्थे
 षरच् । वत्सशब्दन्य प्रवृत्तिनिमित्त प्रथमवयस्त्वन्वन्व । पित्तान् हीप्
 त्तिया—वत्सतरी । वत्माना समूहो वात्सकम्—‘गोत्रोक्त’
 इत्यादिना वुञ् । वादित्रम्—‘अशिप्रादिभ्य इञोत्रो’ इति
 ष्यन्तादिषु । अण्यन्ताद्वा वाहुल्काहृदि । वदान्य—‘वदे-
 रान्य’ इत्यान्यप्रत्यय ॥

अयमाधृषीयश्च H

टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः ॥ ९९५ ॥

अय वदतिश्च परस्मैभापावुदात्तेतौ* । श्वयति । शुशाव ।
 शुशुवतुः । शुशुवु । शुशाविथ । शुशुवथु । शुशुव । शुशाव ।
 शुशव । शुशुविव । 'विभापा श्वे' इति लिङचटो सप्र
 सारणविकल्प । अत्र 'सप्रसारण सप्रसारणाश्रय च वलीय'
 इति वा 'लिङचटोश्च' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वाद्वा पिद्वचनेपुं
 गुणवृद्धिम्यामन्यत्र यदश्च पूर्वं सप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् पररूपत्वे च
 यथायोग वृद्धिगुणयोगाववादेशौ । किन्तु तूवहादेश 'द्विर्वचनेऽचि'
 इति स्थानिवत्त्वाच्छुशब्दस्य द्विर्वचनम् । प्रसारणाभावपक्षे—शिश्वाय ।
 शिश्वियतु । शिश्वियु । शिश्वयिथ । शिश्वयिथु । शि-
 श्विय । शिश्वाय, शिश्वय । शिश्वयिव । शिश्वयिम ।
 यथायोग वृद्धिगुणयोराययौ । त्रितीयद् पूर्ववत् । स्थानिवत्त्वा-
 च्छुशब्दस्य द्विर्वचनम् । पिति 'लिङचम्यासस्योभयेपाम्' इत्यम्या-
 सस्य सप्रसारण 'श्वयतेलिङचम्यासलक्षणप्रतिषेध' इति वच
 नान्न भवति । श्वयिता । श्वयिष्यति । श्वयतु । अश्व
 यत् । श्वयेत् । आशिपि—शूयात्—किन्त्वात् 'नचिस्वपि'
 इत्यादिना प्रसारणे 'हल' इति दीर्घ । अश्वत्—'जूस्तम्बु'
 इत्यद् वा, तत्र परे 'श्वयतेर' इतीकारस्याकारे अतो लोप
 पररूप च । अहोऽभावे 'विभापा घेट्श्वयो' इति पक्षे ऋटि द्वि-
 र्वचने इयदि—अशिश्वियत् । आशिश्वियताम् । आशिश्वियन् ।

*उदात्तौ

†सप्रसारणमुभयेपा प्रहणात् हलादि शेष वाधिन्वा 'न सप्रसारणे सप्रसा-
 रणम्' इति वाधित्वा न भवति । किन्ति 'वाचिस्वपि' इत्यादिना सप्र
 सारणे पररूपत्वे द्विर्वचन शुशुवतु शुशुव । पिद्वचनेपुं इत्यधिक
 मुद्रितकोशे ॥

अशिश्वयः । अशिश्वयम् । अशिश्वय । अशिश्वयाव ।
चडडोरभावे मिचि अश्वयीत् । अश्वयिष्टामित्यादि । 'ह्य-
न्तक्षण' इति वृद्धिनिषेध ॥

शिश्वयिष्यति । शिश्वीयते । शिश्वयते—यदि 'लिय्यडोः'*
इति वा सप्रसारणम् । शिश्वयीति, शिश्वेति । शिश्वत ।
शिश्वयति । लुटि प्रकृतिग्रहणन्यायेन अह्यडो अशिश्वयदि-
त्यादि । अडि 'श्वयतेर' इत्यत्र शितपा निर्देशान्न भवति
इति तदेव रूपम् । यद् लुकि 'लिय्यडोः'* इति सप्रसारण
लुफा विषयत्वापहारान्न भवति । सिज्यसे अशिश्वयीत् । श्वय-
यति । अशिश्वयत्, अशिश्वत् । शिश्वायिष्यति, शिश्व-
यिष्यति । अत्र 'विभाषा श्वे' 'णौ च संश्रडोः' इति
मनुष्येचडडोरे णौ भाविनि पक्षे सप्रसारणे अन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे
वृद्ध्यायो । तयो स्यानिवचनान् शुशब्दस्य शिशब्दस्य वा
द्विवचनम् ॥

श्वयथु—'द्विनोऽपुच्' । शून । शूनवान्—'श्वी-
दितो निष्ठापाम्' इत्यनिदृत्वम् । अत्र पदमञ्जरीदौ 'ओदितश्च'
इत्योदितोऽनन्तरस्य निष्ठातकारस्य नत्वविधानादेवेडभावस्य सिद्धे
श्वयतिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इति ॥

उदकेन श्वयत इति उदश्वित्—'क्विप् च' इति क्विप् ।
'उदश्वित' इति निर्देशान् प्रसारणाभाव । 'उदकस्योदसंज्ञायाम्'
इति उदकस्योदभाव । उदश्विति संस्कृतं औदश्वित्कम्—
'उदश्वितोन्यरतस्याम्' इति सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्यर्थे वा

*"विभाषा श्वे" इति वृक्तम्.

ठक्, तस्य 'इसुसुक्तान्तात्क' इति वादेश । ठगभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि—औदश्वितम् । श्वा—'श्वृष्टुन्' इति कनिनि-
निपात्यते । शुन पश्येत्यादौ 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति तद्धि-
तवर्जिते भसज्ञानिमित्ते प्रत्यये प्रसारणे परपूर्वत्वम् । अतद्धित-
इति वचनात् 'प्राणिरजतादिभ्योऽन्' इति विकारावयवयो प्राणि-
लक्षणेऽभि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'द्वारादीना च' इत्यैजा-
गमे च—शाव मासमिति भवति । शौव संकोच—अत्र प्राग्दीव्यतीयेऽणि 'शुनस्सप्तोचे उपसख्यानम्' इति 'अन्' इति
प्रकृतिभाव बाधित्वा टिलोप । संकोचादन्यत्र—शौवनम् । शुने हित
शून्यम्—'शुनस्सप्तसारण वा च दीर्घत्वम्' इति गवादिपाठद्यति
प्रसारणे वा दीर्घ । अत्र नस्तद्धिते' इति टिलोप कस्मान्न
भवति । न च प्रसारणस्य सामर्थ्यादिति वाच्यम् । एत रूते
परपूर्वत्वे टिलोपार्थमेव तन् स्यात् । अन्यथा 'ये चाभाव-
कर्मणो' इति प्रकृतिभाव स्यात् । दीर्घविधानसामर्थ्यान्न
भविष्यति । अस्तु अत्रैवम्, अदीर्घपक्षे कस्मान्न भवति । तदु-
च्यते—ह्य चकारौ क्रियेते वा च दीर्घत्व चेति । तत्रान्त्य-
सन्नियोगार्थ । आद्यो भिन्नक्रम सप्तसारणमित्यनेन सवच्यते
प्रसारण चेति । तत्रान्यस्य समुच्चैतव्यस्याभावात् पुनरपि प्रसा-
रण समुचीयते । तच्चावस्थापनार्थं सट्टिलोप बाधिष्यते । शुनी—
गोरादिपाठात् ङीप् । शुन इव शेषमस्य शुनश्शेष । एवं
शुन.पुच्छ । शुनोलाङ्गल—'शेषपुच्छलाङ्गलेषु शुन उपस-
ख्यानम्' इति अलुक् । अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न केवल
सरारान्त इति कैयटपदमज्जर्थादिषु । शुनो दन्त श्वादन्ता
'शुनो दन्तद्वाराकर्णवराहपुच्छपदेषु' इति पूर्वपदस्य दीर्घ
एव दष्ट्रादिपूडाहायम् । श्वादष्ट्रस्यापत्य श्वादष्ट्र । श्वभृत्स्याप

मस्त्रिः । अत्र 'श्वादेरञ्' इति द्वारादिलक्षण ऐजागमो
 द्वमतिषेधश्च निषिद्धः । अयमेव निषेधो द्वारादौ तदादिवि-
 तापकः । श्वन्शब्दोऽपि तत्र पठ्यते 'श्वादेरञ्' इत्यत्र
 त्तके इकारादिग्रहण श्वागणिकाद्यर्धमिति । श्वगणेन चरति
 गणिक — 'श्वगणादञ् च' इति चरत्यर्थे तृतीयान्तादृक्-
 । आदिशब्देन श्वायूथिकादिर्गृह्यते । अत्र च 'प्राग्वहतेः
 ' इति ठक् । इजाद्यन्ताद्यदाऽन्यस्तद्धित उत्पद्यते तदाऽपि
 'श्वादेरञ्' इति प्रतिषेधो भवत्येव । तथा च तत्र वृत्ति-
 न्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यत इति । तेन
 मस्त्रेरिदमिति विग्रहा 'इञश्च' इत्यणि कृते ऐजागमवृद्धि-
 ययोरभावात् श्वाभस्त्रमिति भवति । यदा पुनरिकारादेरन्य-
 द्वतो भवति तदा श्वाप्राया मत्रो मणिः शौचादंष्ट्र इति
 प्रतिषेध ऐजागमश्च भवति । श्वापदे मवं शौचापदम् ।
 रदम् । 'पदान्तस्यान्यतरस्याम्' इति श्वादे पदशब्दान्तस्य
 दिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधश्च पक्षे निषिध्यते । शुन
 प षुपशुनम् — 'अव्यय विभक्तिसमीप' इत्यव्ययीभावेऽ-
 दिषु निपातनादच् टिलोपाभावश्च सप्रसारण च । गोष्ठे
 गोष्ठश्च — अयमप्यचतुरादावचि निपातित । श्वानमति-
 त अतिश्व — 'अतिशुन' इति टच् । अतेरिति
 'श्च निश्वा लोष्ट्र' इत्यादौ न भवति । श्वेव पापाण
 श्व — 'उपमित व्याघ्रादिभि' इति समास । 'उप-
 प्राणिषु च' उपमाननाची य श्वन्शब्दोऽप्राणिषु वर्तते

पुत्रे	पुत्री	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२९	९	गो पूर्वं	गो० पूर्वं
"	"	इतित्थानिवत्त्व	इति स्थानिवत्त्व
६५०	१	सतः	सन
"	७	यङ्गु	यङ्गु
"	१८	इण पः	इणप्प
६३२	२४	विनियाम्याम्	विनियाम्यम्
६६२	८	अवोदा	अवोदाम्
"	११३	अवोदम्	अवोदम्
